НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2026
5
(590)

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

ЗМІСТ

Сучасна російсько-українська війна

Харук А. Мікроісторичні студії російсько-української війни: окупація та визволення Малої Рогані (24 лютого — кінець березня 2022 р.) 5

Історичні студії

Горобець В. Козацький Гетьманат — антитеза чи alter ego Речі Посполитої? Соціокультурні проєкції та історіографічні рефлексії 19

Білоус Н. Інтелектуальне життя в Києві в першій чверті XVII століття 47

Драч О. Жіноча гімназійна освіта як маркер соціальних трансформацій «довгого XIX ст.»: кількісні параметри і склад учениць Київського навчального округу (1899—1914) 67

CONTENTS

Modern Russo-Ukrainian War

Kharuk A. Microhistorical Studies of the Russian-Ukrainian War: The Occupation and Liberation of Mala Rohan (24 February — Late March 2022) 5

Historical Articles

Horobets V. The Cossack Hetmanate — Antithesis or Alter Ego of the Polish-Lithuanian Commonwealth? Sociocultural Projections and Historiographical Reconsiderations 19

Bilous N. Intellectual Life in Kyiv in the First Quarter of the 17th Century 47

Drach O. Women's Gymnasium Education as a Marker of Social Transformations of the "Long 19th Century": Quantitative Parameters and Composition of Female Students of the Kyiv Educational District (1899—1914) 67

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2026
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026

Кудлай О. Міністерство продовольчих справ УНР: головні напрями діяльності (1917—1918 рр.) 86

Дзьобак В. Темпоральні виміри повсякденності українського підпілля (1946—1950 рр.) 104

Безпекові студії

Копійка В., Приятельчук О. Людський капітал як основа повоєнної реконструкції України: історичний досвід, безпекові виклики та міжнародний вимір 121

До 160-річчя з дня народження Михайла Грушевського

Тельвак В. Сучасне грушевськознавство: спроба дисциплінарного балансу 135

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Захарчук О. Протистояння наполеонівської та союзної дипломатій: французька кампанія 1814 р. в оцінках та інтерпретаціях російської історіографії середини XIX ст. 154

Лиман С. Корона проти тіари: боротьба німецьких імператорів і римських пап та її відображення у працях медієвістів Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.) 172

Tymchenko R. The Fall of the Central Rada and the Role of the Ukrainian People's Republic's German and Austro-Hungarian Allies in the 1918 Coup: Contemporary Ukrainian Historiography 185

Спеціальні історичні дисципліни

Москалюк М., Тимошик М. Нагородження іноземців державними відзнаками: історико-правові аспекти дипломатичної практики (1815—2025 рр.) 207

Kudlai O. The Activities of the Ministry of Food Affairs of the UPR: Main Areas of Activity (1917—1918) 86

Dzobak V. Temporal Dimensions of Everydayness in the Ukrainian Underground (1946—1950) 104

Security Studies

Kopiika V., Pryiatelchuk O. Human Capital as the Basis of Post-War Reconstruction of Ukraine: Historical Experience, Security Challenges and International Dimension 121

To the 160th Anniversary of the Birth of Mykhailo Hrushevskyi

Telvak V. Modern Hrushevsky Studies: An Attempt at Disciplinary Balance 135

Methodology. Historiography. Source Studies

Zakharchuk O. The Confrontation Between Napoleonic and Allied Diplomacy: The French Campaign of 1814 in the Assessments and Interpretations of Mid-Nineteenth Century Russian Historiography 154

Lyman S. Crown Against Tiara: The Struggle Between German Emperors and Roman Popes and its Interpretation in the Works of Medievalists from Dnieper Ukraine (19th — Early 20th Centuries) 172

Tymchenko R. The Fall of the Central Rada and the Role of the Ukrainian People's Republic's German and Austro-Hungarian Allies in the 1918 Coup: Contemporary Ukrainian Historiography 185

Auxiliary Sciences of History

Moskaliuk M., Tymoshyk M. Awarding Foreign Citizens with State Decorations: Historical and Legal aspects of Diplomatic Practice (1815—2025) 207

Студії пам'яті

Шаповал Ю. Історична пам'ять: механізм консолідації. Кейс Биківні 224

Хроніка

Будзар М., Гедьо А. Інституційне середовище міста в дискусіях XV Міжнародної наукової конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України» 244

Заболотна Т. Міжнародна наукова конференція «Війна та пам'ять в Україні та Норвегії: взаємозв'язки» 255

Блащук С. Літня школа з цифрової гуманітаристики в Українському католицькому університеті 263

Memory Studies

Shapoval Yu. Historical Memory: A Mechanism for Consolidation. The Bykivnia Case 224

Chronicles

Budzar M., Hedo A. The City's Institutional Environment in the Discussions of the 15th International Scientific Conference "Kyiv and Kyivans in the Sociocultural Space of Ukraine" 244

Zabolotna T. International Scientific Conference "War and Memory in Ukraine and Norway: Interconnections" 255

Blashchuk S. Summer School on Digital Humanities at the Ukrainian Catholic University 263

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 24.09.2026 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:
вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел./факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *Юлія Головко (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*
Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 11.11.2026. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 21,78. Обл.-вид. арк. 21,23. Тираж 155 прим. Зам. № 8228.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.005
УДК 94(477):355.1“2022”

Андрій ХАРУК
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії,
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)
andrij.kharuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3459-1657

МІКРОІСТОРИЧНІ СТУДІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ОКУПАЦІЯ ТА ВИЗВОЛЕННЯ МАЛОЇ РОГАНІ (24 ЛЮТОГО — КІНЕЦЬ БЕРЕЗНЯ 2022 р.)

Мета статті полягає в дослідженні перебігу бойових дій у районі с. Мала Рогань (Харківська обл.) під час Харківської оборонної операції, включаючи окупацію села та його визволення (24 лютого — кінець березня 2022 р.). **Новизна статті** полягає в дослідженні мікроісторії війни в межах конкретного населеного пункту, розташованого у стратегічно важливому районі — на східних підступах до Харкова. Аналіз ходу війни на мікрорівні дозволяє доповнити уявлення про особливості важливої операції початкового періоду відбиття широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну. Дослідження ґрунтується на **методологічних підходах** мікроісторії та передбачає застосування методів аналізу і синтезу, історико-системного методу. **Основні результати.** Село Мала Рогань, розташоване на південний схід від Харкова, у перші дні широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну було окуповане, ставши крайньою південною точкою російського наступу, який мав на меті оточення Харкова. Захоплення Малої Рогані дозволило російським військам встановити контроль над стратегічно важливим автомобільним шляхом Харків — Чугуїв, а також обстрілювати прилеглі райони Харкова. Мала

Цитування: Харук А. Мікроісторичні студії російсько-української війни: окупація та визволення Малої Рогані (24 лютого — кінець березня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 5—18. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.005

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Рогань стала одним із перших визволених населених пунктів Харківської області. Операція з визволення села проводилась 25—27(28) березня 2022 р. комбінованим угрупованням Сил оборони України. **Перспективи подальших досліджень** полягають у детальному дослідженні визволення Харківської області в ході контрнаступу Сил оборони України наприкінці квітня — на початку травня 2022 р., однією з передумов якого стало звільнення Малої Рогані.

Ключові слова: *війна за Незалежність України, Харківська оборонна операція, Сили оборони України, широкомасштабне вторгнення військ РФ в Україну, Мала Рогань, мікроісторія.*

Нинішній етап війни за Незалежність України, який розпочався з широкомасштабного вторгнення військ РФ 24 лютого 2022 р., характеризується небаченими в Європі від часів Другої світової війни розмахом та інтенсивністю бойових дій. Стратегічні операції нашої війни охоплюють великі території та тривають місяцями й роками. Водночас не слід забувати, що стратегічна операція складається з безлічі локальних боїв, які впливають на її загальний перебіг. Харківська оборонна операція, яка тривала з 24 лютого до 14 травня 2022 р., була складовою першої стратегічної оборонної операції Сил оборони України, але вона, своєю чергою, складалася з цілої низки бойових епізодів, які розгорталися на ближчих і далеких підходах до Харкова. Успіхи цих локальних боїв забезпечили успіх операції в цілому. Одним із важливих епізодів Харківської оборонної операції стало визволення с. Мала Рогань, що дозволило відтіснити російські війська від південно-східних околиць Харкова.

В офіційних публікаціях, присвячених першій стратегічній оборонній операції Сил оборони України (яка тривала з 24 лютого до квітня 2022 р.), бої за Малу Рогань відображені вкрай слабко. У щомісячному «Воєнно-історичному описі російсько-української війни» цей населений пункт взагалі не згаданий, однак наявні в ньому дані щодо проходження лінії фронту дозволяють відтворити ситуацію в районі Малої Рогані [1, с. 73—76]. В узагальнювальному огляді «Рік війни за свободу» Мала Рогань згадана лише одним реченням у контексті визволення цього села [2, с. 223]. Такі ж скромні згадки містяться у працях, присвячених боям на Харківщині [3, с. 28; 4, с. 28—29, 41]. Найбільш повний опис подій, пов'язаних із визволенням Малої Рогані, міститься у воєнно-історичному нарисі «Харківська наступальна операція», підготовленому фахівцями Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України [5, с. 8—10]. Однак повнота ця відносна — опис достатньо схематичний і позбавлений багатьох важливих деталей.

Для відтворення перебігу подій під час окупації та визволення с. Мала Рогань автором були залучені матеріали ЗМІ та соціальних мереж, основна частина яких побудована на інтерв'ю з очевидцями та безпосередніми учасниками. Ці публікації є важливими джерелами, які дозволяють відтворити життя громади під час окупації, а також суттєво доповнюють офіційні повідомлення про хід визволення села. Їх можна поділити на дві групи. Перша з них охоплює публікації з включенням інтерв'ю місцевих мешканців. У ній, своєю чергою, теж можна умовно виділити дві підгрупи:

а) публікації, написані впродовж кількох днів або тижнів після визволення села [6; 7];

б) матеріали, опубліковані через кілька місяців після визволення [8—11].

Матеріали другої підгрупи більш розгорнуті за змістом, у них висвітлюється ширше коло питань. Водночас інтерв'ю, вміщені в публікаціях обох підгруп, зосереджені на подіях, пов'язаних з окупацією села, у них практично не відображається хід боїв за визволення Малої Рогані. Інша характерна риса — розбіжності в датах ключових подій (що буде проаналізовано нами нижче).

Друга група публікацій містить інтерв'ю військових — безпосередніх учасників визволення Малої Рогані [12—15]. Вони дозволяють відтворити перебіг боїв на мікрорівні — аж до конкретних вулиць. До цієї ж групи належить інтерв'ю командира 92-ї окремої механізованої бригади Павла Федосенка, у якому відображено планування операції з визволення села [16].

Актуальність мікроісторичних досліджень нинішнього етапу війни за Незалежність України підкреслюється наявністю досить значного за обсягом і значущістю масиву публікацій, присвячених цій проблематиці. Однак у територіальному вимірі ці дослідження зосереджуються переважно на північних областях України (Чернігівській, Київській, Сумській) [9—11]. Періоду окупації окремих районів Харківської області присвячено значно менше уваги — згадаймо статті Н. Олешко [17], а також А. Харука і Д. Харук [18]. Але й ці роботи не торкаються місцевостей на південний схід від Харкова, де й розташоване с. Мала Рогань.

Метою роботи є відтворення ходу бойових дій у районі с. Мала Рогань (Харківська обл.) під час Харківської оборонної операції, включаючи окупацію села та його визволення (24 лютого — кінець березня 2022 р.). Досягнення поставленої мети потребувало використання мікроісторичних методологічних підходів, які передбачають реконструкцію життя та діяльності мікрооб'єктів історичного процесу через інтенсивне вивчення широкого кола документальних матеріалів та інших джерел різного характеру й походження, які «традиційна» історія зазвичай відкидає через їхню «дріб'язковість» [19, с. 45]. При цьому в нашому випадку такими мікрооб'єктами постають не тільки громада села, але й підрозділи, які брали участь у його визволенні.

Окупація

Село Мала Рогань належить до Вільхівської сільської громади Харківського району Харківської області. Розташоване воно на південний схід від Харкова, на правому березі річки Роганки. Вище за течією до Малої Рогані примикає с. Коропи, нижче за течією на відстані 2 км розташоване селище Рогань, на протилежному березі — с. Бісквітне. До села примикають великі садові масиви. Мала Рогань сполучається з обласним центром вулицею Харківською, яка в межах міста переходить у вулицю Перемоги. Відстань від центру Малої Рогані до найближчої точки Харківської кільцевої дороги (в районі Роганського житлового масиву / ХТЗ) становить приблизно 4—6 кілометрів. До початку широкомасштабного вторгнення військ РФ 24 лютого 2022 р. в селі проживало близько двох тисяч мешканців.

Угруповання російських військ, націлене на Харків, складалося з трьох окремих мотострілецьких бригад (ОМСБр) — 25-ї (у неповному складі), 138-ї і 200-ї — посилених 2-ю бригадою спеціального призначення та низкою інших підрозділів [4, с. 24]. Уздовж східних околиць Харкова в напрямку з півночі на південь наступала лівофлангова бригада цього угруповання — 138-ма ОМСБр. Вранці 24 лютого вона перетнула українсько-російський кордон у районі Зелене — Тернова. Хід подій, відтворений польськими дослідниками переважно за російськими джерелами, виглядав так: колони 138-ї ОМСБр, просуваючись осями Веселе — Петрівка та Тернова — Перемога, вийшли до дороги Старий Салтів — Харків, зайнявши без бою розташовані вздовж неї села Федорівка, Шестакове та Кутузівка; після полудня 24 лютого 2-га батальйонна тактична група (БТГр) без зіткнення з противником розпочала маневр оточення Харкова зі сходу, просуваючись віссю Верхня Рогань — Вільхівка — Мала Рогань; у районі всіх згаданих сіл, зайнятих цього дня без бою, росіяни розмістили підрозділи 138-ї ОМСБр і почали обладнувати опорні пункти, створюючи тонкий кордон, що ізолював Харків зі сходу [20]. Однак така картина суперечить інформації української сторони, за якою до кінця першого дня вторгнення РФ українська оборона в районі на схід від Харкова стабілізувалася на рубежу Довжанка — Дворічна — Артемівка — Кутузівка — Харків [1, с. 73]. Мала Рогань же знаходиться приблизно на 20 км південніше від цього рубежу. Станом на 6 березня 2022 р. лінія фронту проходила від Харкова до Старого Салтова — тобто, приблизно по тому самому рубежу [1, с. 76]. Тож постає питання — коли саме російські війська окупували Малу Рогань? Аналіз наявних джерел, як не дивно, не дає однозначної відповіді на це питання, бо дати в них наведені різні.

У публікації Ганни Соколової стверджується: «Вона (російська армія — *А. Х.*) захопила Малу Рогань і найближчі села вже другого дня після повномасштабного вторгнення, 25 лютого, і звідси обстрілювала південний схід Харкова» [6]. Цю тезу підтвердив і мешканець села Леонід Бабков: «25 лютого сюди сперва п'ять танків російських заїхали. А вже на другий день цілі колони пішли» [21]. Дарина Мариненко, ще одна мешканка Малої Рогані, погоджується: «25 лютого мій населений пункт опинився в окупації» [22]. Проте в іншій публікації, посилаючись на слова мешканки села Любові Злобіної, стверджується, що перші російські підрозділи (три танки та бронетранспортер) увійшли в село 27 лютого [8]. Цю ж думку поділяє і журналіст Юрій Бутусов, який відвідав Малу Рогань одразу після визволення: «138-ма бригада увійшла сюди 27 лютого і влаштувала справжній терор. Будь-який українець для російських військ є ворогом, кожен українець — ціль. Росіяни повністю зупинили рух на дорозі і розстрілювали будь-які машини. Машини пограбовані» [23]. Окупанти використали знищені автомобілі (близько 20) для блокування траси. Водночас у різноманітних публікаціях зустрічається суттєво пізніша дата окупації Малої Рогані — 10 березня 2022 р. Першоджерелом цього є опублікована того дня інформація народного депутата Дмитра Микиші, у якій зазначається, що російські війська зайняли село Мала Рогань, у населеному пункті відсутній газ і електропостачання, немає мобільного зв'язку, а росіяни заблокували село й не дають змоги доставити туди гуманітарну допо-

могу [24]. Та в інформації Д. Микиші не йдеться про те, що село було окуповане саме 10 березня — лише констатується стан справ на цю дату. Тож, підсумовуючи цей аналіз, можна стверджувати: Мала Рогань потрапила під контроль окупантів у перші дні російського широкомасштабного вторгнення (ймовірно, 25—27 лютого 2022 р.). Пояснити ж твердження українських джерел про те, що лінія фронту принаймні до 6 березня проходила значно північніше, можна відсутністю суцільної лінії фронту. Ані в російських, ані в українських військ не вистачало сил для формування суцільних позицій. Натомість існував своєрідний пунктир блокпостів, «сіра зона», де позиції окупантів і оборонців були перемішані. Про схожу ситуацію (хоч і в іншому районі) згадував Андрій Платонов (у лютому 2022 р. — старший офіцер штабу комендатури швидкого реагування 4-го прикордонного загону): «У нас таке було з Вовчим Яром (село у Балаклійському районі Харківської обл. — *А. Х.*). На початку це село було в сірій зоні, ми туди навіть заїжджали по своїм справам. А потім туди зайшли орки, посадили гарнізон з кількома бронемашинами і танком, і втекли звідти тільки під час нашого вересневого наступу» [1].

Мала Рогань стала крайньою точкою просування на південь російських окупаційних військ, які намагалися замкнути кільце оточення Харкова зі східного боку міста. Розташоване за 2 км на південь селище Рогань окуповане не було. Селищна голова Рогані Марія Черненко згадувала: «27 лютого колона російських танків пройшла через Вільхівку та Малу Рогань. Вони мали вийти і на наше селище, але цього не сталося. Ми зрозуміли, що вони причаїлися десь між нами та Малою Роганню — у посадці. Звідти наше селище видно як на долоні. Тож ми й були під постійними обстрілами. У нас була лінія вогню» [25]. У Рогані фіксувалася поява поодиноких груп російських солдатів, які обшукували покинуті хати в пошуках їжі, але саме селище зайняте ворогом не було, хоч і обстрілювалося ним. У Малій Рогані російські позиції знаходилися на узвишші. Це дозволяло контролювати не тільки село і його околиці, але й обстрілювати Індустріальний район Харкова [26]. В обстрілах брала участь ствольна й реактивна артилерія російських 138-ї ОМСБр і 9-ї артилерійської бригади [27]. Крім того, під обстрілом знаходилося стратегічно важливе шосе М03 (Харків — Ізюм — Слов'янськ), яке проходить через селище Рогань.

У Малій Рогані, попри порівняно нетривалий період перебування під контролем російських військ, був встановлений окупаційний режим, причому у формі, характерній для прифронтових територій. Цивільних структур для окупаційного управління бракувало й воно забезпечувалося військовим командуванням. Окупанти займалися мародерством, грабуючи як приватні оселі, так і підприємства: з меблевої фабрики були забрані запаси тканини, яку російські війська використовували для маскування своїх позицій і техніки [28]. Місцевому населенню, яке залишилося, було наказано одягти білі пов'язки для ідентифікації [21]. Через руйнування і постійну небезпеку обстрілів доводилося ховатися в підвалах. Л. Злобіна згадує: «Жили ми в підвалі всі. Сімнадцять чоловік, три з половиною на

[1] Інтерв'ю з Андрієм Платоновим, записане 12 березня 2026 р. у Києві (архів автора).

три з половиною (метри — *А. Х.*) підвал, буржуйка. Майже півтора місяці ми ото не вилазили з підвалу. Але вибігали: хто робив, а хто слідив, де загориться» [8]. У підвалі школи як найбільш надійному укритті із залізобетонними перекриттями переховувалося загалом близько 200 мешканців села [28]. Давався взнаки брак комунікації з зовнішнім світом: «[...] перші тижні [окупації], вони були незрозумілими, тому що у нас у нікого не було зв'язку. Ми не знали, що відбувається, ми не розуміли в принципі, що таке реальна війна» [22].

Окупанти чинили насильство стосовно мирних мешканців. У звіт міжнародної організації Human Rights Watch потрапив випадок зґвалтування російськими солдатами 13 березня 31-літньої жінки, яка переховувалась у школі в Малій Рогані [29]. Щонайменше троє мешканців села були вбиті окупантами [8]. Наявні також свідчення про діяльність у Малій Рогані руху опору — у формі замахів на російських військовослужбовців. Один з учасників таких акцій відзначив, що, використовуючи мисливську зброю, вони з батьком убили чотирьох окупантів [21]. Іншими формами опору були передача інформації про ворога Силам оборони України, приховування від конфіскації продовольства й пального [8]. Один із мешканців села згадував: «[...] наші люди через п'яте коліно намагалися коригувати дії української артилерії. Хотілося, щоб наші били раз і чітко в ціль. Завдяки цим коригуванням наше село не так сильно постраждало, як могло, слава Богу» [21].

Визволення

На початку березня 2022 р. Сили оборони України стабілізували ситуацію довкола Харкова. Противнику не вдалося замкнути кільце навколо міста, а виділені для блокування міста сили були порівняно незначними — сім батальйонних тактичних груп [4, с. 43]. Головні зусилля російське командування перенесло південніше Харкова, у район м. Ізюм [3, с. 28]. 6 березня було визволене місто Чугуїв — важливий комунікаційний вузол на шосе М03. Для безпечного використання цього логістичного маршруту слід було відкинути російські війська від Рогані, тобто, звільнити с. Малу Рогань і розташоване поруч с. Бісквітне.

Визволення Малої Рогані належало до першочергових завдань контрнаступальної операції в районі Харкова, метою якої було витіснення російських військ від міста. Наприкінці березня 2022 р. в районі Малої Рогані знаходилися дві батальйонні тактичні групи противника: зі складу 59-го танкового полку (144-та мотострілецька дивізія) та 200-ї ОМСБр. Тобто, відбулася ротація окупаційних підрозділів, оскільки на початку широкомасштабного вторгнення с. Мала Рогань було зайняте підрозділами 138-ї ОМСБр. Факт ротації підтверджується свідченнями місцевих мешканців. Олександр Мамон із сусіднього села Бісквітне зазначив: «Перші росіяни були зашугані — переважно строковики, молоді хлопці, — бадьоро розповідав чоловік. — Другі — вже нахабніші, почали нас грабувати — шкарпетки, труси, телевізори. Вони ж і дівчину зґвалтували в Малій Рогані, у школі, де люди ховалися. Треті — взагалі відморозки. Вони стріляли над головами, коли ми виходили за хлібом і водою. Але вони недовго тут пробули — наші їх

вибили» [6]. Командир 92-ї ОМБр ЗСУ полковник Павло Федосенко згадував про «бригаду двополкового складу» [13]. Однак, імовірно, він мав на увазі саме дві батальйонні тактичні групи. Водночас Ю. Бутусов стверджував, що позиції у селах Мала Рогань і Вільхівка займали батальйонні тактичні групи 59-го танкового полку та 138-ї ОМСБр (а не 200-ї ОМСБр) [26].

Операцію зі звільнення села та прилеглих населених пунктів (зокрема, с. Вільхівка) планував штаб 92-ї окремої механізованої бригади (ОМБр). Крім підрозділів цієї бригади (1-го механізованого батальйону), до операції залучалися сили Національної гвардії та Національної поліції України, а також добровольче формування територіальної громади (далі — ДФТГ) «Фрайкор» [16]. За свідченням тодішнього військового коменданта Харкова бригадного генерала юстиції Сергія Мельника, початок операції пришвидшив помилковий удар російських гелікоптерів по власних позиціях, який сприяв дезорганізації оборони противника. Рішення про контрнаступ було ухвалене вдосвіта 25 березня — наскільки можна судити з цитати, наведеної в роботі «Харківська наступальна операція 2022 р.» [5, с. 9]. Сам же обстріл з гелікоптерів стався напередодні, 24 березня [28].

Наступ на Малу Рогань розпочався після двогодинної артпідготовки й вівся з двох боків — з Харкова та Чугуєва. Як згадував учасник операції, боєць 92-ї ОМБр Сергій Мороз, наказ до розгортання для наступу був отриманий 24 березня. Місцем зосередження була станція метро «Індустріальна», розташована за 1,5—2 км від Харківської кільцевої дороги, на проспекті Героїв Харкова (до 11 травня 2022 р. мав назву Московський проспект), який за кільцевою дорогою переходить в автошлях М03. Вибір станції метро для зосередження був не випадковим — підземний вестибюль дозволив захистити українські підрозділи від обстрілів [12].

Оборонні позиції російських військ у районі Малої Рогані були досить добре підготовлені. Противник провів комплекс польових фортифікаційних робіт, підготувавши окопи для піхоти й капоніри для бойової техніки. Це посилювалося мінними загородженнями. За свідченнями бійців ДФТГ «Фрайкор», мінні загородження не спрацювали. З боку Харкова українські штурмові групи (у тому числі три зі складу «Фрайкору») заходили в село вздовж лісосмуги від Малороганського молочного заводу (пров. Покровський, західна околиця села, північніше вул. Харківської). Артилерійська підготовка відіграла свою роль, суттєво послабивши противника. Боєць ДФТГ «Фрайкор» з позивним «Зубр» згадував: «Ми зайшли у село. Дякувати артилерії, вона знищила техніку, тому що ми б вийшли прямо на танк, який тут стояв» [13]. У ході огляду місцевості після визволення Малої Рогані було виявлено понад 20 одиниць знищеної російської бойової техніки: 11 танків Т-72Б3, один бронетранспортер БТР-82А, 12 броньованих тягачів МТ-ЛБ, кілька одиниць іншої техніки. У більшості випадків техніка цілком вигоріла або була знищена внаслідок детонації боєкомплекту, однак деякі екземпляри з незначними пошкодженнями стали українськими трофеями [27].

Визволення Малої Рогані вилилося в низку ближніх стрілецьких боїв на дистанції 20—30 м, коли українські бійці зачищали вулицю за вулицею. Начальник штабу ДФТГ «Фрайкор» Богдан Войцеховський підкреслив, що такі бої призводили до

сильного морально-психологічного виснаження: «Я вперше за місяць з моменту свого поранення побачив хлопців — частина з них почала сивіти. Тому немалій кількості дали деякий період часу морально і психологічно відпочити через те, що в них був певний посттравматичний стресовий розлад після боїв за Малу Рогань» [14].

Противник застосовував проти українських військ, що наступали, важку техніку (хоч частина її, як вже зазначалося, була знищена в ході артилерійської підготовки) та боєприпаси великої вражаючої дії. Зокрема, зафіксовано застосування важкої вогнеметної системи ТОС-1А «Солнцепек», що використовувала термобаричні боєприпаси [7]. По українських військах ворожа артилерія вела вогонь фосфорними снарядами, завдавала бомбових ударів авіація. Боєць Національної гвардії з позивним «Гром» відзначає: «Спочатку по наших силах окупанти нанесли авіаудар. А потім було проведено обстріл фосфорними снарядами. Ми евакуювали поранених різної важкості, зокрема з опіками від фосфорних боєприпасів. Таких поранених вивозили у першу чергу, і по дорозі ми ще два рази потрапляли під обстріл фосфором» [15]. Артилерійського обстрілу, у тому числі фосфорними снарядами, зазнав Малороганський молокозавод, що призвело до значних руйнувань [7]. Росіяни також намагалися застосовувати проти українських підрозділів тактику дій із засідок, застосовуючи протитанкові керовані ракети. Успіху операції сприяв чинник раптовості: російські спостерігачі не змогли завчасно виявити зосередження українських військ для штурму. Бомбардування та артилерійський обстріл почались занадто пізно, коли штурмові групи підійшли впритул до ворожих позицій [15].

Коли була звільнена Мала Рогань? У публікаціях фігурує дата 25 березня 2022 р. [2, с. 223]. Однак вона є не цілком коректною — це лише дата початку боїв за село. П. Федосенко зазначив, що операція з визволення Малої Рогані тривала два дні [5, с. 10]. Тобто, 25 і 26 березня. За іншими даними, бої за село тривали 25—27 березня [23]. Як день остаточного визволення Малої Рогані наводиться і 28 березня [15]. Пояснити ці розбіжності, на нашу думку, можна так: основні бої за село тривали один-два дні (25—26 березня); ще один-два дні (до 27 або 28 березня) пішло на зачистку Малої Рогані та її околиць від залишків російських військ. Цю версію підтвердив і Б. Войцеховський: «Бої за Малу Рогань розтягнулися: 25 березня — за сам населений пункт, 26 і 27 березня — зачистка навколишніх лісосмуг, були дуже важкі бої» [13].

Росіяни зазнали в Малій Рогані значних втрат. 60 осіб потрапили в полон, у тому числі начальник зв'язку 59-го танкового полку лейтенант Д. Молчанов [26]. Найвищим рангом серед загиблих тут окупантів був командир 59-го танкового полку підполковник А. Беспалов. Фото його документів 30 березня опублікував журналіст Ю. Бутусов, який побував у Малій Рогані одразу після визволення села. На той момент доля Беспалова ще не була зрозуміла, однак невдовзі стало відомо, що 8 квітня його поховали на батьківщині [30].

Були втрати й серед українських військ. Найбільш болючою стала загибель 25 березня організатора й командира ДФТГ «Фрайкор» Георгія Тарасенка (позивний «Жора»). У складі групи з п'яти бійців «Фрайкору» він вступив у бій у провулку Стадіонному, взаємодіючи з розвідувальним підрозділом 92-ї ОМБр.

Провулок був забудований приватними котеджами, цокольні поверхи й підвали яких були добрими оборонними позиціями. Просуваючись від будинку до будинку, українські бійці зачищали підвали. Біля одного з будинків група «Жори» була закидана гранатами, а сам він дістав смертельне поранення. Б. Войцеховський так характеризує роль Тарасенка в підготовці операції: «До боїв за Малу Рогань у нас не було такого досвіду наступальних операцій, такого досвіду взаємодії з іншими підрозділами. У нас були до цього, по суті, тільки оборонні бої. Жорою була спланована і виконана наша частина завдань максимально вдало. Ми зайшли на вказані рубежі, закріпилися, зачистили» [13].

Загибель Г. Тарасенка наочно показала значну залежність добровольчих формувань від особистості лідера. Б. Войцеховський підкреслював, що загибель командира призвела до значних проблем, пов'язаних із втратою управління підрозділом. Для повного відновлення боєздатності ДФТГ «Фрайкор», повернення йому спроможності брати участь не тільки в оборонних, але й у наступальних боях, знадобилося близько місяця [13].

Бій за Малу Рогань характеризувався його учасниками з українського боку як дуже запеклий, оскільки російські війська доволі вперто тримали оборону. У цьому аспекті він суттєво відрізнявся від контрнаступу наприкінці квітня — на початку травня 2022 р., коли «наші (українські війська — *А. Х.*) "влітали" в населені пункти й росіяни відразу тікали, не вступаючи у бій» [14].

Отже, короткий період (тривалістю трохи понад місяць) історії села Мала Рогань виявився вкрай насиченим подіями — він вмістив у собі захоплення села російськими військами, окупацію і, нарешті, визволення. Відтворення цих подій стало можливим завдяки мікроісторичному підходу з його акцентом на малих об'єктах і орієнтацією на використання широкого кола документальних матеріалів різного походження, насамперед публікацій у засобах масової комунікації, побудованих на інтерв'ю з очевидцями й учасниками подій.

Наскільки вдалося встановити з наявних джерел, Мала Рогань була зайнята окупантами без опору — наявних у районі Харкова українських військ не вистачало для створення суцільної лінії оборони. Попри це, саме Мала Рогань стала крайньою південною точкою просування російських військ у їхньому прагненні оточити Харків. Замкнути кільце довкола міста їм так і не вдалося. Стійких структур окупаційної влади в Малій Рогані росіяни утворити не встигли з огляду на короткий термін окупації.

Мала Рогань стала одним із перших визволених населених пунктів Харківської області. Операція з визволення села проводилася 25—27(28) березня 2022 р. комбінованим угрупованням Сил оборони України. Її можна умовно поділити на два етапи тривалістю один-два дні кожен: вибиття противника з населеного пункту й наступна зачистка села від залишків ворожих військ. Результатами операції стало розблокування автомобільного шляху М03 в районі селища Рогань, витіснення противника від Харкова на південно-східному напрямку, а також створення сприятливих умов для продовження визволення Харківської області в ході контрнаступу Сил оборони України наприкінці квітня — на початку травня 2022 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (liutyi — berezen 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
   [Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий — березень 2022 р.). Київ, 2022. 112 с.].
2. Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022 — 24.02.2023) u chotyrokh knyhakh. Kn. I. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
   [Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у чотирьох книгах. Кн. І. Київ, 2023. 270 с.].
3. Kharuk, A. Kharkivska oboronna operatsiia (24 liutoho — 14 travnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 5: 23-34. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.023 [in Ukrainian].
   [Харук А. Харківська оборонна операція (24 лютого — 14 травня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 23—34. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.023].
4. Kharuk, A. Rosiisko-ukrainska viina: boi za Kharkiv i Kharkivshchynu (2022): Monohrafiia. Kyiv; Lviv, 2025 [in Ukrainian].
   [Харук А. Російсько-українська війна: бої за Харків і Харківщину (2022): Монографія. Київ; Львів, 2025. 144 с.].
5. Yevsieiev, I.H., Maraiev, V.R., Skriabin, O.L. & Khalimanenko, K.V. Kharkivska nastupalna operatsiia 2022 r.: voienno-istorychnyi narys. Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
   [Євсєєв І.Г., Мараєв В.Р., Скрябін О.Л., Халіманенко К.В. Харківська наступальна операція 2022 р.: воєнно-історичний нарис. Київ, 2025. 78 с.].
6. Sokolova, H. Pislia okupatsii. Reportazh zi zvilnenykh sil pid Kharkovom. *Graty*. 17.05.2022. URL: https://graty.me/pislya-okupaczi%D1%97-reportazh-zi-zvilnenih-sil-pid-harkovom/ [in Ukrainian].
   [Соколова Г. Після окупації. Репортаж зі звільнених сіл під Харковом. *Ґрати*. 17.05.2022. URL: https://graty.me/pislya-okupaczi%D1%97-reportazh-zi-zvilnenih-sil-pid-harkovom/ (дата звернення: 12.03.2026)].
7. Manchenko, O. Zaboronena zbroia, propahandystski hazety, zaminovani tila: podrobytsi zvilnennia Maloi Rohani. *Slobidskyi krai*. 06.04.2022. URL: https://www.slk.kh.ua/news/nadzvichajni-podiyi/zaboronena-zbroa-propagandistski-gazeti-zaminovani-tila-vijskovi-rozpovili-podrobici-zvilnenna-maloi-rogani.html [in Ukrainian].
   [Манченко О. Заборонена зброя, пропагандистські газети, заміновані тіла: подробиці звільнення Малої Рогані. *Слобідський край*. 06.04.2022. URL: https://www.slk.kh.ua/news/nadzvichajni-podiyi/zaboronena-zbroa-propagandistski-gazeti-zaminovani-tila-vijskovi-rozpovili-podrobici-zvilnenna-maloi-rogani.html (дата звернення: 12.03.2026)].
8. Voleliubna ferma: yak chynyly opir okupantam u Malii Rohani. *Ukraïner*. 20.10.2022. URL: https://www.ukrainer.net/mala-rohan/ [in Ukrainian].
   [Волелюбна ферма: як чинили опір окупантам у Малій Рогані. *Ukraïner*. 20.10.2022. URL: https://www.ukrainer.net/mala-rohan/ (дата звернення: 12.03.2026)].
9. Dorokhina, T., Kovalenko, O. & Tokariev, S. Mikroistoriia viiny: 36 dib okupatsii s. Tupychiv na Chernihivshchyni. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 4: 25-42. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.025 [in Ukrainian].
   [Дорохіна Т., Коваленко О., Токарєв С. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 2023. № 4. С. 25—42. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.025].
10. Vorobiei, O. "...yakos orhanizm mobilizuietsia na samovyzhyvannia": Voienne povsiakdennia v rozpovidi meshkantsia s. Nova Buda na Kyivshchyni (interviu zapysala ta pid-

hotuvala do druku O. Vorobiei). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 5: 5-15. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.005 [in Ukrainian].
[Воробєй О. «...якось організм мобілізується на самовиживання»: Воєнне повсякдення в розповіді мешканця с. Нова Буда на Київщині (інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Воробєй). *Український історичний журнал*. 2024. № 5. С. 5—15. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.005].

11. Lytvyn, K. "...tsehlynka — to vzhe buduietsia khram": Dosvid vyzhyvannia zhyteliv s. Lukashivka pid chas rosiiskoi okupatsii (interviu zapysala ta pidhotuvala do druku K. Lytvyn). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 6: 66-80. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.066 [in Ukrainian].
[Литвин К. «...цеглинка — то вже будується храм»: Досвід виживання жителів с. Лукашівка під час російської окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2024. № 6. С. 66—80. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.066].
12. Yatsiv, D. & Yemets, V. Pershe zvilnene selo Kharkivshchyny: yak ukrainski biitsi try roky tomu vybyvaly okupantiv iz Maloi Rohani. *Suspilne Kharkiv*. 25.05.2025. URL: https://suspilne.media/kharkiv/975215-perse-zvilnene-selo-harkivsini-ak-ukrainski-bijci-tri-roki-tomu-vibivali-okupantiv-iz-maloi-rogani/ [in Ukrainian].
[Яців Д., Ємець В. Перше звільнене село Харківщини: як українські бійці три роки тому вибивали окупантів із Малої Рогані. *Суспільне Харків*. 25.05.2025. URL: https://suspilne.media/kharkiv/975215-perse-zvilnene-selo-harkivsini-ak-ukrainski-bijci-tri-roki-tomu-vibivali-okupantiv-iz-maloi-rogani/ (дата звернення: 12.03.2026)].
13. Riazantseva, A. & Hovyna, L. "Zhora nas prykryv". Bii za Malu Rohan stav ostannim dlia Heorhiia Tarasenka: spohady pro zvilnennia sela. *Suspilne Kharkiv*. 25.05.2025. URL: https://suspilne.media/kharkiv/424830-boi-za-zvilnenna-maloi-rogani-na-harkivsini-rik-potomu/ [in Ukrainian].
[Рязанцева А., Говина Л. «Жора нас прикрив». Бій за Малу Рогань став останнім для Георгія Тарасенка: спогади про звільнення села. *Суспільне Харків*. 25.05.2025. URL: https://suspilne.media/kharkiv/424830-boi-za-zvilnenna-maloi-rogani-na-harkivsini-rik-potomu/ (дата звернення: 12.03.2026)].
14. "My buly pershymy z dobrovolchykh pidrozdiliv, yaki 24 liutoho pryishly na dopomohu ZSU". Interviu z nachalnykom shtabu "Fraikoru" Bohdanom Voitsekhovskym. *057.ua*. 24.11.2022. URL: https://www.057.ua/news/3501898/mi-buli-persimi-z-dobrovolcih-pidrozdiliv-aki-24-lutogo-prijsli-na-dopomogu-zsu-intervu-z-nacalnikom-stabu-frajkoru-bogdanom-vojcehovskim-foto [in Ukrainian].
[«Ми були першими з добровольчих підрозділів, які 24 лютого прийшли на допомогу ЗСУ». Інтерв'ю з начальником штабу «Фрайкору» Богданом Войцеховським. *057.ua*. 24.11.2022. URL: https://www.057.ua/news/3501898/mi-buli-persimi-z-dobrovolcih-pidrozdiliv-aki-24-lutogo-prijsli-na-dopomogu-zsu-intervu-z-nacalnikom-stabu-frajkoru-bogdanom-vojcehovskim-foto (дата звернення: 16.03.2026)].
15. Liudy na viini: natshvardiiets Hrom pro zvilnennia Maloi Rohani ta fokusy rashystiv. *Mahnoliia-TV*. 01.04.2022. URL: https://magnolia-tv.com/news/71122-lyudy-na-viyni-natshvardiyets-hrom-pro-zvilnennya-maloyi-rohani-ta-fokusy-rashystiv-foto [in Ukrainian].
[Люди на війні: нацгвардієць Гром про звільнення Малої Рогані та фокуси рашистів. *Магнолія-ТВ*. 01.04.2022. URL: https://magnolia-tv.com/news/71122-lyudy-na-viyni-natshvardiyets-hrom-pro-zvilnennya-maloyi-rohani-ta-fokusy-rashystiv-foto (дата звернення: 16.03.2026)].
16. Kostenko, T. Kombryh 92-yi rozpoviv pro oboronu Kharkova u pershi dni vtorhnennia. *VGORODE*. 06.03.2023. URL: https://kh.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1235551-

kombrih-92-ji-brihadi-rozpoviv-pro-oboronu-kharkova-u-pershi-dni-vtorhnennja [in Ukrainian].
[Костенко Т. Комбриг 92-ї розповів про оборону Харкова у перші дні вторгнення. *VGORODE*. 06.03.2023. URL: https://kh.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1235551-kombrih-92-ji-brihadi-rozpoviv-pro-oboronu-kharkova-u-pershi-dni-vtorhnennja (дата звернення: 15.03.2026)].
17. Oleshko, N. Ukrainskyi rukh oporu na Kharkivshchyni u povnomasshtabnii rosiisko-ukrainskii viini 2022 roku. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi.* 2023. 6: 643-659. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-6(12)-643-659 [in Ukrainian].
[Олешко Н. Український рух опору на Харківщині у повномасштабній російсько-українській війні 2022 року. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 6. С. 643—659. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-6(12)-643-659].
18. Kharuk, A. & Kharuk, D. Opór i kolaboracja w wojnie rosyjsko-ukraińskiej (na przykładzie obwodu charkowskiego w 2022 roku). *Polityka i Społeczeństwo.* 2025. 2(23): 41-52. DOI: https://doi.org/10.15584/polispol.2025.2.4 [in Polish].
19. Kovalkov, O. Mikroistoriia v systemi «novoi istorychnoi nauky»: istoriohrafiia, teoriia ta istoriohrafichna praktyka. *Istoriia & Arkheolohiia*. 2024. 1: 41-48. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-5 [in Ukrainian].
[Ковальков О. Мікроісторія в системі «нової історичної науки»: історіографія, теорія та історіографічна практика. *Історія & Археологія*. 2024. Вип. 1. С. 41—48. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-5].
20. Przepis na katastrofę. Rajdy w głąb śródmieścia Charkowa 2 Brygady Specnazu 27 lutego i 5 marca 2022 r. *Thorkill blog.* 12.04.2023. URL: https://thorkillblog.blogspot.com/2023/04/przepis-na-katastrofe-rajdy-w-gab.html (дата звернення: 12.03.2026) [in Polish].
21. Stenko, O. & Dzekh, S. "Rosiiany khodyly po dvoie. My chotyrokh poklaly" — u Malii Rohani seliany vbyvaly okupantiv i vyzhyvaly pid hlybynnymy bombamy. *Gazeta.ua.* 12.06.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/reportage/_rosiyani-hodili-po-dvoye-mi-chotiroh-poklali-u-malij-rogani-selyani-vbivali-okupantiv-i-vizhivali-pid-glibinnimi-bombami/1093302 [in Ukrainian].
[Стенько О., Дзех С. «Росіяни ходили по двоє. Ми чотирьох поклали» — у Малій Рогані селяни вбивали окупантів і виживали під глибинними бомбами. *Gazeta.ua.* 12.06.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/reportage/_rosiyani-hodili-po-dvoye-mi-chotiroh-poklali-u-malij-rogani-selyani-vbivali-okupantiv-i-vizhivali-pid-glibinnimi-bombami/1093302 (дата звернення: 12.03.2026)].
22. Marynenko, D. "U pershi tyzhni okupatsii bulo nezrozumilo, shcho robyty, zviazku ne bulo". *Holosy myrnykh*. 12.12.2024. URL: https://civilvoicesmuseum.org/stories/u-pershi-tyzhni-okupatsii-bulo-nezrozumilo-scho-robyty-zv-yazku-ne-bulo [in Ukrainian].
[Мариненко Д. «У перші тижні окупації було незрозуміло, що робити, зв'язку не було». *Голоси мирних.* 12.12.2024. URL: https://civilvoicesmuseum.org/stories/u-pershi-tyzhni-okupatsii-bulo-nezrozumilo-scho-robyty-zv-yazku-ne-bulo (дата звернення: 17.03.2026)].
23. Okupanty rozstrilialy ponad 20 tsyvilnykh avtomobiliv bilia Maloi Rohani. *Kharkiv Today*. 31.03.2022. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/okupanty-rozstrilyaly-ponad-20-tsyvilnykh-avtomobiliv-bilya-maloyi-rohani [in Ukrainian].
[Окупанти розстріляли понад 20 цивільних автомобілів біля Малої Рогані. *Kharkiv Today*. 31.03.2022. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/okupanty-rozstrilyaly-ponad-20-tsyvilnykh-avtomobiliv-bilya-maloyi-rohani (дата звернення: 12.03.2026)].
24. Nadtoka, S. Viiska RF okupuvaly selo pid Kharkovom — ZMI. *Korespondent*. 10.03.2022. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4455938-viiska-rf-okupuvaly-selo-pid-kharkovom-zmi [in Ukrainian].

[Надтока С. Війська РФ окупували село під Харковом — ЗМІ. *Кореспондент*. 10.03.2022. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4455938-viiska-rf-okupuvaly-selo-pid-kharkovom-zmi (дата звернення: 12.03.2026)].

25. Sokolova, H. Snaiper na vezhi ta zahybli kvity. Yak selyshche pid Kharkovom opynylosia na «linii vohniu», ale tak i ne bulo okupovanym. *Graty*. 12.06.2022. URL: https://graty.me/snajper-na-vezhi-ta-zagibli-kviti-yak-selishhe-pid-harkovom-opinilosya-na-lini%D1%97-vognyu-ale-tak-i-ne-bulo-okupovanim/ [in Ukrainian].
[Соколова Г. Снайпер на вежі та загиблі квіти. Як селище під Харковом опинилося на «лінії вогню», але так і не було окупованим. *Ґрати*. 12.06.2022. URL: https://graty.me/snajper-na-vezhi-ta-zagibli-kviti-yak-selishhe-pid-harkovom-opinilosya-na-lini%D1%97-vognyu-ale-tak-i-ne-bulo-okupovanim/ (дата звернення: 14.03.2026)].
26. "Yak u XXI stolitti mozhe vidbuvatysia taka viina?": polonenyi rozpoviv pro vtraty voroha pid Kharkovom. *Kharkiv Today*. 30.03.2022. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/yak-u-xxi-stolitti-mozhe-vidbuvatysya-taka-viyna-polonenyy-rozpoviv-pro-vtraty-voroha-pid [in Ukrainian].
[«Як у XXI столітті може відбуватися така війна?»: полонений розповів про втрати ворога під Харковом. *Kharkiv Today*. 30.03.2022. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/yak-u-xxi-stolitti-mozhe-vidbuvatysya-taka-viyna-polonenyy-rozpoviv-pro-vtraty-voroha-pid (дата звернення: 16.03.2026)].
27. Butusov rozpoviv novi podrobytsi rozghromu rosiiskykh okupantiv pid Kharkovom. *032.ua*. 31.03.2022. URL: https://www.032.ua/news/3362209/butusov-rozpoviv-novi-podrobici-rozgromu-rosijskih-okupantiv-pid-harkovom-foto-video [in Ukrainian].
[Бутусов розповів нові подробиці розгрому російських окупантів під Харковом. *032.ua*. 31.03.2022. URL: https://www.032.ua/news/3362209/butusov-rozpoviv-novi-podrobici-rozgromu-rosijskih-okupantiv-pid-harkovom-foto-video (дата звернення: 17.03.2026)].
28. Maksymenko, O. Ti, khto vyzhyv. Yak perenesla okupatsiiu Mala Rohan na Kharkivshchyni. *Novynarnia*. 21.05.2022. URL: https://novynarnia.com/2022/05/21/mala-rogan/ [in Ukrainian].
[Максименко О. Ті, хто вижив. Як перенесла окупацію Мала Рогань на Харківщині. *Новинарня*. 21.05.2022. URL: https://novynarnia.com/2022/05/21/mala-rogan/ (дата звернення: 14.03.2026)].
29. Ukraine: Apparent War Crimes in Russia-Controlled Areas. *Human Rights Watch*. 03.04.2022. URL: https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas (дата звернення: 14.03.2026).
30. Komandyra 59-ho tankovoho polku ZS RF likviduvaly v Ukraini. *Militarnyi*. 09.08.2022. URL: https://militarnyi.com/uk/news/komandyra-59-go-tankovogo-polku-zs-rf-likviduvaly-v-ukrayini/ [in Ukrainian].
[Командира 59-го танкового полку ЗС РФ ліквідували в Україні. *Militarnyi*. 09.08.2022. URL: https://militarnyi.com/uk/news/komandyra-59-go-tankovogo-polku-zs-rf-likviduvaly-v-ukrayini/ (дата звернення: 16.03.2026)].

Надійшла / Received 06.04.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Andrii KHARUK
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor,
Professor of Department of History,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
andrij.kharuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3459-1657

MICROHISTORICAL STUDIES OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: THE OCCUPATION AND LIBERATION OF MALA ROHAN (24 FEBRUARY — LATE MARCH 2022)

The aim of this article is to examine the course of combat operations in the area of the village of Mala Rohan (Kharkiv Oblast) during the Kharkiv defensive operation, including the occupation of the village and its liberation (24 February — late March 2022). **The novelty** of the article lies in the study of the microhistory of the war within a specific locality situated in a strategically important area — on the eastern approaches to Kharkiv. An analysis of the course of the war at the micro level makes it possible to supplement the understanding of the features of this important operation in the initial period of repelling the large-scale invasion of the Russian Federation forces into Ukraine. The research based on the **methodological** approaches of microhistory and involves the use of methods of analysis and synthesis, historical and systemic, involving both official and unofficial sources. **Main results:** The village of Mala Rohan, located southeast of Kharkiv, was occupied in the first days of the large-scale invasion of the Russian Federation forces into Ukraine, becoming the southernmost point of the Russian advance aimed at encircling Kharkiv. The capture of Mala Rohan enabled Russian forces to establish control over the strategically important Kharkiv — Chuhuiv highway, as well as to shell adjacent areas of Kharkiv. Mala Rohan became one of the first liberated settlements in Kharkiv Oblast. The operation to liberate the village was conducted on 25—27(28) March 2022 by a combined grouping of various components of the Defense Forces of Ukraine. **Prospects for further research** lie in a detailed study of the continued liberation of Kharkiv Oblast during the counteroffensive of the Defense Forces of Ukraine in late April — early May 2022, one of the prerequisites for which was the liberation of Mala Rohan.

Keywords: *war for Ukraine Independence, Kharkiv defensive operation, Defense Forces of Ukraine, large-scale invasion of Russian troops into Ukraine, Mala Rohan, microhistory*.

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.019
94(477)“16/17”:94(438):930.1:316.7

Віктор ГОРОБЕЦЬ
доктор історичних наук, професор,
завідувач сектору соціальної історії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
victor_gor@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-3755-4181

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ — АНТИТЕЗА ЧИ ALTER EGO РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ? СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЄКЦІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ*

Мета дослідження полягає у виявленні соціокультурних проєкцій Речі Посполитої в облаштуванні Української ранньомодерної держави (Гетьманату), а також реконструкції динаміки формування негативного образу Речі Посполитої в українській історіографії та з’ясування перспектив подолання упереджень щодо річпосполитського спадку сучасною історіографією. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, комплексності та наукової неупередженості. **Наукову новизну** становлять висновки про активне взорування при розбудові Української ранньомодерної держави (Гетьманату) на досвід Речі Посполитої в царині військового будівництва, судівництва, політичної культури тощо, яке реалізовувалось у формі адаптивного засвоєння, з урахуванням іманентного досвіду, набутого козацтвом на етапі свого становлення. **Висновки.** Процес рецепції ранньомодерною українською державою соціокуль-

* Стаття підготовлена в рамках реалізації стипендіальної програми «Badaj na Ukrainie» № DBS.41.1.21.2025 Центру Діалогу імені Юліуша Мєрошевського (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego, Варшава, Польща).

Цитування: Горобець В. Козацький Гетьманат — антитеза чи alter ego Речі Посполитої? Соціокультурні проєкції та історіографічні рефлексії. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 19—46. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.019

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

турного, політичного і правового досвіду Речі Посполитої не був лінійним і поступальним. Початково творення козацької держави відбувалось у матриці вироблених на Запорозькій Січі уявлень про справедливу й вільну «Річ Посполиту козацьку» та під впливом досвіду розвою формації реєстрового козацтва. У міру ускладнення державного життя Гетьманату взорування на досвід Речі Посполитої в царині військового будівництва, судівництва, політичної культури ставало більше. Водночас революційна активність соціальних низів породила запит на чутливе ставлення до проблеми соціальної справедливості. За таких умов старшинська верства не спромоглася за прикладом коронної шляхти витворити із себе егалітарну спільноту з притаманними їй політичними та соціальними інститутами, рівністю всередині верстви та становою замкнутістю назовні, а процес рецепції річпосполитських традицій і практик протікав значною мірою у формі адаптивного засвоєння, за якого значну коригувальну силу мав іманентний досвід, набутий козацтвом на етапі свого організаційного становлення, зокрема в контексті відстоювання соціальними низами своїх прав і можливостей. Такий підхід істотно гальмував перенесення на новий ґрунт практик жорсткого соціального дисциплінування, обмежень станової мобільності, що, своєю чергою, стримувало розвиток станової представницької демократії та судочинства, опертого на засади кодифікованого права. У процесі посилення уніфікаційної політики імперського центру в Гетьманаті релікти річпосполитського досвіду свідомо заміщалися відповідними загальноімперськими зразками, однак запропоновані на початку 1760-х рр. гетьманським урядом реформи судочинства та шляхетського самоврядування і духом, і буквою напряму кореспондувались із практиками Речі Посполитої.

Ключові слова: *українська ранньомодерна держава, Гетьманат, Річ Посполита, козацтво, шляхта, державотворення, політична культура, правова культура, «Пакти і Конституції» 1710 р.*

Визначення місця Люблінської унії 1569 р. та посталої за її результатами Речі Посполитої в історії України та, відповідно, пошук адекватного способу їх представлення в національному історіографічному наративі останнім часом перетворилися на одну з найбільш обговорюваних у середовищі дослідників ранньомодерної історії проблему. Дискусія, що зародилася на панелі польсько-української наукової конференції, яка в листопаді 2024 р. відбулася в м. Плонську (Польща), уже наступного року матеріалізувалася на шпальтах «Українського історичного журналу» в цікавих полемічних публікаціях Н. Старченко, В. Брехуненка, Ю. Зазуляка, А. Зайця і П. Кулаковського [1, с. 191—218; 2, с. 179—181; 3, с. 184—200; 4, с. 15—54; 5]. Важливим у цьому контексті є той факт, що дискусія не протікає винятково в академічному середовищі, а рефлексується в ширшому суспільному форматі, набуваючи тим самим ознак публічного історичного дискурсу [4, с. 17—18].

Метою дослідження є розширення проблематики обговорення шляхом включення до нього історії Гетьманату — політії, що традиційно в українській історіографії постає якщо не в класичному античному варіанті ex deus ex machina, тобто в моделі, яка ігнорує будь-які генетичні зв'язки з процесами функціонування державних практик на українських землях у попередню добу, то принаймні без їхньої верифікації у прикладанні до річпосполитських інститутів і традицій. Що, на нашу думку, не є очевидним, адже факт жорсткого протистояння двох політій не обов'язково заперечує можливість соціокультурних впливів колись спільного простору Речі Посполитої на різні царини життя Гетьманату.

Концептуальні підходи й окремі ідеї дослідження попередньо апробовані автором у ряді виступів на конференціях і в наукових публікаціях [6, с. 551—575; 7, с. 5—14; 8, с. 8—28; 9, с. 177—234; 10, с.16—37].

Закономірності та парадокси історіографічних контраверсій

Ґрунтовний аналіз зміни історіографічних репрезентацій взаємин Речі Посполитої та Козацького Гетьманату представлено автором в окремому дослідженні [10, с. 16—37], тож зупинимося лише на найбільш знакових явищах і тенденціях цього процесу. І найперше, на що варто звернути увагу, це переважно негативне висвітлення в українській історіографії річпосполитського досвіду при розбудові козацької держави. Початки такого представлення сягають уже нарацій козацьких літописців другої половини XVII—XVIII ст., які у процесі конструювання ранньомодерної української ідентичності вдавалися до цілком зрозумілої їм бінарної опозиції характеризування «свого» і «чужого», де з огляду не стільки на перебіг воєнного протистояння Війська Запорозького та Речі Посполитої в середині — другій половині XVII ст., скільки через остаточне потрапляння України на час написання літописів під владу Москви, саме полякам була відведена головна негативна роль «хижого» гнобителя, «слуги фараонова» тощо [11, с. 129—136]. При тому, що ще в першій половині XVII ст. козацька старшина для означення Речі Посполитої послуговувалась виразами, що несли в собі цілком іншу конотацію: «вітчизна мила Річ Посполита» («ojczyzna miła Rzeczpospolita»), «Річ Посполита вітчизна наша вічна» («Rzeczpospolita ojczyzna nasza wieczna») [12, с. 15; 13, с. 204, 293, 294]. Та й Богдан Хмельницький у своїй риториці поняття «вітчизна» та «Річ Посполита» нерідко ототожнював [14, с. 40—41]. Натомість уже по революції літописці, хоч зрідка й визнавали, що «ляхи» та козаки належали до колись єдиного сарматського народу, але увагу акцентували на тому, що саме поляки зрадили й вчинили «над право Боже озлоблення» [11, с. 135], спонукавши зраджених козаків сепаруватися від Польсько-Литовської держави й будувати власну, вільну «Козацьку Річ Посполиту» [15, с. 22].

Для утвердження такого, виразно конфронтаційного історіографічного канону важливим було те, що його підґрунтя формувалось у часи, найменш сприятливі для неупередженого погляду на цю складну проблему. З кінця XVIII — початку XIX ст. в Російській імперії та, відповідно, в Україні — на той час уже органічній її частині — стрімко зростають антипольські настрої. Знаковим відлунням цієї тенденції стає оприлюднення в анонімній «Історії Русів» заперечення будь-якого позитивного впливу Корони Польської (як, власне, і Великого князівства Литовського) на Україну [17, с. 293]. Своєю чергою, саме концепція «Історія Русів» справила потужний вплив на розвиток українського національного історієписання, ставши не лише підставою для «патріотичного натхнення», але й «історичним джерелом» при підготовці Миколою Маркевичем першої синтетичної праці з історії України, написаної з позицій автентичної української історії, а не

як регіонального відламу історії російської [18]. Сформований у процесі такої «націоналізації» історії канон втискається в дихотомію «гнобителя — пригнобленого» і жорстке протиставлення «соціально справедливої» за своєю суттю «козацької вольниці» та «шляхетської держави», впорядкованої на засадах домінування одного провідного стану на шкоду іншим станам.

Цілком можливо, за інших обставин ідеї «Історії Русів» і наративи Маркевича могли б зберегтися лише як антикварні пам'ятки раннього романтизму, якби вони не настільки органічно вписувалися своєю критикою соціальних підвалин Польсько-Литовської держави в концепції істориків-народників другої половини XIX ст., зусиллями яких власне й постала академічна українська історіографія. Останніх найбільше цікавило виявлення причин жалюгідного становища народних мас і критика соціальних порядків Речі Посполитої — з погляду інтересів селянства — якнайліпше пасувала для реалізації таких дослідницьких завдань. Запорукою популярності концепту стали талант і наполегливість декількох поколінь українських істориків, але передовсім М. Грушевського, який «фактично заснував українську національну історіографію», першим цілковито відмовившись від російського історіографічного наративу [19, с. 294—295], і при цьому вкрай критично ставився до Речі Посполитої — держави, у якій і вбачав джерело тих нещасть, що випали на долю України в переддень Козацької революції. Його праці й сформували ідею національної історії як виразно емансипаційний проєкт, що «безпосередньо протистояв російським і польським імперським та колоніальним наративам українського минулого» [4, с. 46]. Учений з піететом говорить про перебіг революції середини XVII ст., але при цьому невисоко оцінює її результати, фокусуючись передусім на соціальних аспектах. Причини ж цієї неуспішності він убачає в Речі Посполитій: козацькі лідери не змогли подолати свою «замариноваість в соціяльнім, політичнім і культурнім укладі Річипосполитої», їм бракувало «нових ідей» у розбудові власної держави, а спроби «утворити нову "вільну Річпосполиту" на взір і подобу її ж» трактував як «фальшиві» і «фатальні» [20, с. 1500—1501]. Відповідно й Гадяцьку угоду 1659 р. історик означував не інакше як «унію шляхетську» та розглядав її не як спрямовану в майбутнє спробу трансформації старої двоєдиної Польсько-Литовської республіки в триєдину через політичну суб'єктивізацію України [21, с. 81—108; 22, с. 21—45], а лише як звернутий у минуле спосіб «відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї [шляхетської] соціальної верстви» [23, с. 372]. Та й загалом, негативна оцінка Грушевським польського чинника була «однією з головних прикмет його загальної інтерпретації українського минулого» [24, с. 92].

І хоч В. Липинський неабияк підважив егалітарний підхід Грушевського до історії України, звернувши увагу на роль шляхти в повстанні Богдана Хмельницького та розбудові козацької держави [25; 26], проблема рецепції козацтвом державного досвіду Речі Посполитої у процесі розбудови власного «панства» так і не стала предметом серйозного обговорення в українській національній історіографії.

При формуванні радянського канону історії України за основу було взято обґрунтовані представниками народницької течії негативні оцінки річпосполит-

ського спадку, хіба що з максимальним притлумленням національних інтенцій, натомість з абсолютизуванням проявів соціально-економічної боротьби (причому не стільки козацтва, як селянства) як рушія історичного прогресу та «прагнення українського народу до возз'єднання з російським народом». Зрозуміло, що трактування Переяславської ради 1654 р. як кінця історії суб'єктності козацтва автоматично позбавляло актуальності й проблему рецепції козацькою політією річпосполитського досвіду. І таким чином, хоч положення Ф. Енгельса стосовно того, що «тенденція до створення національних держав [...] є одним з найважливіших підойм прогресу в середні віки», і допускало можливість обговорення істориками радянської доби проблеми зародження «національної державності» [27, с. 9—13], будь-які згадки про рецепцію річпосполитського досвіду були жорстко табуйовані. Як виняток, М. Василенко, досліджуючи правові аспекти «Пактів і Конституцій» 1710 р., вкрай обережно зауважив, що «форма присяги та договору мають схожість з pacta conventa». Щоправда, відразу ж був змушений уточнити: «[...] але немає підстав для ствердження, що він складався за аналогією до документів Речі Посполитої» [28, с. 153—171]. Водночас коротка нотатка К. Маркса (до слова, запозичена в М. Костомарова) про Запорозьку Січ як про «християнську козацьку республіку» [29] сформувала умови для легітимного обговорення радянськими істориками ролі Січі у «процесі складання української державності» за Б. Хмельницького [30, с. 232; 31, с. 27—38; 32, с. 29—38].

Певною мірою такий підхід залишився пріоритетним і при формуванні нового історіографічного дискурсу в незалежній Україні, коли фактично повторно відбувається вже пройдений М. Маркевичем і його послідовниками процес «націоналізації» історії. Складається парадоксальна ситуація: з одного боку, відбувається радикальне розмежування з імперською історіографічною традицією втискування українського історичного наративу в російський («великоросійський»), з притаманним йому штучним пошуком «спільності історичних доль» і «об'єктивно обумовленої» історичної траєкторії єднання народів. А з другого — при загальновизнаній цивілізаційній належності України до європейського соціокультурного простору консервується ізоляційний підхід у виявлені генетики ранньомодерної держави, активно заперечується її зв'язок з попередницею — Річчю Посполитою, та, відповідно, абсолютизується у процесі творення козацької держави роль традицій іманентного походження: «[...] нововиникла Українська держава [...] фактично була викроєною за лекалами Війська Запорозького першої половини XVII ст. — протодержавного політичного та соціального інституту, а також військової організації українського козацтва» [33, с. 12]. Стверджується, що не лише «виплекані козаками політичні інститути, норми поведінки, соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором для українського націотворення», але, навіть, що козаки вже в першій половині XVII ст. «накреслили готовий план побудови Української держави, яким скористався Б. Хмельницький та його соратники» [33, с. 40].

Окреслені таким чином концептуальні засади — у більше чи менше радикалізованому вигляді — тривалий час і формують вітчизняний історіографічний мейнстрим. Водночас поступово розширюється дослідницьке поля завдяки ана-

лізу функціонування окремих кластерів державного й соціального життя козацтва в методиках порівняльного аналізу, у тому числі й у контексті рецепції відповідного досвіду сусідів. Зокрема, коли мова йде про часи становлення козацтва як окремої мілітарної соціопрофесійної спільноти, дедалі ширше до уваги беруться впливи степових політій номадів [34, с. 93—110; 35, с. 225—226; 36, с. 20—33; 37, с. 255—272; 38, с. 21—27; 39, с. 42]. У контексті ж виявлення генетики козацького державотворення щораз активніше дискутується проблема запозичення козацькою державою моделей, характерних для устрою Речі Посполитої. Саме під таким кутом зору досліджується проблематика мілітарного будівництва [40, с. 65—84; 41, с. 247—276; 42], впливу шляхетських світоглядних уявлень на формування цінностей козацького соціуму [12, с. 15—27; 43, с. 384—393], наслідування судочинством Гетьманату річпосполитських практик організації судового процесу [44; 45; 46, с. 113—132], рецепції козацькою політією засад організації політичного життя та певних елементів соціальної взаємодії Речі Посполитої [6, с. 551—575; 9, с. 177—234; 40, с. 65—84; 47, с. 94—123]. Чи не найповніше проблема впливу досвіду Речі Посполитої на розвиток політичної думки та політичну практику Гетьманату представлена в дискусіях про природу й типологічну належність «Пактів і Конституцій» 1710 р. [7, с. 5—14; 48, с. 36—37; 49, с. 235; 50, с. 308—322].

Військова організація Гетьманату та її річпосполитські аналоги

Досліджуючи динаміку державотворчих процесів в Україні, історики солідарні в тому, що на початковому етапі революції середини XVII ст. характерною її ознакою стала радикальна деконструкція владної конструкції Речі Посполитої та притаманної їй соціальної і господарської організації, що, власне, є визначальною рисою соціальних ексцесів, що претендують на статус революції [51, с. 13]. За таких умов уже не реєстрові козацькі старшини на чолі з Хмельницьким, які, за словами Грушевського, прагнули «залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані — такі скромні справді — уступки, і вернути ся до привичного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої» [52, с. 9], визначали цілі повстання, а радикально налаштовані лідери нереєстрового козацтва, покозачених елементів із середовища селян і міщан, метою яких було знищення всього того, що нагадувало про наявну дотепер державу [53, с. 192—194]. Промовистою ілюстрацією таких настроїв є заява міщан Немирова з 1648 р. у відповідь на вимогу ротмістра Яна Барановського відчинити міську браму: «Тут немає нічого ляцького і вже визнаємо Хмельницького своїм володарем» [54, с. 17]. Через що коронна шляхта і верифікувала в діях Хмельницького прагнення створити «козацьке князівство» і, навіть, «заснувати руську монархію» [55, с. 123—130].

Однак це аж ніяк не заперечувало можливостей нової політії брати за зразок певні елементи державного устрою старої держави. Адже саме наповнення молодим вином старих міхів видавалося найпростішим способом розбудови нової держави. На початку 1650-х рр. козацький сотник Пилип Уманець змалював це

«перенаповнення» новим козацьким змістом старої річпосполитської моделі таким чином: «А тепер у нас за ласкою Божою тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ні писаря немає... А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [56, с. 232].

У ході розвитку козацької держави таких взорувань ставало дедалі більше. Найвиразніше це простежується в царині військового будівництва. Як слушно зауважив О. Сокирко, уже сама структура збройних сил Гетьманату безпосередньо апелювала до спадщини Речі Посполитої [40, с. 65; 57, с. 67]. Так, якщо в Короні Польській і Великому князівстві Литовському основою мілітарної потуги й організаційним ядром збройних сил, попри зростання ролі постійної професійної армії виступає шляхетське ополчення — посполите рушення, то в козацькій державі такі функції виконує сформоване за соціальною і територіальною ознакою станове козацьке ополчення. Так само як і для шляхти, служба в козацькому війську виступає індикатором належності до привілейованої верстви, а водночас і підставою для володіння маєтностями. В обмін на сплачений «податок кров'ю», козацтво отримало характерний для європейського нобілітету набір прав і привілеїв: звільнення від решти податків і повинностей, допуск до участі в генеральних, полкових і сотенних радах, на яких ухвалювалися важливі політичні, соціальні, фінансові й адміністративні рішення. Зважаючи на іррегулярний характер козацького війська, кожен вояк мусив самостійно дбати про забезпечення себе зброєю, кіньми, одягом, спорядженням і харчами, а відтак і право володіти на ленній основі землею і займатися певними прибутковими промислами виступало важливою передумовою забезпечення належної боєздатності козацького ополчення і, відповідно, також гарантувалося владою Гетьманату. Водночас наймане або затяжне військо Гетьманату та його артилерія значною мірою калькують досвід регулярного компутового війська та коронної та литовської артилерії. Вони так само виступають постійними формаціями, а структура їхнього матеріального забезпечення повторює давню практику Речі Посполитої щодо його утримання фундушами й товарами зі спеціально призначених для цього рангових маєтностей [40, с. 65; 58, с. 73—91; 59, с. 73—91].

Різниця полягала хіба що в темпах розвитку регулярного війська в Гетьманаті та Речі Посполитій. На етапі становлення козацької держави в Гетьманаті відбувається стрімке формування власного професійного «затяжного», «охотницького» війська, організаційно відділеного від структури городових, іррегулярних за своєю основою, козацьких полків. Виразну спробу інституалізації цієї мілітарної формації спостерігаємо в діях Івана Виговського, котрий намагався в Гадяцькій угоді закріпити право українських гетьманів утримувати повноцінний аналог кварцяного війська [60, с. 36], а практичним результатом його політики стала участь у війні з Москвою 1658—1659 рр. кінних і піхотних полків, сформованих на найманій основі з-поміж козаків, німців, волохів, сербів, поляків [61, с. 58—68]. Важливу роль відіграють ці формації й у військових структурах гетьманів Михайла Ханенка, Євстафія Гоголя і, особливо, Петра Дорошенка. А лівобережному гетьману Дем'яну Ігнатовичу вдається не лише об'єднати розрізнені контингенти найманців в окреме козацьке військо, а й конституювати його існування у Глухів-

ському договорі з царем 1669 р. [62, с. 62—67]. Однак втягування Гетьманату в орбіту московської політики й виразне бажання Москви використати процес реорганізації козацького війська в регулярну формацію з цілком очевидною політичною метою — звуження владних прерогатив і політичних можливостей гетьманського уряду на користь імперського центру, провокувало українську сторону на відмову від будь-яких змін у цій царині й програмувало серйозне відставання Гетьманату від тогочасних європейських аналогів [63, с. 101—116; 64, с. 322].

Складніше верифікувати рецепцію Гетьманатом досвіду розбудови артилерії. Адже якщо формація найманого регулярного війська постає вже в часи Козацької революції середини XVII ст. і за таких умов вести мову тяглість досвіду Запорозької Січі в цій царині відверто недоречно, то факт широкого використання запорожцями артилерії в дореволюційні часи є незаперечним. Утім, як зауважує О. Сокирко, артилерія Гетьманату за своєю значно ліпшою організаційною структурою, сталими джерелами забезпечення, регулярним обслуговуванням і функціонуванням суттєво відрізнялась як від розмитих практик Січі, так і від приватної артилерії міст Наддніпрянської та Лівобережної України в попередні часи. І якщо певні аналогії щодо структурної побудови гетьманської артилерії ще можна помітити в організації реєстрового козацького війська на королівській службі, зокрема відображені в «Ординації реєстрового Війська Запорозького» 1638 р., то способи її матеріального забезпечення вже напряму апелюють до досвіду Речі Посполитої [65, с. 35—51].

Політичні та соціокультурні практики

При аналізі базових показників у царині соціальних відносин найперше, що впадає у вічі, так це кардинальний характер спричинених революцією змін. Передовсім вони проявляються в утвердженні козацького стану як провідної привілейованої соціальної верстви Гетьманату. Соціальна активність посполитих виливається в масштабну Селянську війну, за результатами якої було ліквідовано фільварково-панщинне господарство, що базувалося на особистій залежності селян і їхньому позаекономічному примусі, натомість утвердились індивідуальні господарства особисто вільних селян [66, с. 26—33].

При цьому ставлення гетьманського уряду до представників шляхетського стану характеризується двоїстістю. Його найбільш радикальну форму відображає заява Хмельницького на переговорах з королівськими комісарами в Переяславі в лютому 1649 р.: «[...] не залишиться мені і нога жодного князя і шляхетки тут на Україні» [67, с. 321]. Але водночас гетьман толерує бажання шляхти «з нами хліба їсти», щоправда, за умови «послушенства» шляхти Війську Запорозькому. І саме така модель і стає визначальною: та частина православної шляхти (або навернутої до православ'я, як це було у випадку з полковником київським Станіславом-Михайлом Кричевським), яка залишається на підконтрольних гетьманському уряді землях і визнає зверхність гетьмана, зберігає свій привілейований статус: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему» [68, с. 464]. Ана-

логічна вимога містилась і в підготовленому українською стороною проєкту умов, на яких Військо Запорозьке визнавало зверхність царя, що ліг в основу Березневих статей 1654 р. [69, с. 243].

За такого підходу лояльна Війську Запорозькому шляхта з часом інтегрується в середовище козацтва (переважно у статусі старшини чи знатного військового товариства), додаючи в нове соціальне середовище чимало традиційних соціокультурних практик коронного нобілітету. Чи не найбільш промовистою з них є практика запозичення козацьким «панством» у свого попередника моделі патронально-клієнтарних зв'язків. Крім того, структура гетьманського двору і дворів впливових полковників, функціонування дворової служби й соціального складу двірні нагадують організацію магнатських дворів у Речі Посполитій. З кінця XVII ст. в Гетьманаті проявляється ще одна характерна для Речі Посполитої практика — формування вищою козацькою старшиною, головним чином полковниками, приватних армій — різноманітних відділів «курінчиків» і «стрільців», загонів бояр і «дворян» [40, с. 81—83; 70, с. 307—327; 71, с. 4—28].

Принципову подібність підставових засад суспільної організації Речі Посполитої та Гетьманату демонструє і тісно переплетена в реаліях ранньомодерної доби зі справами мілітарними царина політичного життя, зокрема у сприйнятті їхніми політичними народами — відповідно, шляхтою та козацтвом — власної держави як «спільної справи», де воля більшості й визначає напрям її розвитку, а «вхідним квитком» до середовища соціальної, а відтак, і політичної еліти є винятково лицарська служба зі зброєю в руках на благо цієї «спільної справи». Як переконливе підтвердження взорування української еліти на зразки Речі Посполитої при розбудові війська та соціальної структури держави наративного характеру можна сприймати відповідний посил у лексичному звороті з листа Івана Мазепи на Запорозьку Січ від 12 лютого 1688 р., де гетьман представив своє бачення природи козацької держави саме в категоріях річпосполитських уявлень про відповідальність політичного народу за оборону своєї країни: «[...] понеже есть и во всех государствах, где речи посполитые все вместе воинскими суть людми» [72, с. 95]. При цьому для козацтва від початків його самоорганізації поняття колективної волі посідало центральне місце в системі громадянських цінностей, вивершуючи піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, утілюючи в собі рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності [73, с. 109].

Виразна відмінність між новою козацькою «Річчю Посполитою» та її класичною попередницею в цій царині суспільного життя полягала в тому, що на відміну від Польсько-Литовської держави, де існувала стрункa система прямої та опосередкованої демократії, у Гетьманаті реалізація колективної волі відбувалася переважно через функціонування загальних військових рад, тобто, у формі прямого волевиявлення всього козацтва. Але й тут, якщо аналізувати тенденції розвитку інституту рад, не складно помітити, що напрям його еволюції загалом був суголосний річпосполитським практикам. Враховуючи малу ефективність діяльності загальних рад в умовах ускладнення соціополітичної структури Війська За-

порозького та перебирання ним на себе державних функцій, Хмельницький уже з літа 1651 р. відмовляється від їхнього скликання і передає вирішення найважливіших справ на старшинську раду [44, с. 17—24], для означення якої іноземні посли іноді вживали навіть лексему «сейм» [74, с. 551].

Однак на практиці відмінність старшинської ради від станового сейму проявлялася вже в тому, що в Гетьманаті не існувало процедури й чітких критеріїв відбору послів на раду. Зазвичай представництво визначалось інституційно — залежно від посідання певного старшинського рангу. Але також доволі значну роль відігравав і суб'єктивний фактор: симпатії та інтереси гетьмана, який і визначав номенклатуру й персональний склад урядників, запрошених до участі. До засідань були допущені всі члени гетьманського уряду — так звані генеральні старшини: генеральний обозний, осавули й судді, у пізніших часах ще й генеральні хоружі й бунчужні. Обов'язковою була й присутність генерального писаря, адже саме він виконував у козацькій державі функції, що апелювали до прерогатив великого канцлера в Короні Польській чи Великому князівстві Литовському. Полковників, як правило, на старшинських радах супроводжувала полкова старшина, номенклатура якої практично дублювала склад генеральної старшини. Важливу роль у житті Гетьманату відігравали також городові отамани значних міст, а особливо гетьманських резиденцій і полкових центрів. Допускалися до участі в старшинських радах (щоправда, не завжди) і сотники. Крім того, зважаючи на порядок денний, запрошення могли отримати й інші козацькі старшини й служителі (наприклад, при обговоренні змін у системі оподаткування на раду могли запросити дозорців, шафарів, завідовців, які безпосередньо були залучені до цієї царини суспільного життя), а також представники вищого православного духовенства, вийти великих міст. У процесі становлення козацької демократії старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією Гетьманату [44, с. 29].

При цьому прямих запозичень у практиках сеймування, зокрема в узгодженні змісту посольських наказів депутатами, що представляли певну регіональну корпорацію, не спостерігалося. На відміну від практик сеймувань у Речі Посполитій, зазвичай гетьман, закликаючи товариство на раду, міг щонайбільше означити предмет майбутніх обговорень. Про започаткування певної традиції мову можна вести вже хіба з часу обрання в 1687 р. на гетьманство Івана Мазепи, який, беручи до уваги трагічну долю свого попередника Івана Самойловича, розвивав (чи принаймні успішно імітував) публічні практики представницької демократії в Гетьманаті. Яскравий приклад саме такої політики Мазепа демонструє сучасникам, задумавши представити (вочевидь уже давно вирішене для себе особисто) питання повторного запровадження оренд в Україні, але не як своє приватне рішення, а як загальну волю товариства. З цією метою наприкінці жовтня 1689 р. гетьман скликає козацьку старшину до Батурина на старшинський з'їзд, одним із центральних питань порядку денного якого і виноситься остаточне розв'язання проблеми орендних зборів. Наслідуючи практики королівської канцелярії, Мазепа розіслав у полки універсали з обґрунтуванням необхідності попереднього

обговорення важливого питання на місцях, ініціювавши проведення в полках опитування «посполитого народу» з цього приводу [75, с. 160—169; 76, с. 191].

Відомий польський історик Владислав Сєрчик запропонував найрадикальніший варіант бачення масштабів такого запозичення — попри використані в назві статті контроверзи («Рецепція польської конституційної моделі на Запоріжжі — взірець чи карикатура?»), висновки автора щодо масштабів запозичень козацтвом у Речі Посполитої у процесі розбудови власних інститутів доволі однозначні, з виразним акцентом на першій частині цієї дихотомічної пари, тобто наслідуванні, причому наслідуванні у вельми значних масштабах. Дослідник стверджував, що вже «за правління Богдана Хмельницького козаки з наддніпрянських земель намагалися точно копіювати інститути, що функціонували в Речі Посполитій», але при цьому «суворість звичаїв, що панували в Україні, часом призводила до карикатурних спотворень» [57, с. 59—67]. Зокрема саме таку карикатурність він верифікував у процедурі обрання на старшинство [57, с. 61]. З контексту ж викладу цієї тези стає зрозуміло, що подібні уявлення сформувались у дослідника під впливом інформації щодо військових рад на Запорожжі, поширеної послом цісаря Рудольфа II на Запорозьку Січ 1594 р. Еріхом Лясотою [77, с. 68—78], або ж опису Бартоша Папроцького процедури обрання Самійла Зборовського запорозьким гетьманом 1579 р. [78, с. 158].

При цьому, що цікаво, опис Папроцьким обрання гетьманом Зборовського та детальний опис (ймовірно, його ж) процедури обрання гетьмана ротмістрами «військ україннихъ» під час відбиття татарського нападу 1575 р. у віршованій хроніці «Historya zalosna...» (що якраз і містить підмічену Сєрчиком куртуазну ґречність і показну скромність кандидатів на старшинство над військом), на думку сучасних українських дослідників, є переконливим свідченням відсутності серйозної дистанції в тогочасних соціокультурних практиках козацтва та урядових військ Речі Посполитої [79, с. 50—52].

Але важливим тут є те, що згадані описи відображають практики з ранньої історії козацтва, до того ж козацтва запорозького. У Гетьманаті ж (попри наявні в історичних наративах міфи щодо стихійності й поганої організованості козацьких рад, на яких рішення ухвалювалися з огляду на гучність крику чи кількість підкинутих угору шапок симпатиків тієї чи іншої ухвали), як засвідчують джерела, елекційний процес насправді був належним чином впорядкований і формалізований. Зокрема зразкова модель виборів старшини передбачала, аби процедура відбувалась «за ведомом велможности вашой (гетьмана), нашого милостивого пана» та за участі представників усіх станів — «з целого полку зобравши старшину и значное товариство и мещан [...] и волостних людей», тобто, як людей козацького звання, так і уповноважених міського самоврядування і волосних очільників. Обов'язковою була присутність представника гетьманського уряду [1]. Як випливає з детального опису полковницьких виборів у Переяславі 25 черв-

[1] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3, т. 1. Спр. 122. Арк. 1—4.

ня 1690 р., елекція відбувалася у два етапи: на першому відбувалося висунення кандидатур та їхнє попереднє обговорення в сотнях та міських громадах, а на другому, уже за присутності уповноваженого представника гетьманського уряду, проходило саме обрання. Причому, участь у ньому брали не всі жителі полку чи все козацьке населення, а обрані виборці від сотень і найбільших міст регіону. Сотні представляли сотники та виборні козаки, кількість яких могла коливатися від 8—10 до 70 осіб. Попри різне представництво, під час голосування кожна сотня мала право подати лише один голос. Волю некозацького населення представляли війт, діючі та відставні бурмистри й райці та кілька цехмістрів з полкового центру. Вони також мали лише один голос. По одному голосу мали також усі полкові старшини — обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, городовий отаман полкового центру і «значні військові товариші» (відставні козацькі старшини високого рангу, яких на момент проведення виборів у Переяславському полку було чотири особи). Після ознайомлення виборців із змістом «поважного універсалу реймен-тарского», що, власне, і містив дозвіл на проведення елекції, посеред елекційного майдану відбувалися наради виборчих груп. І саме за їхніми результатами уповноважені сотень і міських громад, а також полкові старшини й знатне військове товариство, «осеред двору сидячи», приступали до голосування. Підрахунок голосів («вот») здійснював полковий осавул, а затвердження результатів виборів відбувалося в гетьманській резиденції, де гетьман вручав новообраному старшині універсал на полковництво, полкову корогву, пернач, печатку й литаври. «Отданє клейноду» з рук гетьмана було важливим елементом легітимізації старшинської влади. Саме з цього моменту полковник і вступав у владу, а підвладне йому товариство було зобов'язане «всѣ естесмо, хто тилко згодился при нѣм быти, едною рукою» стояти [2]. Для підтримання належного порядку в полку вкрай важливим було те, аби старшину «на тую годность избрали» вільними голосами товариства на раді, дотримуючись передовсім наступних критеріїв: «всѣобще», «полюбовне», «згодними голосами». При цьому позбавлення уряду сприймалося не лише як втрата певного кредиту довіри до урядовця з боку козацького товариства чи вищої владної інстанції, наділеної відповідними можливостями, а й загалом як заперечення попередніх заслуг старшини перед Військом Запорозьким — «уничтоженѣє своіх старинних войскових услуг» [3].

Зрозуміло, що аналізуючи виборчі процедури в Гетьманаті такого рівня формалізації та дисциплінування, вкрай важко погодитись із висновком щодо їхньої карикатурності. А зважаючи на той факт, що, на відміну від адміністративних практик Речі Посполитої, у політичній культурі Гетьманату заміщення вакансій на всіх старшинських урядах мало відбуватися винятково на засадах вільної елекції [80, с. 25—39; 81, с. 219—246], є підстави констатувати навіть вищий рівень розвитку станової козацької демократії порівняно зі шляхетською. Інша справа, що тісні контакти панівної еліти козацької політії із самодержавним за своєю суттю

[2] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3, т. 1. Спр. 122. Арк. 4.
[3] Там само. Спр. 153. Арк. 47.

Московським царством з часом призводило до значних деформацій у цій царині державного життя [82, с. 38—59].

Освячений традицією порядок вирішення важливих справ гетьманом не одноособово, а обов'язково «з совіту» зі старшиною, був закріплений у «Пактах і Конституціях» 1710 р.: «[...] завше, якъ в бою, такъ и покою, о общомъ ѡтчыстомъ добрѣ [...] обыкли отправоватися рады». Причому аргументація повернення в політичну практику такого порядку речей ґрунтувалась не лише на акцентуванні уваги на власному досвіді Війська Запорозького й, відповідно, авторитеті своїх давнин: «[...] таковый zбавенный порядокъ [...] при гетманах перед симъ, ведлугъ давных правъ и волностей непремѣнно содержалъся», але й апеляції до чужого досвіду, щоправда, не до річпосполитського, а інших європейських «панств самодержавных», у яких справно функціонує саме такий порядок [83, с. 97]. Враховуючи поточний політичний момент — протекцію шведського короля над Україною — йшлося саме про Швецію.

Річпосполитські аналоги «Пактів і Конституцій» Війська Запорозького 1710 р.: конституції, pacta conventa, Генрікові артикули?

Власне, уже саме ухвалення Військом Запорозьким при обранні на гетьманство Пилипа Орлика навесні 1710 р. «Пактів і Конституцій» є промовистим виявом генетичного зв'язку козацької політії з Річчю Посполитою. Хоч загалом документ цікавий для аналізування в багатьох аспектах — і як пам'ятка політичної думки, і як адресована зовнішньому світові політична декларація, що легітимізує право «козацької нації» на політичну суб'єктність, і як установчий документ, що унормовує відносини між різними соціальними станами й групами козацької України, гармонізує взаємини різних гілок влади між собою та соціумом.

В історіографії представлено надзвичайно широкий спектр думок щодо його історико-правової класифікації — від визнання за ним функцій договору [84, с. 754] до номінування «першим конституційним актом» і навіть «маніфестом державної волі українського народу» [85, с. 150; 86, с. 15]. За своїми типологічними особливостями «Пакти і Конституція» найближче до таких основоположних елементів політичної культури Речі Посполитої як пакти-конвента (pacta conventa) та Артикули Генріка Валуа (Генрікові артикули). Очевидний зв'язок з польською політичною культурою виразно проступає вже з текстологічного аналізу: у документі широко представлені лексичні полонізми, він містить характерні для польської мови словоформи, що врешті й дає підстави стверджувати про присутність польських впливів як на морфемному, так і лексичному рівнях [97, с. 70—71]. Очевидною виглядає аналогія як порівняти назви документів, де в обох наявна лексема «пакти». Однак за своїми сутнісними ознаками «Пакти і Конституції» більшою мірою відповідають функціоналу Артикулів Генріка Валуа, які являли собою не особисті домовленості новообраного монарха з політичним народом республіки й, відповідно, окреслювали коло персональних зобов'язань конкретного електа (а

власне, пакти-конвента, як пам'ятаємо, визначали саме алгоритм владних функцій і зобов'язань конкретного короля-електа), а визначали загальний порядок владних відносин у державі та місце в ньому королівської особи, і набули універсального звучання і стали частиною присяги всіх наступних правителів [98, с. 201—228]. Аналогічно й правочинність «Пактів і Конституцій» стосувалася не лише гетьманування Орлика, а й мала зберегтися при його наступниках.

Послуговуючись історичними аналогіями, у реаліях Гетьманату за своїм функціоналом певні подібності з пактами-конвентами мають радше традиційні гетьманські статті, які укладали козацькі реґіментарі (від Юрія Хмельницького до Івана Мазепи) з московським царем. При цьому Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 р. виступали в ролі певного рамкового стандарту. Хоч, зрозуміло, як будь-яка інша асоціація, ця також хибує. Адже контрагентами гетьманських статей були не новообраний гетьман — з одного боку та політичний народ — з іншого, а царська влада та гетьман спільно з політичним народом. Аналогії ж викликають саме темпоральні рамки правочинності гетьманських статей, які впродовж другої половини XVII ст. обов'язково втрачали правову силу разом зі втратою реґіментарем булави. При цьому статті Б. Хмельницького зберігали свою принаймні символічну значущість усю історію існування козацької державності.

Подібно до пактів-конвентів і Генрікових артикулів, суб'єктами правового дійства «Пактів і Конституцій» виступають два а́ктори: з одного боку, гетьман як обраний політичним народом правитель, а з другого — політичний народ, що складається зі «станів». Роль «станів» відведено городовому козацтву та Війську Запорозькому Низовому, чиї акції в часи виступу гетьмана Івана Мазепи, зважаючи на активність кошового Костя Гордієнка, суттєво зросли. Згадано в документі й інші українські стани, наприклад, міщан, а також «черніцов», «попів», «посполитих».

Доволі цікаво виглядає зіставлення змісту «Пактів і Конституцій» 1710 р. та Генрікових артикулів 1573 р. Якщо першим пунктом Артикулів король обіцяв у жоден спосіб не перетворювати трон на спадковий, не визначати свого наступника, не намагатися вплинути на його обрання, а єдино можливою формою виборів могла бути вільна елекція, то в українському варіанті також ішлося про недопущення невластивого гетьманському самоврядуванню «самовластія», про виняткову вагу процедури вільного обрання очільника Гетьманату, ба більше — вільну елекцію всієї козацької старшини. Або ж — якщо в Речі Посполитій сейм закріплював за собою право контролю за внутрішньою і зовнішньою політикою республіки, то в Гетьманаті такі ж повноваження покладалися на Генеральну раду. Якщо раніше зібрання сеймів залежало винятково від волі монарха, то відтепер король гарантував скликання вального сейму не рідше, ніж раз на два роки, а його сесії мали тривати 6 тижнів. У Гетьманаті також побутувала практика скликання Генеральної ради переважно з волі гетьманів, але впродовж уже декількох десятиліть у них таких жадань не виникало. Відповідно Конституція 1710 р., за прикладом Артикулів 1573 р., зобов'язувала правителя періодично скликати ради, не визначаючи їх тривалості, однак вони мали відбуватися аж тричі на рік. Якщо при королі обов'язковою ставала рада з 16 сенаторів, то при гетьманові — колегія ге-

неральних радників. Королю заборонялось ухвалювати важливі рішення без згоди сенаторів-резидентів, а гетьману — без погодження з генеральними радниками. Так само як Генрікові артикули гарантували дотримання в непорушності шляхетських привілеїв, «Пакти й Конституції» стояли на сторожі козацьких прав і вольностей. І як король залежав від прав політичного народу Республіки, так само гетьман був виразником волі Війська Запорозького. Щоправда, на відміну від артикулів, пакти не містили згадки про право рокошу — якщо правитель порушував права політичного народу. Власне, рецепцію права рокошу в Конституції 1710 р. верифікувати можна, але включена до неї норма була все ж значно м'якшою в порівнянні з першоджерелом і передбачала лише можливість за неправомірні дії критикувати гетьмана (приватно чи публічно) та щонайбільше накладати «виговор»: «[...] публичнє на Радѣ єго вєлможности выговорити и о нарушєнє правъ и волностєй ѡтчистыхъ ѵпоминатися, бєз ѵближєня и наймєншого поврєждєнїя высокого рєимєнтарского гонору» [83, с. 101].

Відсутнє і положення про релігійну толерантність, яка гарантувалася в артикулах включенням до них уже другим пунктом акту Варшавської конфедерації. Власне, за формальною ознакою, цей пункт присутній і в Конституції 1710 р. Інша справа, що за своїм духом він заперечує рівноправ'я конфесій. Утім, це абсолютно логічно кореспондувалося з відповідними нормами, закріпленими у правових актах гетьманської влади ще з часів Зборівської угоди 1649 р.

Текст «Пактів і Конституцій» містить також цілий ряд другорядних норм. Скажімо, про скасування певних торгівельних зборів, знесення підводної повинності тощо. Очевидно, що вони не мали значення установчих, отже їх присутність сигналізує певну алогічність документа, що мав би претендувати на статус справді конституційного акту. Утім, хіба не те саме можна сказати й про положення Генріхових артикулів щодо заборони королю самостійно, без згоди коронних сенаторів, обирати собі дружину, не шукати причин для відмови від подружніх обов'язків чи для розлучення?

Річпосполитська спадщина в міському самоврядуванні та судочинстві

Такою ж безпосередньою апеляцією до досвіду організації міського життя в Речі Посполитій є консервування козацькою владою моделі самоврядності міст. Зокрема, у поданих на розгляд московського царя пропозиціях щодо умов переходу України під протекцію царя гетьманський уряд клопотав про застереження соціального статусу населення міст згідно з отриманими ними від великих литовських князів і королів польських привілеїв. Діючи в річищі такого підходу, козацька влада не чинила спротиву, коли міські громади Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова та інших міст добивались у царя підтвердження наданих їм великокнязівською і королівською владами магдебурзьких прав. Звичайно ж, масове покозачення міщан у роки революції суттєво вплинуло на соціальну структуру міського населення і вже цей факт неабияк позначався на повноті застосування магдебурзьких

прав: якщо міщани підлягали владі війта й бурмистра та користувалися міським самоврядним правом, то козаків адмініструвала козацька старшина — городовий отаман, сотник чи полковник, залежно від рангу міського поселення. За підрахунками дослідників, на середину 1650-х рр. частка козаків у деяких містах досягала половини у загальній кількості міського населення, а в деяких навіть 60—80 % [30, с. 198—199]. Звичайно ж, у міру затухання соціальної деструкції та стабілізації соціальних процесів подібного роду диспропорції вже не були притаманними структурі міського населення, оскільки значна частина козаків, не витримуючи фінансово чи ментально козацьку службу, поверталася до свого попереднього соціального стану. Утім, така соціальна мобільність все ж не досягла масштабів масового покозачення 1648—1649 рр. і питома вага козаків у містах залишилася доволі значною, особливо в порубіжних зі Степом і Запорозькою Січчю південних містах Гетьманату. Скажімо, якщо в полковому центрі Полтавського полку за переписом 1654 р. мешкали 471 козак і майже вдвічі більше міщан — 862 [30, с. 199], то перепис 1719 р. зафіксував у Полтаві вже 259 козацьких дворів і лише 206 міщанських. Ще більшою була частка козацького населення в порубіжних південно-східних містечках Полтавського полку: у Маячці, відповідно, 79 дворів проти 65, а в Нехворощі — 109 проти 61[4]. Зважаючи на перебирання козацькою старшиною на себе функцій провідної соціальної верстви, за наявності в одному й тому ж міському поселенні двох паралельних владних структур — козацької та самоврядної магдебурзької для міщан — провідні ролі в міському управлінні навіть самоврядних міст, що володіли правами магдебургії, відігравала козацька старшина, порушуючи тим самим ці самі права. Тож у цьому випадку можна вести мову про формальне збереження в Гетьманаті практик Речі Посполитої, однак із суттєвою адаптацією їхніх норм під нові умови.

Як певний вияв генетичного зв'язку з Річчю Посполитою можна сприймати й збереження в Гетьманаті судочинства, заснованого на правових кодексах попередніх часів — Литовських статутах, Магдебурзькому та Саксонському праві. При цьому в перші роки революції судову систему Речі Посполитої було зруйновано, судочинство максимально спрощено, зокрема ліквідовано звичну формалізацію судового процесу, а панівні позиції у процесуальному провадженні зайняло звичаєве право. Але вже з останніх десятиліть XVII ст. до українських судів (принаймні полкового рівня) активно повертаються відомі в Україні з річпосполитських часів Литовські Статути, Магдебурзьке право, Саксонське Зерцало. Ще більше розширила вжиток річпосполитських правових норм в українському судочинстві направа судочинства наказним гетьманом Павлом Полуботком 1722—1723 рр. та, особливо, започатковані гетьманами Іваном Скоропадським і Данилом Апостолом процеси кодифікація українського права 1720-х — початку 1730-х рр. Водночас упроваджені зміни лише незначною мірою відкоригували структуру судових інстанцій, породивши очевидні процесуальні незручності й правові колізії,

[4] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. Ф. І. Спр. 54480. Арк. 1—188.

коли широко введені у вжиток норми Литовського Статуту, кодекси німецького права, а згодом й укладені на їх основі «Права, за якими судиться малоросійський народ» апелювали до юрисдикції гродських, земських і підкоморських судів, яких після 1648 р. на теренах козацької України фізично не існувало. Усунути цю процесуально-правову колізію була покликана ініційована гетьманом Кирилом Розумовським судова реформа 1760-х рр., яка мала на меті реанімувати характерну для Речі Посполитої систему земських, гродських і підкоморських судів, та супроводжувалась аналогічними модернізаційними процесами в царині політичного облаштування Гетьманату, зокрема через розширення можливостей представницької станової демократії — саме в контексті практик Речі Посполитої [43, с. 384—393; 44; 45; 46, с. 122; 89, с. 186—208; 90, с. 175—193; 91, с. 172—184].

Запровадження на теренах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств земських, гродських і підкоморських судів у часи земських реформ Зигмунда Августа 1560-х рр. сформувало спільний правовий простір майбутньої Речі Посполитої. Апеляція ж гетьманського уряду Розумовського до цього спільного досвіду з царини права й станового парламентаризму 200 років по тому засвідчила генетичну пов'язаність політичної та правової культури Гетьманату з річпосполитськими аналогами. З іншого боку, в умовах посилення уніфікаційних та інкорпораційних практик Російської імперії активна апеляція української сторони до річпосполитського досвіду та спроба його безпосереднього впровадження в державний устрій Гетьманату мала на меті максимально консервувати окремішність реформованої в такий спосіб української автономії від імперського державного організму.

* * *

Підбиваючи підсумки, можна констатувати вагомі соціокультурні впливи колись спільного простору Речі Посполитої на різні царини життя Гетьманату. У тому числі й на ті, які не стали предметом розгляду цієї статті — на діловодство та канцелярську культуру, побут і кухню, дозвілля соціальної еліти, козацьку ідеологію хозаризму як рефлексію на сарматський міф шляхетського народу тощо. Варто наголосити, що процеси запозичення ранньомодерною українською державою соціокультурного, політичного і правового досвіду попередниці не були лінійними й поступальними, враховували місцеву специфіку політичної та соціальної взаємодії, адаптувалися під світоглядні уявлення козацької еліти та егалітарні устремління соціальних низів.

Процесу адаптації досвіду Речі Посполитої до потреб ранньомодерної української державності була притаманна виразна часова диференціація. На етапах її становлення революційний нігілізм максимально нівелював прояви річпосполитських впливів, натомість випукло демонстрував поширення традицій військової демократії Запорозької Січі на соціокультурні й державні практики Гетьманату. У процесі ускладнення функцій державного життя Гетьманату взорувань на досвід Речі Посполитої в царині військового будівництва, судівництва, політичної та побутової культури ставало дедалі більше.

Принципово важливим у контексті масштабів засвоєння річпосполитського досвіду козацькою політією було те, що цей процес протікав в умовах, які істотно відрізнялися від тих, що існували в часи розвою екзекуційного руху в Короні Польській першої половини XVI ст. Насамперед поширення Контрреформації в Речі Посполитій та загострення міжконфесійних розбіжностей на цьому ґрунті не залишило простору для адаптації козацькою політією засад релігійної толерантності, характерних для перших десятиліть по Люблінському сеймі 1569 р. До того ж радикальна революційна активність соціальних низів у подіях середини XVII ст. сформувала стійкий запит на чутливе ставлення до проблеми соціальної справедливості в посталій за результатами цієї активності ранньомодерній Українській державі. За таких умов козацька еліта, яка на побутовому рівні активно взорувалася на шляхетський народ Речі Посполитої, у царині соціального й політичного життя так і не спромоглася за прикладом шляхти витворити із себе елітарну спільноту, з притаманними їй рівністю всередині верстви та становою замкнутістю назовні. А це, своєю чергою, стримувало розвиток станової представницької демократії та судочинства, опертого на засади кодифікованого права. З іншого боку, абсолютизація соціальної справедливості та домінації колективної волі Війська Запорозького й козацького народовладдя сприяла консервації січових засад виборності на всіх щаблях козацького адміністрування, розвитку інституту козацьких рад — центрального (генеральної і старшинської) та локального (полкової і сотенної) рівнів.

Запропоновані на початку 1760-х рр. гетьманським урядом Розумовського реформи станового судочинства та самоврядування своїм духом і буквою напряму кореспондувались із практиками Речі Посполитої, тим самим засвідчуючи міцність генетичних пов'язань Гетьманату зі своєю попередницею в царині політичної та правової культури, та водночас виступаючи засобом стримування уніфікаційних й інкорпораційних потуг імперського центру щодо української автономії у площині реальної політики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Starchenko, N. Skladni shliakhy rannomodernoho ukrainskoho natsiietvorennia, abo Kilka zauvah do zvychnoi skhemy istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 3: 191-218 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 191—218].
2. Brekhunenko V. "Vyniatkova uspishnist" chy zavyaz maibutnikh potriasin? Ukotre pro balans zdobutkiv i vtrat ukrainskoi elity na Liublinskomu seimi 1569 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 3: 179-181 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. «Виняткова успішність» чи зав'язь майбутніх потрясінь? Укотре про баланс здобутків і втрат української еліти на Люблінському сеймі 1569 р. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 179—181].
3. Zaiats, A. & Kulakovskyi, P. Ukrainske natsiietvorennia do seredyny XVII stolittia: "novyi" pohliad na rol rannomodernykh elit. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2026. 2: 184-200 [in Ukrainian].

[Заяць А., Кулаковський П. Українське націєтворення до середини XVII століття: «новий» погляд на роль ранньомодерних еліт. *Український історичний журнал*. 2026. № 2. С. 184—200].

4. Zazuliak, Yu. U poshukakh tiahlosti ukrainskoho rannomodernoho mynuloho. Pro suchasni ukrainski akademichni ta publichni istorii Rechi Pospolytoi. *Ukrainian Historical Review / Ukrainskyi istorychnyi ohliad*. 2025. 4: 15-54 [in Ukrainian].
[Зазуляк Ю. У пошуках тяглості українського ранньомодерного минулого. Про сучасні українські академічні та публічні історії Речі Посполитої. *Ukrainian Historical Review / Український історичний огляд*. 2025. Вип. 4. С. 15—54].
5. Starchenko, N. Yakoi istorii my potrebuiemo? Shche raz pro novyi hrandnaratyv, Rich Pospolytu ta naukovu etyku. Ch. 1. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys.* 23.07.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku/; Ch. 2. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys.* 07.08.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku-chastyna-2/ [in Ukrainian].
[Старченко Н. Якої історії ми потребуємо? Ще раз про новий гранднаратив, Річ Посполиту та наукову етику. Ч. 1. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис.* 23.07.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku/; Ч. 2. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис.* 07.08.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku-chastyna-2/ (дата звернення: 10.08.2026)].
6. Horobets, V. Spadshchyna Polsko-Lytovskoi derzhavy v sotsiokulturnykh protsesakh Kozatskoho Hetmanatu druhoi polovyny XVII—XVIII st. *Człowiek twórca historii*. T. 2. Białystok, 2024. 551-575 [in Ukrainian].
[Горобець В. Спадщина Польсько-Литовської держави в соціокультурних процесах Козацького Гетьманату другої половини XVII—XVIII ст. *Człowiek twórca historii*. Т. 2. Białystok, 2024. С. 551—575].
7. Horobets, V. Ivan Mazepa yak hetman: Quo Vadis, Ucraina — Terra Cosacorum? Tendentsii derzhavnoho budivnytstva v Hetmanati 1687—1709 rr. *Ivan Mazepa ta prostorovo-chasovyi koloryt yoho doby. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy odnoimennoho kruhloho stolu, prysviachenoho 385-y richnytsi z dnia narodzhennia hetmana.* Kyiv, 2024. 5-14 [in Ukrainian].
[Горобець В. Іван Мазепа як гетьман: Quo Vadis, Ucraina — Terra Cosacorum? Тенденції державного будівництва в Гетьманаті 1687—1709 рр. *Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби. Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана*. Київ, 2024. С. 5—14].
8. Horobets, V. Modeli sotsialnoho y politychnoho oblashtuvannia kozatskoi derzhavy za Konstytutsiieiu 1710 r.: yak viziia maibutnoho koreliuvalas iz mynulym i tohochassiam Hetmanatu? *Pylyp Orlyk i sprava mazepyntsiv: intelektualni, politychni ta viiskovi konteksty: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 350-littia narodzhennia Pylypa Orlyka.* Kyiv, 2024. 8-28 [in Ukrainian].
[Горобець В. Моделі соціального й політичного облаштування козацької держави за Конституцією 1710 р.: як візія майбутнього корелювалась із минулим і тогочассям Гетьманату? *Пилип Орлик і справа мазепинців: інтелектуальні, політичні та військові контексти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика.* Київ: Інститут історії України, 2024. С. 8—28].

9. Horobets, V. Hetmanat (państwo kozackie) jako system polityczny. Wpływ kultury politycznej Rzeczypospolitej. *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie.* Warszawa, 2025. 177-234 [in Polish].
10. Horobets, V. "There Will Come a Time When the Commonwealth Will Be Freed from Those Youths": The Polish-Lithuanian Commonwealth Reflected through the Historiographical Images of the Cossack State. *AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics*, 2 (2025): 16-37.
11. Velychko, S. Litopys. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Величко С. Літопис / Упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва. Київ, 2020. 1016 с.].
12. Brechunenko, W. Od "ojczyzny miłej" do protektora Hetmańszczyzny: obraz Rzeczypospolitej w świadomości Kozaczyzny. *Unie międzypaństwowe. Parlamentaryzm. Samorządność.* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2020. 15-27 [in Polish].
13. Brekhunenko, V., Zaiats, A., Mytsyk, Yu., Potapenko, S. & Shcherbak, V. (Comps.). Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, prysiahy. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / опр. В. Брехуненко, А. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016. 608 с.].
14. Sysyn, F.E. Fatherland in Early Eighteenth Century Ukrainian Political Culture. *Mazepa and His Time: History, Culture, Society.* Alessandria, 2004. 40-41.
15. Hrabianka, H. Litopys hadiachskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. Kyiv, 1853 [in Ukrainian].
[Грабянка Г. Літопис гадячского полковника Григорія Грабянки. Кіев, 1853. 220 с.].
16. Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania [...] Jana Kaziemierza [...] Na cztery podzielona księgi [...] Opus posthumum. Kalisz, 1681. 284 s. [in Polish].
17. Plokhii, S. Hadiach 1658: tvorennia mitu. *Hadiatska uniia 1658 roku.* Kyiv, 2008. 281-305 [in Ukrainian].
[Плохій С. Гадяч 1658: творення міту. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 281—305].
18. Markevich, N. Istoriya Malorossii, v 5-ti tomakh. Moscow, 1842—1843. [in Russian]
[Маркевич Н. История Малороссии, в 5-ти томах. Москва, 1842—1843].
19. Kohut, Z. Korinnia identychnosty. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 351 с.].
20. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 9, ch. 2. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 9, ч. 2. Київ, 1997. С. 871—1630].
21. Horobets, V. Hadiatska uhoda 1658 roku u strukturi mizhnarodnykh vzaiemyn Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Hadiatska uniia 1658 roku.* Kyiv, 2008. 81-108 [in Ukrainian].
[Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 81—108].
22. Horobets, V. Hadiatskyi dohovir 1658 roku — chomu uhoda tak i ne stala uniieiu? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2018. 5: 21-45 [in Ukrainian].
[Горобець В. Гадяцький договір 1658 року — чому угода так і не стала унією? *Український історичний журнал.* 2018. № 5. С. 21—45].
23. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 10. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 10. Київ: Наукова думка, 1998. 393 с.].

24. Plokhii, S. Velykyi peredil: Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчука. Київ, 2011. 600 с.].
25. Lypynskyi, V. Uchast shliakhty u Velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. *Tvory*. T. 2. Filadelfiia, 1980 [in Ukrainian].
[Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. *Твори*. Т. 2. Філадельфія, 1980. 735 с.].
26. Lypynskyi, V. Ukraina na perelomi 1657—1659 (Zamitky do istorii ukrainskoho derzhavnoho budivnytstva v XVII-im stolitti). *Tvory*. T. 3. Philadelphia, 1991 [in Ukrainian].
[Липинський В. Україна на переломі 1657—1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). *Твори*. Т. 3. Філадельфія, 1991. 344 с.].
27. Pavlenko, V. & Pyvovar, S. Ideia ukrainskoi natsionalnoi derzhavnosti v radianskii istoriohrafii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2001. 9: 9-13 [in Ukrainian].
[Павленко В., Пивовар С. Ідея української національної державності в радянській історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 9—13].
28. Vasilenko, N.P. Konstitutsiya Filipa Orlika. *Uchenye zapiski Instituta istorii Rossiyskoy assotsiatsii nauchno-issledovatelskikh institutov obshchestvennykh nauk*. 1929. 4: 153-171 [in Russian].
[Василенко Н.П. Конституция Филипа Орлика. *Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. 1929. Т. 4. С. 153—171].
29. Marks, K. Khronologicheskie vypiski. *Arkhiv Marksa i Engelsa*. T. 8. Moscow, 1946 [in Russian].
[Маркс К. Хронологические выписки. *Архив Маркса и Энгельса*. Т. 8. Москва, 1946. 428 с.].
30. Krypyakevych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv, 1990 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 408 с. [in Ukrainian].
31. Boiko, I.D. Do pytannia pro derzhavnist ukrainskoho narodu v period feodalizmu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1968. 8: 27-38 [in Ukrainian].
[Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму. *Український історичний журнал*. 1968. № 8. С. 27—38].
32. Apanovych, O.M. Natsionalno-vyzvolni viiny v epokhu feodalizmu / Ukraina XVI—XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1965. 12: 29-38 [in Ukrainian].
[Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму / Україна XVI—XVII ст. *Український історичний журнал*. 1965. № 12. С. 29—38].
33. Sas, P. Instytutsiini vytoky Ukrainskoi kozatskoi derzhavy: Viisko Zaporozke pershoi polovyny XVII st. *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII—XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*. Kyiv, 2014. 12-40 [in Ukrainian].
[Сас П. Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорозьке першої половини XVII ст. *Українська держава другої половини XVII—XVIII ст.: політика, суспільство, культура* / ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 12—40].
34. Halenko, O. Luk ta rushnytsia v lytsarskii symvolitsi ukrainskoho kozatstva: paradoksy kozatskoi ideolohii i problema skhidnoho vplyvu. *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei*. 1998. 5: 93-110 [in Ukrainian].
[Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1998. Т. 5. С. 93—110].

35. Halenko, O. Konstytutsiini idei Pylypa Orlyka. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty / Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii "Ad fontes" do 300-richchia Benderskoi konstytutsii 1710 r. Kyiv, NaUKMA, 14—16 zhovtnia 2010 r.* Kyiv, 2011. 224-233 [in Ukrainian].
[Галенко О. Конституційні ідеї Пилипа Орлика. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14—16 жовтня 2010 р.* Київ, 2011. С. 224—233].
36. Hrybovskyi, V. Do pytannia pro henetychnyi zvyazok zaporozkoho zymivnyka z ekonomikoiu prychornomorskykh nomadiv XVI—XVIII st. *Prydniprovya: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*. 2012. 10: 20-33 [in Ukrainian].
[Грибовський В. До питання про генетичний зв'язок запорозького зимівника з економікою причорноморських номадів XVI—XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* 2012. Вип. 10. С. 20—33].
37. Hrybovskyi, V. Koshi krymskykh chabaniv u XVI—XIX st.: rysy podibnosti do zaporozkoho kozatstva. *Hetmanska Ukraina mizh Polshcheiu, Rosiieiu ta Turechchynoiu*. Nizhyn, 2019. 255-272 [in Ukrainian].
[Грибовський В. Коші кримських чабанів у XVI—XIX ст.: риси подібності до запорозького козацтва. *Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною.* Ніжин, 2019. С. 255—272].
38. Milchev, V. Kharakterni rysy Zaporozkoho etosu XVIII stolittia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2009. 27: 21-27 [in Ukrainian].
[Мільчев В. Характерні риси Запорозького етосу XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2009. 27. С. 21—27].
39. Sokyrko, O. Repliky osmanskoi militarnoi kultury u viiskovomu pobuti Hetmanshchyny kintsia XVII st. *Skhidnyi svit.* 2023. 4: 39-58 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст. *Східний світ.* 2023. № 4. С. 39—58].
40. Sokyrko, O. Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia. *Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów.* Oświęcim, 2018. 65-84 [in Polish].
41. Sokyrko, O. Military Reforms during the Hetmancy of Kyrylo Rozumovs'kyi, 1750—64. *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History.* Toronto: McGill-Queen's University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023. 247-276.
42. Sokyrko, O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко, О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648—1764. Київ, 2023. 912 с.].
43. Voloshyn, Yu. Shliakhetski idealy v kozatskomu sotsiumi Livoberezhnoi Ukrainy 60-kh — 70-kh rr. XVIII st. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku.* Warszawa; Łódź, 2012. 384-393 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Шляхетські ідеали в козацькому соціумі Лівобережної України 60-х — 70-х рр. XVIII ст. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku.* Warszawa; Łódź, 2012. С. 384—393].
44. Horobets, V. Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoi Ukrainy. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].

[Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 270 с.].

45. Voloshyn, Yu. Kozatska femida: Grodske sudochynstvo v Hetmanshchyni. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Козацька феміда: Ґродське судочинство в Гетьманщині. Київ, 2019. 206 с.].
46. Sokyrko, O. Ustroievi reformy hetmana Kyryla Rozumovskoho ta pochatok kintsia Kozatskoho Hetmanatu. *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej.* T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku. Kraków; Kijów, 2020. 113-132 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Устроєві реформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату. *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej.* T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku. Kraków; Kijów, 2020. С. 113—132].
47. Sokyrko, O. Rich Pospolyta Shliakhetska i Rich Pospolyta Kozatska: viiskovo-politychni paraleli seredyny XVII—XVIII st. *Polsko-ukrainska viiskova spivpratsia protiahom istorii.* Kyiv, 2018. 94-123 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII—XVIII ст. *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*. Київ, 2018. С. 94—123].
48. Yakovenko, N. "Hospodari vitchyzny": uiavlennia kozatskoi ta tserkovnoi elity Hetmanatu pro pryrodu, reprezentatsiiu i obovyazky vlady (druha polovyna XVII — pochatok XVIII st.). *Mazepa e il tempo. Storia, cultura, societa / Mazepa and his Time. History, culture, society.* Alessandria, 2004. 30-47 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.). *Mazepa e il tempo. Storia, cultura, societa / Mazepa and his Time. History, culture, society.* Alessandria, 2004. С. 30—47].
49. Horobets, V. Ustroieva model Hetmanatu za konstytutsiieiu 1710 roku: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlia realizatsii proektu? *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty / Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii "Ad fontes" do 300-richchia Benderskoi konstytutsii 1710 r. Kyiv, NaUKMA, 14—16 zhovtnia 2010 r.* Kyiv, 2011. 234-248 [in Ukrainian].
[Горобець В. Устроєва модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? *Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14—16 жовтня 2010 р.* Київ, 2011. С. 234—248].
50. Kononenko, V. Vplyv tradytsii "pacta conventa" na ukladannia y napysannia "Dohovoriv ta postanov" 1710 r. u suchasnii ukrainskii istoriohrafii (1991—2013). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi.* Kyiv, 2016. 16: 308-322 [in Ukrainian].
[Кононенко В. Вплив традиції «pacta conventa» на укладання й написання «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991—2013). *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2016. Вип. 16. С. 308—322].
51. Smolii, V. Revoliutsii u tsyvilizatsii rannoho modernu: paraleli ukrainskoho ta svitovoho dosvidu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2021. 1: 4-26 [in Ukrainian].
[Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду. *Український історичний журнал.* 2021. № 1. С. 4—26].

52. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 8, ch. 3. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 3. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.].
53. Stepankov, V. & Stepankov, V. B. Khmelnytskyi vs M. Kryvonis: supernytstvo za bulavu chy konfrontatsiia pohliadiv na kharakter i metu revoliutsiinoi borotby 1648 r.? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 5: 192-194 [in Ukrainian].
[Степанков В., Степанков В. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Український історичний журнал.* 2023. № 5. С. 192—194].
54. Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki, tatary, Moskwą i Węgry. Calissu, 1681. 388 s. [in Polish].
55. Drozdowski, M.R. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648—1659. Białystok, 2015. 480 s. [in Polish].
56. Krypyakevych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv, 1990 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 408 с.].
57. Serczyk, W. Die Rezeption des polnischen Verfassungsmodells in Saporogien — ein Vorbild oder ein Zerrbild? *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 1992. 100 (Studia Germano-Polonica): 59-67 [in German].
58. Sokyrko, O. & Cherkas, B. Viiskova orhanizatsiia ta voienne mystetstvo ukrainskoho kozatstva. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy v dvokh tomakh*. T. 1. Kyiv, 2006. 475-530 [in Ukrainian].
[Сокирко О., Черкас Б. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва. *Історія українського козацтва: Нариси в двох томах*. Т. 1. Київ, 2006. С. 475—530].
59. Sokyrko, O. "Neznane" viisko Khmelnytskoho: pro pryrodu orhanizatsii zbroinykh syl hetmanatu. *Moloda natsiia.* 2001. 4: 73-91 [in Ukrainian].
[Сокирко О. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату. *Молода нація.* 2001. № 4: С. 73—91].
60. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687). Kyiv; Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. 1118 с.].
61. Fedoruk, A. Pro uchast ukrainskoho naimanoho (okhotnytskoho) viiska u bytvi pid Konotopom 1659 r. *Pytannia istorii novoho ta novitnoho chasu: Zbirnyk nauk. statei*. 2000. 7: 58-68 [in Ukrainian].
[Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. *Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наук. статей.* Вип. 7. Чернівці, 2000. С. 58—68].
62. Sokyrko, O. Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669—1726 rr. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. Київ, 2006. 279 с.].
63. Sokyrko, O. Kozatske viisko pid prytsilom modernizatsii. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii.* 2003. 2: 101-116 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації. *Соціум: Альманах соціальної історії.* 2003. Вип. 2. С. 101—116].
64. Sokyrko, O. Hetmanshchyna pid tsarskym skipetrom (viiskove budivnytstvo v Ukraini druhoi polovyny XVII — pochatku XVIII st.). *Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn.* Kyiv, 2003. 292-322 [in Ukrainian].

[Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.). *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 292—322].

65. Sokyrko, O. Artyleriia Kozatskoi derzhavy: stanovlennia, rozvytok, vnutrishnia orhanizatsiia (1648—1781 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. 4: 35-51 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648—1781 рр.). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 35—51].
66. Stepankov, V. Selianska viina 1648—1652 rr. v Ukraini: osnovni problemy doslidzhennia. *Naukovi pratsi Kamyanets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*. 2005. 15: 26-33 [in Ukrainian].
[Степанков В. Селянська війна 1648—1652 рр. в Україні: основні проблеми дослідження. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Т. 15. С. 26—33].
67. Pamyatniki, izdavaemye Kievskoyu kommisieyu dlya razbora drevnikh aktov. T. 1. Kyiv, 1898 [in Russian].
[Памятники, издаваемые Киевскою коммисиею для разбора древних актов. Т. 1. Киев, 1898. 990 с.].
68. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey: dokumenty i materialy v 3-kh tt. T. 3. Moscow, 1954 [in Russian].
[Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х тт. Т. 3. Москва, 1954. 546 с.].
69. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yugo-Zapadnoy Rossii. T. 10. Saint Petersburg, 1878 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. 462 с.].
70. Sokyrko, O. "Na posluhakh domu": nadvirni pochty kozatskoi starshyny seredyny XVII—XVIII st. *Patrimonium: studii z rannomodernoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Cracovian, 2015. 307-327 [in Ukrainian].
[Сокирко О. «На послугах дому»: надвірні почти козацької старшини середини XVII—XVIII ст. *Patrimonium: студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Київ; Краків, 2015. С. 307—327].
71. Horobets, V. Viiskovi sluzhyteli v Hetmanshchyni: hrupy, status, sotsioprofesiina orhanizatsiia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. 3: 4-28 [in Ukrainian].
[Горобець В. Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціопрофесійна організація. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 4—28].
72. Evarnitskiy, D. Istochniki dlya istorii zaporozhskikh kazakov. T. 1. Vladimir, 1903 [in Russian].
[Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. Владимир, 1903. 1076 с.].
73. Sas, P.M. Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.). Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 296 с.].
74. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yugo-Zapadnoy Rossii, sobr. i izdannye Arkheograficheskoy komissiey. T. 3. Saint Petersburg, 1861 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. 764 с.].

75. Horobets, V. Mazepa. Tysiacholykyi heroi ukrainskoi istorii. Kyiv: Vikhola, 2025 [in Ukrainian].
[Віктор Горобець. Мазепа. Тисячоликий герой української історії. Київ: Віхола, 2025. 544 с.].
76. Butych, I. (Comp.). Universaly Ivana Mazepy. 1687—1709. Kyiv 2002 [in Ukrainian].
[Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Упорядник І. Бутич. Київ, 2002. 768 с.].
77. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / tłum. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik. Warszawa, 1972. 211 s. [in Polish].
78. Paprocki, S. Herby rycerstwa polskiego. Warszawa, 1982. 1120 s. [in Polish].
79. Vyrskyi, D. Viina na Pivdni: khroniky stepovoho prykordonnia Ukrainy (XVI — seredyna XVII st.). Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 291 с.].
80. Horobets, V. Vybornist starshyny yak polityko-kulturna tsinnist i marker avtonomii kozatskoho Hetmanatu. *Roczniki Humanistyczne.* 2022. 70(2): 25-39 [in Ukrainian].
[Горобець В. Виборність старшини як політико-культурна цінність і маркер автономії козацького Гетьманату. *Roczniki Humanistyczne.* 2022. T. LXX, zeszyt 2. S. 25—39].
81. Horobets', V. Colonel of the Zaporozhian Host: The Right to Free Elections in Light of Cossack Traditions, Prescribed Regulations, and Political Realities. *Eighteenth-Century Ukraine. New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History.* Ed. by Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin and Frank E. Sysyn. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023. 219-246.
82. Horobets, V. Tradytsii samovriadnosti kozatskoi Ukrainy v konteksti intehratsiinykh praktyk Rosiiskoi imperii: novatsii XVIII st. *VIVLIOΘIKA: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*. 2022. 10: 38-59 [in Ukrainian].
[Горобець В. Традиції самоврядності козацької України в контексті інтеграційних практик Російської імперії: новації XVIII ст. *ВИВЛІОΘИКА: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies.* 2022. Vol. 10. P. 38—59].
83. Smolii, V.A. (Ed.), Trofymuk, M.S. & Chukhlib, T.V. (Comps.). "Pakty i Konstytutsii" Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia). Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. 440 с.].
84. Kostomarov, N. Ruina. Mazepa. Mazepintsy. Moscow, 1995 [in Russian].
[Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. Москва, 1995. 797 с.].
85. Muzychenko, P. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Музиченко, П. Історія держави і права України. Київ, 2001. 320 с.].
86. Strukevych, O. Pylyp Orlyk ta yevropeiska tradytsiia konstytutsionalizmu. *Pylyp Orlyk — hetman i avtor pershoi konstytutsii Ukrainy.* Minsk, 2006. 4-18 [in Ukrainian].
[Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму. *Пилип Орлик — гетьман і автор першої конституції України.* Мінськ, 2006. С. 4—18].
87. Hrytsenko, P. Iz tekstolohichnyi sposterezhen nad "Dohovoramy i postanovamy prav i volnostei viiskovykh". *"Pakty i konstytutsii" Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia).* Lviv, 2011. 61-73 [in Ukrainian].
[Гриценко П. Із текстологічний спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових». *«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)* / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. С. 61—73].
88. Kamiński, S. Republic versus Autocracy: Poland-Lithuania and Russia in the late Seventeenth Century. Cambridge, MA: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1993. 313 p.

89. Horobets, V. Prysmerk Hetmanshchyny: Ukraina v roky reform Petra I. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 321 с.].
90. Horobets, V. Prybutkove suddivske remeslo: "vyna panska" i "vyna vriadova" u sudochynstvi Hetmanatu. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii.* 2007. 7: 175-193 [in Ukrainian].
[Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату. *Соціум: Альманах соціальної історії.* 2007. Вип. 7. С. 175—193].
91. Kononenko, V. Modernizatsiia Hetmanshchyny: proekty kozatskoi administratsii 1687—1764 rr. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687—1764 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 305 с.]

Надійшла / Received 19.08.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Viktor HOROBETS
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor,
Head of the Social History Sector,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
victor_gor@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-3755-4181

THE COSSACK HETMANATE — ANTITHESIS OR ALTER EGO OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH? SOCIOCULTURAL PROJECTIONS AND HISTORIOGRAPHICAL RECONSIDERATIONS

The aim of this study is to identify the sociocultural projections of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the formation of the early modern Ukrainian state (the Hetmanate), as well as reconstruct the dynamics of the formation of a negative image of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Ukrainian historiography and clarifying the prospects for overcoming prejudices regarding the Commonwealth legacy in contemporary historiography. **The research methodology** is based on the principles of historicism, comprehensiveness, and scientific impartiality. **The scientific novelty** lies in the conclusions regarding the active emulation, during the development of the early modern Ukrainian state (the Hetmanate), of the experience of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the spheres of military organization, the judiciary, political culture, and so on, which was implemented in the form of adaptive assimilation, taking into account the immanent experience acquired by the Cossacks during their formative stage. **Conclusions:** The process of reception by the early modern Ukrainian state of the sociocultural, political, and legal experience of the Commonwealth was neither linear nor progressive. Initially, the creation of the Cossack state occurred within the framework of ideas about a just and free "Cossack Commonwealth" developed at Zaporizhzhia Sich, influenced by the experience of the development of the registered Cossack formation. As the complexities of state life in the Hetmanate increased, the influences from the Commonwealth experience in military construction, the judiciary and political culture became more pronounced. At the same time, the revolutionary activity of the lower social strata created a demand for a sensitive approach to the issue of social justice. Under these circumstances,

the ruling elite failed to create an egalitarian community, as was the case with the crown nobility, complete with its political and social institutions, internal equality within the stratum, and social closure towards the outside. The process of reception of Commonwealth traditions and practices largely took the form of adaptive assimilation, where the inherent experience gained by the Cossacks during their organizational establishment had a significant corrective influence, particularly in the context of the lower social strata defending their rights and opportunities. This approach significantly hindered the transfer of practices of strict social discipline and restrictions on social mobility to new grounds, which, in turn, restrained the development of a representative democracy and judiciary based on codified law. In the process of intensifying the unification policy of the imperial centre in the Hetmanate, the remnants of the Commonwealth experience were consciously replaced with corresponding imperial models; nevertheless, the judicial and noble self-governance reforms proposed by the Hetman government in the early 1760s corresponded, both in spirit and letter, directly with the practices of the Commonwealth.

Keywords: *Early modern Ukrainian state, Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Cossacks, nobility, state-building, political culture, legal culture, the "Pacts and Constitutions" of 1710.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.047
УДК 316.42+94(477.25)“1600/1625”

Наталія БІЛОУС
докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
bilousnat@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6036-3204

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЖИТТЯ В КИЄВІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Мета — висвітлити вагому роль Києва в розвитку просвітництва на українських землях у першій чверті XVII ст., зокрема створення потужного інтелектуального осередку у стінах Печерського монастиря, заснування друкарства, організації нових шкіл. Залучено різні **методи дослідження** в річищі «нової соціальної історії», а також системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, мікроісторичний, історії повсякдення. **Наукова новизна** полягає у висвітленні маловідомих фактів з історії інтелектуального життя в Києві в зазначений період, зокрема організації просвітницького осередку в Печерському монастирі та його персонального складу, акцентовано увагу на організації першої лаврської школи в домогилянський період та на причетності лаврських інтелектуалів до організації братської школи, розвитку друкарства в Києві й видання перших книг. Залучено нові архівні знахідки, що коригують і доповнюють відому інформацію про розвиток просвітництва в регіоні, зокрема, підважують роль Гальшки Гулевичівни в заснуванні київської братської школи. **Основні результати.** Після смерті київського воєводи, князя В.-К. Острозького й занепаду Острозької академії Київ став головним центром розвитку інтелектуального життя в регіоні. Створений у першій чверті XVII ст. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким у Печерсько-

Цитування: Білоус Н. Інтелектуальне життя в Києві в першій чверті XVII століття. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 47—66. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.047

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

му монастирі інтелектуальний осередок став свого роду першою генерацією представників «київської вченості», які більшістю мали галицьке походження. Його значення для розвитку освіти й освіченості було величезним: він забезпечив викладачами новоутворені школи, започаткував і розвивав друкарську справу, перетворив Київ на провідний центр духовного й культурного життя регіону, формування української ідентичності.

Ключові слова: *інтелектуальне життя, просвітництво, школи, книгодрукування, Київське братство, Києво-Печерська лавра, архімандрит Єлисей Плетенецький, перша чверть XVII ст.*

У ранньомодерну добу центри інтелектуального життя в європейських містах концентрувалися переважно при університетах, академіях, королівських і магнатських дворах. На українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, такі осередки виникали здебільшого в резиденціях магнатів або при монастирях, які мали можливість матеріально забезпечити діяльність літературно-перекладацьких гуртків і шкіл. Серед магнатів, які найбільше прислужилися розвиткові освіти й друкарства на Волині й Київщині, були князі Острозькі, Радзивіли (волинська гілка), Четвертенські, Корецькі [1, с. 531—538]. Півтора десятиліття такий гурток діяв у Миляновичах — володінні князя Андрія Курбського, який припинив свою діяльність після його смерті в 1583 р. [2, с. 281—285]. У XVI — на початку XVII ст. в містах такі осередки формувалися при братствах — об'єднаннях мирян при церквах, які ставали також центрами національно-релігійного життя, мали право колективного патронату. Так, у Львові діяло Успенське братство, яке утримувало церкву Успіння, монастир св. Онуфрія, школу, друкарню, шпиталь. Наприкінці XVI ст. там же діяв інтелектуальний осередок, у роботі якого активну участь брали відомі діячі освіти й друкарства Лаврентій і Стефан Зизанії, Памво Беринда, Йов Борецький, Кирило Ставровецький [3, с. 549—559; 4, с. 106—118]. До православного львівського братства вписувалися міщани й шляхтичі не тільки руського походження, а й волоського і грецького. Його почесними членами стали козацький гетьман Петро Сагайдачний, Іван (Йов) Борецький, які прислужились і Київському братству. Після відмови прийняти унію в 1596 р. львівські братчики зазнавали утисків від римо-католиків, що ускладнювало їхню культурно-релігійну й освітню діяльність.

Найбільш вагомим науково-освітнім центром на Волині в ті часи був Острог. У 1576 р. київський воєвода, князь Василь-Костянтин Острозький заснував там колегіум, у якому, крім низки традиційних точних і гуманітарних дисциплін, викладали латинську, грецьку та церковнослов'янську граматику. Зразком для нього стали приватні католицькі й протестантські осередки Речі Посполитої та закордонні університети. Князь запросив до Острога досвідченого друкаря Івана Федорова для організації друкарства й заснував інтелектуальний осередок, до якого входили такі відомі діячі як Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет (Мартин Броневський), Емануїл Ахіллес, Лука Сербин, Кирило Лукаріс, Никифор Парасхес Кантакузен, Клірик Острозький, Зизаній Тустановський, Дем'ян Наливайко. Головною метою діяльності цього осередку вчених була підготовка першого повного видання Біблії церковнослов'янською мовою, яка побачила світ у 1581 р. й була надрукована великим тиражем — близько двох тисяч

примірників, що на той час було безпрецедентним. Загалом в острозькій друкарні за 1578—1612 рр. було надруковано 28 видань [5, с. 309]. На початку 1600-х рр. тут був один із найбільших центрів грецистики Речі Посполитої. Тоді ж старий князь фундував у Дермані новий інтелектуально-видавничий центр, який діяв до 1605 р., але після його смерті в 1608 р. ці осередки поступово занепали [2, с. 80, 103, 411—417; 6, с. 21—26].

У Вільно творилася руська релігійна культура, яка мала багато вимірів, тут працювали видатні книгодрукарі — Франциск Скорина, Петро Мстиславець, діяла друкарня Мамоничів, братські друкарні православних — святотроїцька й святодухівська. Розвиток руської релігійної книжності та сакральної культури Вільна був пов'язаний з такими діячами як Кирило Лукаріс, Стефан і Лаврентій Зизанії, Леонтій Карпович, Мелетій Смотрицький, Іпатій Потій, Йосиф Вельямин Рутський, які пізніше, у першій чверті XVII ст., працювали в Острозі, Львові й Києві. За підрахунками Леоніда Тимошенка, у Вільно протягом XVI — першої третини XVII ст. було видано 128 пам'яток руської релігійної культури [7, с. 574]. Віленці співпрацювали з львівським і київським релігійними осередками у книговидавничій сфері. Варто зауважити, що подібні православні інтелектуальні осередки в інших містах Великого князівства Литовського, зокрема в Могилеві, Орші, Полоцьку та ін., виникли значно пізніше — у 1630—1640-х рр. [8, с. 170—182]. Усі вони підтримували зв'язки з Києво-Печерським монастирем, де від початку XVII ст. формувався такий осередок.

Поштовхом до створення нових православних освітніх центрів стало утворення Унійної церкви після Берестейського собору 1596 р., постання мережі єзуїтських шкіл і як наслідок — намагання православних протистояти поширенню унії та впливу єзуїтів. Варто також зазначити, що більшість діячів з православних інтелектуальних осередків здобували освіту безплатно в католицьких навчальних закладах — у Кракові, Львові, Замості, Любліні, Вільні. Вони наново аналізували й переосмислювали здобуті там знання, ідеї, концепції та створювали новий інтелектуальний продукт з урахуванням місцевих візантійських культурних традицій, що знайшло відображення в полемічній літературі, передмовах до видань релігійного характеру, трактатах, поезії [8, с. 177].

Тематика, пов'язана з історією просвітництва на українських землях у річпосполитський період, не є новою для української історіографії. Найбільше уваги історики приділяли розвиткові інтелектуальних осередків в Острозі й Львові. Відомі дореволюційні історики церкви С. Голубєв і Ф. Тітов у своїх працях згадували про інтелектуальний гурток у стінах Печерського монастиря, чималу увагу вони приділили культурно-просвітницькій діяльності архімандрита Є. Плетенецького, але трактували всі події в дусі російської імперської історіографії, особливо щодо загострення конфліктів між уніатами й православними [9, с. 214—216, 265—282, 386—398; 10, с. 63—146]. Окремим діячам київського інтелектуального осередку першої чверті XVII ст. присвятили статті енциклопедичного характеру Я. Ісаєвич, І. Мицько, П. Кралюк, О. Дзюба, С. Кагамлик, а також З. Хижняк і В. Німчук, які зібрали й узагальнили всю відому джерельну інформацію у виданні «Києво-Мо-

гилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.» (2001). Достатньо уваги історики присвятили освітній діяльності митрополита Петра Могили, створенню ним школи в лаврі в 1630 р., яка внаслідок об'єднання з братською поклала початок Києво-Могилянській академії. Натомість невідомим залишається факт заснування першої школи в лаврі архімандритом Єлисеєм Плетенецьким і значно перебільшеною є роль шляхтянки Гальшки Гулевичівни в заснуванні київської братської школи.

Метою статті є висвітлення вагомої ролі Києва в розвитку просвітництва на українських землях у першій чверті XVII ст., зокрема створення потужного інтелектуального осередку у стінах Печерського монастиря, його персональний склад, заснування друкарства, організацію шкіл у домогилянський період.

Попри протистояння з уніатами, на початку XVII ст. в Києві склалися найбільш сприятливі умови для функціонування православних інституцій, розвитку освіти й науки. Варто зауважити, що у православних тут не було конкурентів — протестантських, домініканських і єзуїтських шкіл, які створили мережу своїх освітніх закладів по всій країні. Інтелектуальне життя зосереджувалося передусім у найбільшій православній святині — Печерському монастирі й було пов'язано з ім'ям архімандрита Єлисея Плетенецького, який провадив широку культурно-релігійну й освітню діяльність [11, с. 31—34]. Йому вдалося згуртувати довкола себе достатньо відомих на той час православних релігійних і освітніх діячів, більшість з яких походили з Руського воєводства. Львівське коріння і навчання у школі при Успенському ставропігійному братстві самого Плетенецького сприяло налагодженню тісних зв'язків з різними діячами української культури, які були пов'язані зі Львовом і з братством зокрема, перенесенню взірців львівської братської школи в лаврську. На його прохання переїхати до Києва відгукнулися відомі діячі, які співпрацювали з Львівським Успенським братством, Острозькою академією, Стрятинською друкарнею.

Діячі лаврського інтелектуального осередку

Загальне число цих діячів в першій чверті XVII ст. становило близько 20 осіб. До лаврського інтелектуального осередку в ті часи належали: богослов, протопоп Лаврентій Зизаній, автор твору «Граматика словєнская», богослов і проповідник Захарія Копистенський, енциклопедист і лексикограф, ієромонах Памва Берында та його брат Стефан, церковний і освітній діяч Мелетій Смотрицький, проповідник і письменник Леонтій Карпович, публіцист і майбутній ректор Київської братської школи Касіян Сакович, поет, перекладач і друкар Тарасій Земка, поет Олександр Митура, Йов Борецький, який згодом став першим ректором Київської братської школи, перекладач з грецької Гаврило Дорофійович, який викладав грецьку мову у Львівській братській школі, згодом у лаврській, монах Йосип Кирилович, Філофей Кизиревич, Теодор Скуминович та ін. Коло їхньої ерудиції та зацікавлень було досить широким: богослов'я, філософія, лінгвістика, географія, антична і ренесансна західноєвропейська література, літературний переклад [9, с. 271—274]. Деяких з них називали ще дидаскалами, тобто викладачами. Кілька осіб працювали у друкарні, серед них: Тимофій Вербицький (1620—1623), Анд-

рій Миколайович, Андрій Наумович і Тимофій Петрович. Усі вони впродовж тривалого часу працювали над підготовкою і друком різних видань богословського, літургійного та навчального характеру, необхідних для підняття освітнього рівня православного духовенства та мирян. Зі слів Копистенського, «ці особи були згромаджені Плетенецьким у святому місці, на цьому місці утримувані і як духовним, так у достатку і тілесним вихованням пестувані і зігріті» [1]. Тобто цей інтелектуальний осередок утримувався коштом Печерського монастиря, який був найзаможнішим серед інших православних святинь (відомо, що на той час він був власником півсотні сіл і чотирьох містечок).

Найбільш вагомою особою після архімандрита Плетенецького був Копистенський, чернече ім'я Захарія, псевдонім Азарія (нар. бл. 1580 р. в с. Копистно Перемишльської землі Руського воєводства, помер 21 березня 1627 р.). Освіту він здобув у Львівській братській школі, а по закінченню навчання здійснив освітню подорож Європою. Був одним із найосвіченіших серед своїх сучасників, володів грецькою, польською, латинською мовами. Прибув до Києва на запрошення архімандрита Печерської лаври й разом з ним формував гурток учених і видавців, які вели науково-літературну, культурну та просвітницьку роботу. В 1620 р. був одним із трьох найімовірніших претендентів на посаду київського митрополита, якого мав висвятити єрусалимський патріарх Феофан III, але, як відомо, ним став Йов Борецький, який користувався більшою підтримкою з боку козацьких кіл, київської шляхти й міщан. Ще за життя Плетенецький призначив Копистенського своїм наступником і після його смерті в 1624 р. лаврські ченці обрали архімандритом Копистенського. Він був одним із найбільших інтелектуалів київського вченого осередку. У його розпорядженні вже на початку XVII ст. була виняткова бібліотека історичних творів: книги Євсевія Кесарійського, Йосифа Флавія, Іоана Зонари, Никифора Каліста Ксанфопула, Бартоломео Платіни, Олександра Гваньїні, Мартіна Кромера, Цезаря Баронія тощо. Він використовував також твори богословів і теологів доби Середньовіччя, Відродження та бароко, етнографічні та географічні описи Речі Посполитої європейськими дослідниками, не ігнорував протестантські катехизиси та богослужбові книги [12, с. 122]. Копистенський є автором відомого твору «Палінодія, або книга оборони», яка була відповіддю на трактат «Оборона унії» Лева Кревзи — діяча Унійної церкви. Щоправда, цей твір не був надрукований за його життя, а поширювався тільки в рукописних списках і був опублікований аж у 1876 р.

Помітний слід у діяльності лаврського освітнього осередку залишив Памво Беринда. Він народився між 1555 і 1560 рр. в містечку Єзупіль на Галичині, невідомо де здобув освіту, але був блискучим знавцем церковнослов'янської, грецької та ла-

[1] Казаньє на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и прєвєлєбного ѡтца, кир Єлісєа в ієросхимонасєхъ Євфиміа Плєтєнєцкогѡ, архімандріта монастыра Пєчєрского Кієвского, прєставлєнногѡ в року 1624 Захарія Копистенський. Казаньє на честномъ погрєбѣ, в октѡбру дня 29 прєз ієромонаха Захарію Копистєнского, тогды нарєченного, а тєпєръ млстію бжією архімандріта тогожъ монастыра Пєчєрскогѡ кіевского творєноє и проповѣданоє. В той жє св. Лаврѣ монаст. Пєчєр[ского] К[іевского] лѣта… 1624 (див. сайт Російської державної бібліотеки, м. Москва).

тинської мов. Розпочав свою діяльність як друкар і гравер у Стрятинській та Крилоській друкарнях, заснованих єпископом Галицько-Львівським Г. Балабаном, де за його участі було видано «Служебник» (1604), «Требник» (1606), «Євангеліє учительне» (1606). Переїхав до перемишльського єпископа Михайла Копистенського. В 1613 р. очолив Львівську братську друкарню, де видав книгу «Іоанна Златоустого о священстві» (1614) та власні вірші «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам» (1616) з присвятою львівському єпископу Є. Тисаровському. Їх декламували учні братської школи як коляду владиці. Є. Плетенецький запросив його до Києва для організації книговидавничої справи. Незабаром разом із сином Лукашем і братом Стефаном він переїхав до Києва. Беринда виправляв і звіряв з грецькими виданнями тексти вперше виданих церковнослов'янською мовою «Бесід Іоанна Златоустого», брав участь у підготовці інших видань. Він є автором передмов, присвят, післямов до різних видань, йому належать кілька гравюр, вміщених у виданнях Стрятинської та Лаврської друкарень. У 1627 р. опублікував словник «Лексіконъ славенороссκій» (сім тисяч слів), над яким працював протягом 30 років. Був похованій у Києво-Печерській лаврі в 1632 р.

Іншим найбільш відомим діячем лаврського осередку був Лаврентій Зизаній Тустановський (народився в 1560-х рр., імовірно, у с. Тустань [2]). Він викладав церковнослов'янську й грецьку мови до 1592 р. — у Львівській, у 1592—1596 рр. — у Берестейській, у 1596—1597 рр. — у Віленській братських школах. У 1620 р. на запрошення Є. Плетенецького він переїхав до Києва, де брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав з грецької мови на церковнослов'янську, займався проповідницькою діяльністю. Найголовніші його праці: «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго...», «Лексис, Сирѣчь реченїя, Въкратъцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы», «Грамматіка словенска» (обидві надруковані в 1596 р. у Вільно). У 1627 р. він уклав староукраїнською мовою «Катехизис» — полемічний трактат з критикою засад протестантизму й католицизму.

Помітний слід у розвитку інтелектуального життя Києва залишив Касіян Сакович (світське ім'я Калліст, нар. бл. 1578 р. у с. Потеличі в Белзькій землі, неподалік Рави-Руської, у родині православного священника). Сакович здобув добру освіту — навчався в Замойській академії та Краківському університеті. Був домашнім вчителем, навчав Адама Киселя (київський воєвода в 1649—1653 рр.), мав посаду дяка в Перемишлі. Приїхав до Києва на запрошення архімандрита Плетенецького і брав участь у підготовці лаврських видань. У 1620 р. прийняв чернецтво під іменем Касіяна й обійняв посаду ректора братської школи в Києві. Після смерті Плетенецького в 1624 р. він переїхав до Любліна, був проповідником церкви місцевого православного братства, однак у 1625 р. перейшов на унію, потім на латинський обряд.

Отже, архімандриту Плетенецькому вдалося залучити до роботи в лаврському інтелектуальному осередку відомих діячів з Вільна, Острога, Львова.

[2] Нині село в Галицькому районі Івано-Франківської області.

Організація перших шкіл у Києві

Перша школа в Печерському монастирі виникла за часів архімандритства Єлисея Плетенецького й завдяки його зусиллям. Проте в історіографії утвердилася думка, що вона з'явилася завдяки Петру Могилі в 1630 р., а потім, об'єднавшись з братською школою на Подолі у 1631 р., вони утворили Могилянський колегіум, який відіграв провідну роль у розвитку системи вищої освіти на українських землях у напрямку поєднання православної і католицької традицій з деякими досягненнями ренесансної та барокової освітньої думки [13, с. 564—574; 14, с. 373]. Відомо, що Петро Могила прийшов у монастир у молодому віці на вже підготовлений його попередниками ґрунт і продовжив ті реформи, які започаткував Єлисей Плетенецький. Про це красномовно й переконливо зазначив, зокрема, Захарія Копистенський у роковини пам'яті архімандрита в 1625 р.: «Ово згола такъ ся тому свтому заслужил мѣсцу, ижъ што ся колвекъ по немъ за помочю Бжою в томъ Прчстои Бцы монастыру дѣетъ и дѣяти будет, всє на єго основѣ, на его фундаментѣ на его будовли починатися будовати и кончити будет» [3]. Очевидно, що на сучасників ці слова Копистенського справляли враження і ні в кого з його оточення не викликало сумнівів, що саме так і було. Прославляючи заслуги й діяння померлого архімандрита, Копистенський згадав і про лаврську школу, точніше про різні школи, які фундував його попередник, підкресливши його організаторські здібності: «Поминаймо оучоных людей прибежище, науки любячихъ промотора и школъ на розныхъ мѣсцах зычливого фундатора ...» [4]. Як бачимо, сучасник приписує архімандриту заснування більше ніж однієї школи на різних місцях. Тож можна припустити, що о. Плетенецький також був причетний до організації братської школи на Подолі в Києві. І це логічно, з огляду на те, що він сам колись навчався у львівській братській школі і як колишній братчик зміг ті традиції перенести в київські школи.

В іншій проповіді Копистенський вказує навіть на характер і обсяги викладання в започаткованих ним школах: «Науки нам так познаня розных діалектов, як і вырозумєня писма Божого жичил і о дідаскалы іскусныи старался, венцъ и іероклириков, то єст проповѣдниковъ слова божого церковныхъ приспособлялъ, задєржовал, выхованє их стану и повинности пристойноє и доволноє давалъ, и самъ любовнє их слухаючи нєохочим слухачом до чулости был поводомъ и прикладом» [5]. Тобто архімандрит радив вивчати різні мови, розуміти Святе Письмо й добирав до того добрих дидаскалів, які викладали не тільки в лаврській школі, а ще й у заснованій 1615 р. братській на Подолі.

---

[3] Оміліа албо Казанье на роковую памят в Бозѣ вєлєбногѡ Блжєнной памяти ѡтца Єлисєя а в іеросхимонасєх Євфиміа Плєтєнєцкогѡ архімандрита пєчєрского кіевского прєз вєлєбного и всєчєстного ѡтца кир Захарію Копыстєнского... 1625. Арк. Н (С. 50). Оригінал: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. Відділ стародруків. № Кир 801(1-4).

[4] Там само. С. 49. Арк. МѲ (С. 49).

[5] Казанье на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и прєвєлєбного ѡтца, кир Єлісєа... Арк. ЛА, ЛВ.

Заснування школи в Печерському монастирі у той час можна певною мірою вважати закономірним явищем. Після смерті в 1608 р. київського воєводи, князя В.-К. Острозького поступово припинили свою діяльність Острозька академія і друкарня. Єлисею Плетенецькому вдалося вмовити деяких діячів Острозької академії та Львівського Успенського братства переїхати до Києва і тут продовжити свою освітню діяльність. Видається, що він недарма згромаджував у цій найбільшій православній святині відомих тогочасних інтелектуалів. Усі перелічені вище обставини вказують на те, що архімандрит замислював створити тут за прикладом свого колишнього патрона — князя В.-К. Острозького — подібний освітньо-просвітницький центр зі школою та друкарнею. Очевидно, що лаврська школа могла відігравати роль підготовчої ланки для майбутніх священнослужителів, проповідників, викладачів, які продовжували просвітницьку місію в межах Київської митрополії.

Питання, коли саме виникла перша лаврська школа, — дискусійне, це могло статися водночас із заснуванням братської школи на Подолі (тим паче це збіглося з початком роботи лаврської друкарні) або раніше. На сам факт відкриття школи в лаврі за часів Плетенецького та його причетність до заснування братської школи на Подолі вказував відомий дослідник історії церкви С.Т. Голубєв, аналізуючи його діяльність, створеного ним у лаврі інтелектуального гуртка та друкованої продукції [9, с. 294]. На жаль, актової документації про діяльність першої лаврської школи не збереглося. Але не забуваймо, що весь лаврський архів згорів у ніч на 22 квітня 1718 р. Так само в розпорядження істориків не потрапили оригінальні документи щодо заснування братської школи на Подолі в 1615 р. Текст дарчої фундаторки цієї школи Гальшки Гулевичівни, дружини мозирського маршалка Стефана Лозки, деякі історики слушно розглядали як фальсифікат або конструкт XVIII ст., що зберігся в копії XIX ст. [15, с. 20—30; 16, с. 6—24; 17, с. 18—43]. Видається, подільські пожежі міського архіву 1651, 1718, 1811 рр. та Могилянської академії 1780 р. не залишили нам шансів ані підтвердити цей факт дарування, ані спростувати його. Однак, варто зауважити, що власність мозирського маршалка Лозки та його дружини поблизу Братського монастиря на початок XVII ст. не фіксується у джерелах, що підважує сам факт існування цієї дарчої та причетність Гальшки Гулевичівни до заснування братської школи[6].

Натомість одним із реальних творців братської школи на Києво-Подолі (крім славнозвісного козацького гетьмана Сагайдачного) можна вважати Борецького

[6] Стефан Лозка був власником маєтності Рожів на Київщині, яку після його смерті в 1608 р. успадкувала його дружина. Виписи з київських міських книг дозволяють приблизно локалізувати на Подолі деякі шляхетські двори [18, с. 238—245]. На Києво-Подолі біля ратуші (а не Братського монастиря!) на початку XVII ст. жила родина Івана Лозки, а не Стефана. Зокрема, відомо, що згідно з листом Сигізмунда III від 17 грудня 1603 р. київський земський писар Іван Лозка набув два двори в Києві: перший — біля ратуші, другий — біля костелу св. Яцька, «зо всеми грунтами до них належачими по смерти мещанина киевского Филона Душечки, безпотомнє зошлого» (Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 389. Оп. 1. Д. 204. Л. 9 об. — 10). Отже, автори тексту «дарчої Гальшки Гулевичівни» маніпулювали джерельними даними.

Івана Матвійовича, діяльність якого засвідчує певне коло оригінальних джерел. Він народився в с. Бірче[7], походив з дрібної шляхетської родини, навчався у Львівський братській школі, а по закінченню — у Краківському університеті, де здобув вищу освіту. З 1604 р. викладав латинську та грецьку мови у Львівській братській школі, а в 1605 р. став її ректором. Незабаром Борецький, як і більшість православних інтелектуалів Львова, переселився до Києва. Протягом 1610—1617 рр. він був священником Воскресенської церкви на Подолі, де заснував парафіяльну школу. Для цього він купив за 500 польських золотих у магістратського міщанина Андрія Цехи-Черкашеніна будинок, розташований на Подолі поблизу його власного подвір'я[8]. З відкриттям Київської братської школи Борецький став її першим ректором (1615—1618), де викладав латинську, грецьку мови та філософію. Як церковний і освітній діяч, підтримував тісні стосунки з архімандритом Печерського монастиря Єлисеєм Плетенецьким [19, с. 30—31].

У грудні 1619 р. Іван Борецький і його дружина Никифора Федорівна Чеховичівна прийняли чернечий постриг. Колишній ректор братської школи став ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прийняв чернече ім'я Йов, а в 1620 р. був висвячений єрусалимським патріархом Феофаном III на київського митрополита. Борецькому належить метафора «про богоспасаємий град Київ як другий Єрусалим», яка почала функціонувати після його окружного послання (15 грудня 1621 р.): «До богоспасаємого места Києва, второго руского Иерусалима принаймней в духовних пилних потребах, минаючи унитскую безбожную яму, єсли мило спасеніє». Протягом 1620—1624 рр. Борецький скуповував нерухомість на Подолі, що межувала з його власною. Так, 2 грудня 1620 р. міщанка Аннуша Карпівна Козеївна, будучи бездітною, «з милости и побожности своєє ку отцу своєму духовному, для збавєня души своєє дала и даровала» ігумену Михайлівського Золотоверхого монастиря Борецькому свій будинок із плацом, городом і садом[9]. Її двір був розташований на вулиці Великій, неподалік від Воскресенської церкви, міської башти та подвір'я самого Борецького. 31 липня 1624 р. міщанин Прокіп-Богдан Козеєнко продав йому за 80 кіп гр. лит. свій будинок, що дістався йому у спадок від тітки Анни Козеївни[10]. У своєму міському будинку Борецький згодом заснував друкарню під керівництвом відомого книгодрукаря Спиридона Соболя, яка в 1628—1629 рр. випустила низку видань [20, с. 419]. Згодом Братський монастир став власником усього цього земельного комплексу.

Хто фінансував тоді школи? У передмові до «Служебника» (1620) Плетенецький згадує про «благочестивих ктиторов лаври Печерської київської», яким він був вдячний, не називаючи при цьому конкретних імен. У братської школи також було чимало ктиторів, благодійників серед київської православної шляхти й заможних міщан. Як відомо, до Київського братства вписалися гетьман Петро

[7] Нині село в Городоцькому районі Львівської області.

[8] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 2. Од. зб. 6873.

[9] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 169. Оп. 5. Спр. 92.

[10] Там само. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 123.

Сагайдачний з усім Військом Запорозьким, зробивши чималу пожертву на його користь, що зафіксував Касіян Сакович у панегірику на честь козацького гетьмана в 1622 р. За кілька днів до своєї смерті гетьман написав тестамент, де записав значну пожертву на Київське братство й школу (точна сума невідома), і ще окремо 1500 злотих на львівську братську школу. Оригінальні документи з Центрального державного історичного архіву України в м. Львів (далі — ЦДІАЛ України) розкривають деякі деталі про ці події. Один з них (датується 24 червня 1624 р.) від екзекуторів тестаменту гетьмана Сагайдачного — київського митрополита Йова Борецького й козацького гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, які у стінах Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві написали лист львівським братчикам про те, що гетьман заповів передати їм на потреби школи 1500 злотих: «[...] въ духовницы ѡстатнимъ тєстамєнтомъ запєчатовалъ и спорядити вєлѣлъ, шафарми и вѣрными дыспозиторми тисячєй полторы золотыхъ, которыхъ ѡнъ на школу братъства Львовского, на науку и на цвичєнє дѣтокъ християнскихъ, пры цркви Успєнія Прсвтыя Б[огороди]ца, на выхованъє бакаларовъ учоныхъ лєкговалъ и вѣчными лѣты на пожитокъ ихъ ѡфѣровалъ [...] абы з тых полторы тисєчи золотих на каждый рок на выхованъє учоного майстра в грєчєском языку бѣглого цркви бжой и дѣткамъ християнскимъ народу росийскому потрєбного золотых полтораста пожитку приростати могло, и то нигдє инъдєй тылко на науку оборочано было». Цю суму вони передали через уповноважених представників Львівського братства — міщан Григорія Русиновича Романовича та Павла Михайловича. Документ підписали й завірили своїми печатками митрополит київський Йов Борецький, гетьман Оліфер Остапович Голуб, а також писар Лаврентій Пашковський [11]. Невдовзі львівські братчики надали підтвердження про отримання цієї суми: «[...] на школу албо рачєй на дыдаскаловъ зачим бы в школѣ нашой братской всє годнє нєпрєрванє наука трвати мѣла и могла вѣчными и потомными часы» [12].

«На школний дом в мєстє» в 1616 р. згідно з тестаментом заповів 10 кіп гр. лит. один із найзаможніших жителів міста — Василь Ходика-Креницький [13] (колишній міщанин, а на час укладання заповіту — нобілітований шляхтич, скарбний землі Київської, власник комплексу дворів біля Воскресенської церкви й Братського монастиря [21, с. 134]). Хоча достеменно невідомо, на яку саме школу «в месте Києвском» заповідач відписав свої кошти, це, найімовірніше, могла бути щойно заснована братська школа, бо згадується «школний дом» як окрема будівля. Але це могла бути й школа при соборній церкві Успіння Богородиці Пирогощі, яка діяла задовго до появи братської школи, або ж школа при Воскресенській церкві, біля якої тестатор мав нерухомість.

Загалом функціонування шкіл при парафіяльних храмах, де місцеві жителі могли здобувати початкову освіту, — характерне явище для міст Речі Посполитої. Варто зауважити, що міщанське населення магдебурзького Києва, тобто

[11] ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 486. Оригінал.
[12] Там само. Спр. 490. Арк. 1 (незасвідчена копія 1622 р. без точної дати).
[13] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Д. 646. Л. 3. Оригінал. Опубл.: [21, с. 137].

Києво-Подолу, складалося переважно з купців, торговців, крамарів, які з огляду на рід своїх занять мусили мати принаймні початковий освітній рівень — певні знання арифметики й граматики. Тож мешканці Києво-Подолу початкову освіту могли отримувати в місцевих парафіяльних школах, далі продовжувати навчання в Острозькій академії (1576—1636), Замойській академії (заснована у 1594 р.), а з появою в Києві 1615 р. братської школи — поглиблювати свої знання в новому, прогресивнішому освітньому закладі, де до викладання були залучені діячі інтелектуального осередку Печерського монастиря.

Перший ректор Київської братської школи Іван (Йов) Борецький брав участь у підготовці лаврських видань, але друкарня монастиря на той час ще не могла забезпечити потреби шкіл у підручниках. На поміч прийшли львівські братчики, які надрукували певну кількість підручників (греко-слов'янських граматик), про що свідчить боргова розписка (рекогниція) Івана Борецького, яку він залишив у Львові 30 червня 1617 р. на суму 20 золотих польських: «[...] ижємъ зосталъ винєнъ паном братіям братства цєрковного Стоє Прєчистоє мєщаномъ лвовскимъ золотых полских двадцат, то єст за книжки грамматики грєцкиє друку лвовского, которыє ям маю ωтдати их млстєм яко наипрудшєй прийти до них могу, а прєд ся час пєвный в року 1618 на ярмарок ярославський [...]» [14]. Львівська друкарня тоді, очевидно, також забезпечувала підручниками жителів Великого князівства Литовського, про що свідчить лист мінського воєводи Богдана Сапєги з Вільна (11 жовтня 1591 р.) до Львівського братства з подякою від імені Віленського братства за надіслані два примірники граматики («двє книжки грамматики»), а також з проханням «послати» до них вчителя зі слов'янської та грецької граматики: «[...] и за то пилнє прошу жєбы в.м. до тоє науки граматычноє писма кгрєцкого и слованского дєлателя искусна, то єст дидаскала чоловєка доброго в том умєєнтного нам взычит и водлуг обєтницы послати рачили [...]» [15]. 22 жовтня того ж року новогрудський воєвода, староста городенський Федір Скумин написав листа львівським братчикам з подякою за надання «граматики» та проханням надати вчителя-дидаскала Віленському братству, до якого вписалася місцева шляхта. І ще один приклад, який свідчить про активну взаємодію львівського й віленського братств: 20 листопада 1622 р. віленський братчик Василь Тваровський залишив розписку зі своїм автографом і відбитком сигнету про позику у старости Львівського братства Андрія Стрелецького грецької «Тріоді». Ці поодинокі та інші приклади вказують на те, що попри відстань існувала тісна взаємодія між братствами — віленським, львівським, київським.

[14] ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 469. Арк. 1 (оригінал); [9, Приложение, с. 217].
[15] ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 1 (оригінал).

Закладення лаврської друкарні і папірні

Важливою суспільною подією в історії Києва початку XVII ст. було відкриття друкарні в Печерському монастирі. Лаврські ченці в передмові до однієї з перших книг, виданих у цій друкарні — «Анфологіон» — навіть зауважили, що це була головна заслуга архімандрита Плетенецького. З цією метою він особисто за срібло купив у спадкоємців Федора Юрійовича Балабана (небожа львівського єпископа Гедеона Балабана) у м. Стрятин [16] друкарню і переніс її до Печерського монастиря. Стрятинська друкарня посідає важливе місце у процесі книгодрукування на українських землях. За короткий термін її роботи було видано «Служебник» (1604) і «Требник» (1606). Осередок припинив своє існування через смерть власників — Федора в 1606 р. й Гедеона Балабанів у 1607 р. Одним із діячів цієї друкарні був Памво Беринда, про що він сам згадав у передмові до видання «Лексикон славеноросский» у 1627 р., зробивши присвяту синам і дружині Федора Балабана, а також львівському єпископові Гедеону Балабану [21, с. 411—412]. Устаткування цієї друкарні архімандрит Єлисей Плетенецький перевіз у Печерську лавру, де його використовували протягом багатьох років. Ця подія знайшла відображення в панегірику на честь фундатора друкарні «Візерунок цнот» авторства Олександра Митури. В одному з його віршів йдеться про те, що Плетенецький воскресив друкарню, «припалую пилом» після смерті Федора Балабана (1606 р.):

Фундованє друкарнѣ
И тоєй тєжъ цноты молчать нє годится,
Хто бы противъ того был, глупым подобится,
Котѡрыє бы намнѣй ѡ тоє нє дбают,
Жє мудрыє под лаву славу ихъ вкидають.
Ты якъ вєлцє потєнжный в оучинку горливом
Вєдєш (яко мовят) рєч и в дѣлѣ святобливом.
Богъ повскрєсилъ друкарню припалую пыломъ
Балабана, цнѡтъ вєлких, рєчю и тєж дѣлом.
Онъ за благословєнством Ѡтца намъ святого,
Удалъся до рємєсла (могу рєчи) цного.
Ты зась яко милостный Цркви збыт рєвнивый,
Хотѣлъ и допялєсь то яко нєлѣнивый.
По зєстью єго з свѣта, друкарню вскрєсити,
И прєз выдваньє книг цркъвъ оукрасити,
Кгдыжъ ся Црковъ Бжаа прєз ню помножаєт
И в дѡгматєх ѡтцєвских сличнє проквитаєт.
Нєхай жє ти стократнє Богъ то нагородитъ
А щастьє противноє нєх нѣ в чомъ нє шкодит.

Для забезпечення друкарні папером за наказом архімандрита в лаврському містечку Радомишль (між 1612 і 1615 р.) звели папірню — першу в Центральній

[16] Нині с. Стратин Рогатинського району Івано-Франківської області.

Україні паперову фабрику. Виготовлений тут за життя Плетенецького папір маркували водяним знаком у вигляді його особистого герба. Вважається, що папір з цієї фабрики не вирізнявся особливою якістю: він був темним, коричневого відтінку, але міцним. Наталія Бондар, дослідивши філіграні лаврських стародруків, дійшла висновку, що лаврська папірня в Радомишлі в цей період не забезпечувала потреби друкарні й для книговидання використовували привезений папір, здебільшого з Кракова [23, с. 358—365].

Перші лаврські стародруки (1616—1624)

30 грудня 1616 р. вийшла перша друкована книга, видана в лаврі — «Часослов» (1616), або молитвослов — це збірка молитов для щоденних церковних богослужінь. Передмови до книги писали сам архімандрит Єлисей та очільник друкарні Захарія Копистенський. Це була головна книга для священнослужителів, а ще «Часослов» використовували як підручник для потреб школи [24, с. 117]. Крім текстів із Біблії та Псалтиря, він містив історичні свідчення про Антонія і Феодосія Печерських, хрещення Русі князем Володимиром. Автори передмови наголошують на месіанській ролі Церкви-матері, закликаючи православних дотримуватися догматів Константинопольської церкви, на особливій ролі апостола Андрія Первозванного в заснуванні Києва. Підкреслено й ставропігійний статус Печерського монастиря: «[...] сего чюдотворнаа монастира Пєчєрскаго Богохранимаа Лавра съ всѣми своими насєлники, по чину Ставропигіа Патріаршєго от дрєвних подлєжитъ, и повинуєтся». В її оформленні дуже чітко відстежується зв'язок української культури із загальними європейськими тенденціями. Автор гравюр — Памво Беринда — зробив заставки світського характеру у стилі Ренесансу з використанням зображень сирен, грифів, амурів, а ініціали прикрасив зображеннями міфічних птахів і тварин, рослинними орнаментами. Примірник «Часослова», як і багато інших українських пам'яток того часу, зберігається у фондах Російської державної бібліотеки в Москві, у Києві немає жодного.

У 1618 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов присвячений архімандриту панегірик Олександра Митури «Вѣзєрунокъ цнотъ прєвєлєбного в Бозѣ єго милости, гсдна ѡтца Єлисєя Плєтєнєцкого...» [17]. Дослідники відзначали високий рівень освіченості Митури й авторитетність серед діячів лаврського кола, які доручили саме йому писати цей панегірик [26]. Спираючись на античні засади риторики, він вихваляє чесноти Єлисея Плетенецького, прославляє його герб. А далі йдуть його короткі характеристики: «статечность у вірі», «праця и старанє о релѣгии старожитной», «фундованє монастирей і церкви», де зокрема згадується про розбудову храмів у Радомишлі й Городку на Волині, жіночого

[17] Повна назва: «Вѣзєрунокъ цнотъ прєвєлєбного в Бозѣ єго милости, гсдна ѡтца Єлисєя Плєтєнєцкого, архімандрита кієвского, монастыря Печарского и проч. Друковано у Стой Вєликой Лаврѣ Києвопечарской. Року 1618». Факсиміле твору див.: [25, с. 260—267].

монастиря, «фундоване друкарні». Завершує вірш підсумкова «промова» й різдвяна колядка, яка була своєрідним подарунком своєму патронові на свято Різдва Христового.

У 1619 р. з'явився «Анфологіон» («Мінея святкова й загальна») — збірник текстів святкових служб на всі православні свята року. Видання мало 1048 сторінок, було друковане двома фарбами, містило 18 гравюр, заставки, кінцівки. Ініціатором видання виступив Є. Плетенецький. Над збірником працювали майже рік. Київські друкарі взяли за зразок венеціанське грецьке видання 1587 р. [27]. Переклади з давньогрецької зробили П. Беринда і Й. Борецький. З. Копистенський звірив рукопис з грецьким оригіналом, переклав та відредагував чимало статей. Передмову й післямову написали Є. Плетенецький і П. Беринда. У передмові архімандрит дякує Богові за те, що побачив завершення «бажаної і початої, обітом зобов'язаної справи», розповідає, як постала печерська друкарня в результаті купівлі верстатів стрятинської друкарні. Ця книга має виняткове значення для українського православ'я XVII ст., а відтак, і сьогоднішнього, оскільки містить служби до найважливіших свят року за грецькою християнською традицією. При доборі служб видавці використали культ місцевих святих, щоб підкреслити роль Києва в житті країни та всього православного світу. До книги включено служби князям Володимирові, Борисові та Глібові, популярним в Україні Параскеві-П'ятниці та Онуфрію, преп. Антонію і Феодосію Печерським тощо. Це було перше фундаментальне видання київської лаврської друкарні й перша в історії українського книжкового мистецтва багато ілюстрована друкована книга.

У 1620 р. вийшли друком аж три книги. Перша — «Книга о вѣрѣ єдиной, святой апостолской церкве» (308 с.), автором якої був З. Копистенський. Це була відповідь київських інтелектуалів на виклики Берестейської унії 1596 р. Того ж року вийшов «Номоканон» (140 с.) — збірник церковних правил. Передмову до видання написав П. Беринда. На полях є пояснення слів і вказівки на відповідні місця Синтагми Властаря, Номоканона псевдо-Зонари та інші джерела. Деякі місця доповнено виписками з «Греко-римського права» Левенклавія. Наприкінці тексту зазначено: «Во святой горѣ Афонстѣй писася 10 декабря». Очевидно, з Афону отримано рукопис, використаний для публікації [28, с. 133]. 14 жовтня 1620 р. у друкарні Києво-Печерської лаври побачив світ «Служебник або Літургіаріон» («Служебник = Божествъныя литургія иже в святых отец наших Іоанна Златоустаго, Василіа Великаго и Преждесвященная»), створений за взірцем стрятинського «Служебника» 1604 р. Передмову до видання написав Є. Плетенецький [28, с. 134]. Того ж року вийшла книга «Слово на Латинов» Максима Грека (100 с.). Це була перша публікація двох полемічних трактатів Максима Грека (Михайла Триволіса), написаних близько 1519—1521 рр. і адресованих Федорові Івановичу Карпову [28, с. 132]. Переклад цих двох «Слів» українською мовою З. Копистенський опублікував як останній розділ у своїй «Книзі про віру».

У 1622 р. вийшла друком невелика брошура Касіяна Саковича під назвою «Вѣршъ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачно-

го» [18] [29]. Цей твір добре відомий в історіографії, містить мистецьки оформлені гравюри: козак з рушницею (зв. титулу), портрет Петра Сагайдачного на коні (арк. 4), взяття козаками Кафи (арк. 11 зв.), кінцівки, ініціали. Окремі вірші підписали «спудеї» (учні братської школи), які їх декламували. Серед них були діти київської шляхти, представників інтелектуальної та міської еліти Києва.

Згодом Києво-печерська друкарня підготувала до друку два видання відомого й шанованого всіма православними святого Іоанна Золотоустого. Перше видання — «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій апостола Павла». З передмови до видання дізнаємося, що цей твір мріяли опублікувати князь В.-К. Острозький, після його смерті — княгиня Федора Чорторийська-Боговитинова, князь Михайло-Корибут Вишневецький, але з різних причин їм не вдалося це зробити. Коли перекладений рукопис потрапив до рук Є. Плетенецького, він доручив дидаскалу Лаврентію Зизанію-Тустановському звірити переклад з грецьким оригіналом і виправити помилки. До роботи залучили й П. Беринду. «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап. Павла» вийшли друком 2 червня 1623 р. з передмовами Є. Плетенецького та З. Копистенського (1642 с.). Видавці зробили все для того, щоб полегшити читачеві пошук необхідного матеріалу: на полях вказали головні теми бесід і паралельні місця до того, про що йде мова, а незрозумілі місця і вирази — розмовною мовою, що загалом було характерною рисою літературної діяльності Копистенського. Архімандрит і його видавці-однодумці оцінювали це видання як визначну суспільну подію [10, с. 129—134; 30, с. 18—19]. Друга книга — «Бесіди св. Іоанна Златоуста на Діяння Апостольські» (534 с.) — вийшла у світ 24 березня 1624 р., незадовго до смерті архімандрита. Як і попередня, вона була гарно орнаментована, містила такі гравюри: форта, Успіння Богородиці, герб Плетенецького, герб Долматів, в окремих примірниках є герб Святополка Четвертинського, 20 ілюстрацій у тексті, заставки, кінцівки, ініціали [30, с. 18—20].

28 червня 1624 р. побачив світ «Псалтир» (456 с.) з деякими вибраними молитвами, який з благословення Є. Плетенецького підготував монах Йосип Кирилович. У книзі є гравюри: форта, успіння Богородиці, герби Плетенецького і Долматів, зображення царя Давида, заставки, ініціали. Вміщено також вірші на герби Плетенецького і Долматів. Того ж року, вже після смерті архімандрита, 25 листопада у друкарні вийшло друге видання «Номоканону» під назвою «Номоканон, сиріч законоправилник» (175 с.). Передмову до нього написав Захарія Копистенський, а післямову — Тарасій Земка.

[18] Повна назва: «Вѣршъ на жалосный погрєбъ Зацного Рыцєра Пєтра Конашєвича Сагайдачного, гєтмана Войска єго кор. млти Запорозкого зложоный прєзъ инока Касіана Саковича рєктора школъ кієвских в брацтвѣ мовленыє ѡт єго спудєѡв на погрєбѣ того ж цного рыцєра в Кієвѣ, в ндлю проводную року Божого тисяча шєстьсотъ двадцять второго».

* * *

Інтелектуальний осередок, створений архімандритом Єлисеєм Плетенецьким у Києво-Печерському монастирі в першій чверті XVII ст. — це свого роду перша генерація представників «київської вченості», більшість з яких мала галицьке походження. Його значення для розвитку освіти й освіченості в Києві було величезним: він перетворив Київ на провідний центр духовного й культурного життя регіону, забезпечив викладачами новоутворені школи — лаврську й братську. Значною заслугою діячів цього осередку були підготовка й друк 11 книг різного жанру.

Лаврські інтелектуали цього періоду реанімували стару легенду «Київ — матір руських міст», обґрунтували ідею богообраності народу України-Руси, безперервність і тяглість власного історичного буття. У фундамент цієї конструкції ліг топос «богохранимості Києва як другого Єрусалиму». В їхніх працях також містяться відповіді на виклики Берестейської унії 1596 р., що загалом сприяло консолідації православних сил. І це відбувалося в той час, коли острозький інтелектуальний осередок після смерті князя В.-К. Острозького практично занепав, а провідні діячі Львівського Успенського братства, зазнаючи утисків від місцевої влади, переїхали до Києва. Варто підкреслити, що всі ідеї та ідеологеми, які виникли в осередку лаврських інтелектуалів у зазначений період, були дуже важливими для формування української ідентичності та української нації в річпосполитський період. Таким чином, у першій чверті XVII ст. Києво-Печерський монастир — найбільша православна святиня — став новим потужним центром розвитку інтелектуального життя в регіоні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Mytsko, I.Z. Oseredky kultury pry mahnatskykh i shliakhetskykh dvorakh. Ostrozka akademiia. *Ukrainska kultura XVIII — pershoi polovyny XVII stolit.* T. 2. Kyiv, 2001. 531-549 [in Ukrainian].
   [Мицько І.З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть* / ред. І.Д. Ісаєвич. Т. 2. Київ, 2001. С. 531—549].
2. Pasichnyk, I. & Kraliuk, P. (Eds.). Ostrozka Akademiia. Istoriia ta suchasnist kulturno-osvitnoho oseredku. Ostroh, 2019 [in Ukrainian].
   [Острозька Академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку / ред. І. Пасічник, П. Кралюк та ін. Острог, 2019. 720 с.].
3. Isaievych, Ya. Bratstva ta yikhni shkoly. *Ukrainska kultura XVIII — pershoi polovyny XVII stolit.* T. 2. Kyiv, 2001. 549-561 [in Ukrainian].
   [Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть* / ред. І.Д. Ісаєвич. Т. 2. Київ, 2001. С. 549—561].
4. Kyrychuk, O. Lvivske Uspenske stavropihiine bratstvo u konteksti sotsiokulturnykh protsesiv Yevropy. *Istoriia relihii v Ukraini.* 2011. 21-1: 106-118 [in Ukrainian]
   [Киричук О. Львівське Успенське ставропігійне братство у контексті соціокультурних процесів Європи. *Історія релігій в Україні.* 2011. № 21-1. С. 106—118].
5. Ulyanovskiy, V. Ostrozhskaya knizhnost v kontekste zhiznedeyatelnosti knyazya Vasiliya-Konstantina Ostrozhskogo. Paradigma otsenok. *Canadian American Slavic Studies.* 2017. 51: 289-311 [in Ukrainian]

[Ульяновский В. Острожская книжность в контексте жизнедеятельности князя Василия-Константина Острожского. Парадигма оценок. *Canadian American Slavic Studies.* 2017. Т. 51. 289—311].
6. Bondar, N. Vydannia Ostrozkoi drukarni v svitli suchasnykh doslidzhen: do 450-littia zasnuvannia drukarni y akademii. *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii.* Kyiv, 2026. 21-26 [in Ukrainian]
[Бондар Н. Видання Острозької друкарні в світлі сучасних досліджень: до 450-ліття заснування друкарні й академії. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії.* Київ, 2026. С. 21—26].
7. Tymoshenko, L. Ruska relihiina kultura Vilna (XVI — persha tretyna XVII st.). Drohobych, 2020 [in Ukrainian]
[Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна (XVI — перша третина XVII ст.). Дрогобич, 2020. 795 с.].
8. Padalinski, U. Prawosławne ośrodki intelektualne ziem wschodnich Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku: perspektywy badawcze. *Historia. Wspólne dziedzictwo. Archiwistyka. Księga dedykowana pamięci dr hab. Anny Krochmal.* Warszawa, 2025. 169-182 [in Polish].
9. Golubev, S.T. Kievskiy mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki. Opyt istoricheskogo issledovaniya. Kyiv, 1883. T. 1 [in Russian].
[Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. Киев, 1883. Т. 1. 576 с.].
10. Titov, F. Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavry. Istorycheskiy ocherk (1606—1616—1916). T. 1. Kyiv, 1918. 63-146 [in Russian].
[Тітов Ф. Типографія Кіево-Печерской лавры. Историческій очеркъ (1606—1616—1916). Т. 1. Кіев, 1918. С. 63—146].
11. Bilous, N. Yelysei Pletenetskyi: osnovni vikhy zhyttia y diialnosti (do 400-kh rokovyn smerti arkhimandryta Kyievo-Pecherskoi lavry). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2024. 5 (578): 16-39 [in Ukrainian]
[Білоус Н. Єлисей Плетенецький: основні віхи життя й діяльності (до 400-х роковин смерті архімандрита Києво-Печерської лаври). *Український історичний журнал.* 2024. № 5 (578). С. 16—39].
12. Larin, Yu. Knyha o vere yedynoi (1619) u konteksti rannoi barokovoi polemichnoi literatury (Candidate's diss. of the philological sci). Kharkiv, 2013. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/items/5386d62a-f322-4c49-ab25-af2efaf48ae4 [in Ukrainian]
[Ларін Ю. Книга о вере єдиной (1619) у контексті ранньої барокової полемічної літератури: дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2013. 210 с. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/items/5386d62a-f322-4c49-ab25-af2efaf48ae4 (дата звернення: 16.05.2026)].
13. Isaievych, Ya. Kyievo-Mohylianskyi kolehium. *Ukrainska kultura XVIII — pershoi polovyny XVII stolit.* T. 2. Kyiv, 2001. 564-574 [in Ukrainian]
[Ісаєвич Я. Києво-Могилянський колегіум. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть* / ред. Я.Д. Ісаєвич. Т. 2. Київ, 2001. С. 564—574].
14. Khyzhniak Z. Mohyla Petro. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII—XVIII st.* Kyiv, 2001. 373 [in Ukrainian].
[Хижняк З. Могила Петро. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.* / упоряд. З.І. Хижняк; ред. В.С. Брюховецький. Київ, 2001. С. 373].
15. Liuta, T. Darcha Halshky Hulevychivny Kyivskomu bratstvu: istoriohrafichnyi aspekt. *Kyivska akademiia.* 2007. 4: 20-30 [in Ukrainian]
[Люта Т. Дарча Гальшки Гулевичівни Київському братству: історіографічний аспект. *Київська академія.* 2007. Вип. 4. С. 20—30].

16. Liuta, T. Darcha Halshky Hulevychivny Kyivskomu bratstvu: dzherela, interpretatsii, aktory. *Kyivska akademiia.* 2008. 5: 6-24 [in Ukrainian]
[Люта Т. Дарча Гальшки Гулевичівни Київському братству: джерела, інтерпретації, актори. *Київська академія*. 2008. Вип. 5. С. 6—24].
17. Yaremenko, M. Pamiat pro Halshku Hulevychivnu v Kyievo-Mohylianskii akademii u XVIII st.: pryhaduvannia chy vyhaduvannia? *Kyivska akademiia.* 2009. 7: 18-43 [in Ukrainian]
[Яременко М. Пам'ять про Гальшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: пригадування чи вигадування? *Київська академія.* 2009. Вип. 7. С. 18—43].
18. Bilous, N. Kyiv naprykintsi XV — v pershii polovyni XVII st. Miska vlada i samovriaduvannia. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. 360 с.].
19. Khyzhniak, Z. & Mankivskyi, V. Istoriia Kyievo-Mohylianskoi akademii. Kyiv, 2003 [in Ukrainian]
[Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ, 2003. 181 с.].
20. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. VII. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VII. Київ, 1995. 628 с.].
21. Bilous, N. Testamenty kyian seredyny XVI — pershoi polovyny XVII st. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2011. 200 с.].
22. Bondar, N. Striatynska drukarnia Balabaniv: redaktsiina robota z tekstamy za prymirnykom Sluzhebnyka 1604 r. za prymirnykom NBUV. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. 2019. 21: 411-412 [in Ukrainian].
[Бондар Н. Стрятинська друкарня Балабанів: редакційна робота з текстами за примірником Служебника 1604 р. за примірником НБУВ. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* 2019. Вип. XXI. С. 411—412].
23. Bondar, N. Filihrani rannikh vydan Kyievo-Pecherskoi drukarni i produktsiia Radomyshlskoi papirni. *Zapysky NTSh.* 2018. CCLXXI: 358—365 [in Ukrainian].
[Бондар Н. Філіграні ранніх видань Києво-Печерської друкарні і продукція Радомишльської папірні. *Записки НТШ.* 2018. Т. CCLXXI. С. 358—365].
24. Isaievych, Ya.D. Pershodrukar Ivan Fedorov i vynyknennia drukarstva na Ukraini. Lviv, 1983 [in Ukrainian]
[Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. 155 с.].
25. Krainia, O. "Vizerunok tsnot..." yak istorychne dzherelo do biohrafii arkhymandryta Yelyseia Pletenetskoho. *Lavrskyi almanakh. Zbirnyk naukovykh prats.* 2002. 7: 260-267 [in Ukrainian].
[Крайня О. «Візерунок цнот...» як історичне джерело до біографії архимандрита Єлисея Плетенецького. *Лаврський альманах. Збірник наукових праць.* Вип. 7. Київ, 2002. С. 260—267].
26. Golubev, S.T. Panegirik kievo-pecherskomu arkhimandritu Eliseyu (Pletenetskomu) 1618 g. *Trudy KDA*. 1910. 6: 296-350 [in Russian].
[Голубев С.Т. Панегирик киево-печерскому архимандриту Елисею (Плетенецкому) 1618 г. *Труды КДА.* 1910. № 6. С. 296—350].
27. Isichenko, I. Istoriia ukrainskoi literatury. Epokha baroko (XVII—XVIII st.). Lviv, 2011 [in Ukrainian].

[Ісіченко І. Історія української літератури. Епоха бароко (XVII—XVIII ст.) Львів, 2011. 568 с.].

28. Zapasko, Ya.P. & Isaievych, Ya.D. Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini: 1574—1800. Kn. 1: 1574—1700. Lviv, 1981 [in Ukrainian].
[Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574—1800. Кн. 1: 1574—1700. Львів, 1981. 136 с.].
29. Kasiian Sakovych. Virshi na zhalisnyi pohreb shliakhetnoho rytsaria Petra Konashevycha-Sahaidachnoho, hetmana Viiska yoho korolivskoi mylosti Zaporozkoho... *Izbornyk*. URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus47.htm [in Ukrainian].
[Касіян Сакович. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Війська його королівської милості Запорозького... *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus47.html (дата звернення: 24.04.2026)].
30. Astafyev, O. Relihiino-prosvitnytska diialnist Yelyseia Pletenetskoho v umovakh pravoslavno-katolytskoho protystoiannia XVI—XVII stolit. *Kyivski polonistychni studii.* 2016. T. XXVII: 10-21 [in Ukrainian].
[Астаф'єв О. Релігійно-просвітницька діяльність Єлисея Плетенецького в умовах православно-католицького протистояння XVI—XVII століть. *Київські полоністичні студії.* 2016. Т. XXVII. С. 10—21].

Надійшла / Received 05.07.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Nataliia BILOUS
Doctor of Historical Sciences degree (Dr. hab.), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine in the Middle Ages and Early Modern Period,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
National Preserve "Kyiv-Pechersk lavra" (Kyiv, Ukraine)
bilousnat@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6036-3204

INTELLECTUAL LIFE IN KYIV IN THE FIRST QUARTER OF THE 17th CENTURY

The purpose to highlight the significant role played by the Kyiv-Pechersk Lavra in the development of the Enlightenment in the Ukrainian lands during the first quarter of the 17th century, in particular the creation of a powerful intellectual centre within its walls, the establishment of a printing press, and the organisation of new schools. Various **research methods** were utilized in line with the "New Social History" approach, as well as systematic, comparative-historical, problem-chronological, microhistorical, and everyday history methodologies. **The scientific novelty** lies in the presentation of little-known facts from the history of intellectual life in Kyiv during the period in question, in particular, Yelisey Pletenetsky's organisation of an educational centre at the Pechersk Monastery and its members; attention is focused on the establishment of the first Lavra school during the Domogilyan period and the involvement of Lavra intellectuals in the organisation of the Brotherhood School, the development of printing in Kyiv and the publication of the first books. New archival discoveries have been drawn upon, which correct and supplement existing information on the

development of education in the region; in particular, they cast doubt on the role played by Halshka Hulevychivna in the founding of the Kyiv Brotherhood School. **Key Results:** Following the death of the Kyiv voivode, Prince V.-K. Ostrogski, and the decline of the Ostrog Academy, Kyiv became the main centre for the development of intellectual life in the region. Founded in the first quarter of the 17th century by Archimandrite Elisey Pletenetsky at the Pechersk Monastery, this intellectual centre represented, in a sense, the first generation of "Kyiv scientists, most of whom were of Galician origin." His contribution to the development of education and literacy was immense: he provided teachers for newly established schools, launched and developed the printing industry, and transformed Kyiv into a leading centre of spiritual and cultural life in the region, as well as a centre for the formation of Ukrainian identity.

Keywords: *intellectual life, enlightenment, schools, book printing, Kyiv Brotherhood, Kyiv-Pechersk Lavra, Archimandrite Elisey Pletenetsky, 17th century.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.067
УДК 94(477)“1899/1914”:[373.5.091:305-055.2]

Оксана ДРАЧ
докторка історичних наук,
професорка кафедри всесвітньої історії,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
o.drach@kubg.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-7859-3385

ЖІНОЧА ГІМНАЗІЙНА ОСВІТА ЯК МАРКЕР СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ «ДОВГОГО XIX ст.»: КІЛЬКІСНІ ПАРАМЕТРИ І СКЛАД УЧЕНИЦЬ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (1899—1914 рр.)

Мета полягає у встановленні кількісних параметрів жіночої гімназійної освіти та соціально-конфесійного складу учениць Київського навчального округу, які є маркером трансформацій «довгого XIX ст.». **Джерелами** слугують звіти попечителя округу за 1899, 1904 і 1914 рр. **Методологічне підґрунтя** становить поєднання методів кількісного аналізу статистичних матеріалів із постколоніальним підходом до адміністративної документації. Метод дискурс-аналізу скеровано на інструментарій імперського конструювання учнівського контингенту. **Наукова новизна.** Реалізовано комплексний аналіз чисельності й складу гімназисток Київського навчального округу генерації fin de siècle. **Висновки.** Доведено, що кількість жіночих (про)гімназій в окрузі протягом 1899—1914 рр. зросла у 3,9 раза, а число учениць — у 3,8 раза. Заклади мали поліконфесійний контингент, зумовлений складом населення, а також імперською шкільною політикою. Учениці православної конфесії домінували в (про)гімназіях Лівобережжя і Києва, а на Правобережжі складали близько половини контингенту.

Цитування: Драч О. Жіноча гімназійна освіта як маркер соціальних трансформацій «довгого XIX ст.»: кількісні параметри і склад учениць Київського навчального округу (1899—1914 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 67—85. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.067

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

Гімназистки-юдейки формували другу конфесійну групу в усіх регіонах. Частка учениць римо-католицької конфесії (на Правобережжі) зменшувалась. Число гімназисток-лютеранок, за винятком Києва, було мінімальним. Обґрунтовано реконфігурацію соціального складу гімназисток, де переважали доньки нижчих станів — міщан і селян. Маркером (р)еволюції контингенту жіночих (про)гімназій є збільшення чисельності учениць селянсько-козацького походження на тлі скорочення групи спадкових дворянок. З атрибута станової еліти жіноча освіта перетворюється на доступний ресурс (базовий соціальний капітал) і канал вертикальної мобільності для нижчих соціальних груп.

Ключові слова: *жіноча гімназійна освіта, учнівський контингент, гімназистки, соціальне походження, віросповідання, Київський навчальний округ, «довге XIX ст.».*

Сьогоденням на істориків покладено відповідальну місію окреслити контури минулого й сучасного України як розвиненої та гідної європейської держави [1, с. 7]. Цивілізаційна суб'єктність України в ретроспективі позначена як геополітичними й економічними чинниками, так і духовно-культурними здобутками, утіленими на рівні розвитку особистості та її ідентичності. Наразі запорукою оригінального моделювання суспільної минувшини є розширення гендерного компонента історієписання. Відтак актуалізується переосмислення імперського періоду «довгого XIX ст.» в історії України, позначеного суттєвими здобутками у сфері емансипації та ґрунтовної жіночої освіти, тривалий час привласнюваних метрополією Романових. Продуктивний нині фокус дослідницьких студій — генерації та постколоніалізм [2] — скеровуємо на гімназисток fin de siècle[1], які увиразнили роль гімназійної освіти у процесах соціальної, культурної, гендерної ідентифікації пізньоімперської доби.

Сучасна українська історіографія демонструє помітне розширення досліджень соціокультурної історії України «довгого XIX ст.». У центрі уваги перебувають процеси модернізації [3], урбанізації [4], формування нових соціальних практик [5] і трансформації освітнього простору [6]. Антропологізація історичного знання сприяла зміщенню дослідницького фокуса від інституційної історії освіти [7] до аналізу її суб'єктів [8] і мотивацій їхніх керівних рішень [9], ролі освітньо-культурного середовища у формуванні модерних ідентичностей [10], у тому числі й етнічних груп України [11].

Помітним напрямом сучасної української історіографії стало вивчення жіночої середньої освіти як елемента модернізаційних процесів другої половини XIX — початку XX ст. [12]. Дослідницький інтерес охоплює передусім становлення мережі жіночих гімназій [13], державну освітню політику Російської імперії, регіональні особливості її реалізації [14] та місце жіночої освіти в імперських проєктах [15]. Показано, що розвиток жіночої середньої школи поєднував просвітницькі завдання з

[1] З фран. «кінець століття»; темпорально позначає добу від 1890-х — до Першої світової війни (підсумковий етап «довгого XIX ст.»), змістовно — світоглядні й ціннісні трансформації культурного життя Європи. Вважаємо, що в Україні його репрезентує покоління досліджуваних здобувачок освіти, кругозір та ідентичність яких зумовлювались атмосферою епохи.

політикою культурної інтеграції та русифікації, особливо в губерніях Правобережної України [12, с. 63, 69]. Обґрунтовано, що загальна й професійна освіта дедалі більше ставала для жіноцтва дієвим чинником зміни власного становища [16, с. 81]. Окремим предметом аналізу стали діяльність Маріїнських жіночих гімназій [17], доступність [18] та значущість гімназійної освіти для дівчат модерної доби [19].

Попри розширення студій з історії жіночої освіти, недостатньо дослідженою залишається генерація гімназисток кінця XIX — початку XX ст., для якої середня освіта перетворилася на звичний етап життєвої траєкторії, а цінності модерності — індивідуалізм, урбанізм, соціалізм і фемінізм — були органічною частиною світогляду [3, с. 678]. Наявні праці переважно ґрунтуються на матеріалах окремих гімназій або міст, що не дає змоги простежити й узагальнити закономірності формування учнівського контингенту та його характеристики. Показово, що навіть висновки щодо соціального профілю гімназисток залишаються неоднозначними. Якщо для київських жіночих гімназій початку XX ст. констатовано переважання доньок дворян і чиновників [14, с. 186], то матеріали Катеринославської жіночої гімназії засвідчують домінування учениць із міщанського та ремісничого середовища [7, с. 135]. Аналогічні розбіжності простежуються у висвітленні масштабів розвитку жіночої гімназійної освіти, що вказує на відсутність узгоджених кількісних оцінок і потребує комплексного аналізу статистичних матеріалів [12, с. 69]. З огляду на вищезазначене, спробуємо заповнити окреслену лакуну історичного наративу.

Послуговуючись підходом, що суспільство структурує освіту, а освіта формує суспільство, метою дослідження визначаємо встановлення кількісних параметрів жіночої гімназійної освіти і соціально-конфесійного профілю учениць Київського навчального округу (далі — КНО). Об'єктом аналізу є жіночі гімназії і прогімназії (далі — (про)гімназії)[2] Міністерства народної освіти, що були основним типом загальноосвітніх середніх закладів для дівчат у Наддніпрянській Україні[3]. Вважаємо, що кількісна динаміка, соціальний і конфесійний склад гімназисток відображали масштаб і напрями модернізаційних змін суспільства, тому можуть розглядатися як чутливий маркер соціальних трансформацій в Україні «довгого XIX ст.».

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1899—1914 рр. Вихідною точкою аналізу обрано 1899 р., який відображає стан жіночої гімназійної освіти КНО як результат її пореформеної розбудови з виразними регіональними відмінностями. Верхня межа — 1914 р. — фіксує найвищий рівень розвитку мережі жіночих (про)гімназій напередодні Першої світової війни. Проміжним контрольним зрізом визначено 1904 р., що дає змогу простежити модифікації основних показників до і після революції 1905—1907 рр.

Джерельну основу дослідження становлять звіти попечителя КНО про діяльність жіночих (про)гімназій за 1899 [20], 1904 [21] і 1914 рр. [22]. Ці документи поєднують дві взаємодоповнювальні частини: аналітичні огляди діяльності нав-

[2] Прогімназія — заклад неповної середньої освіти, включав 3—4 класи. На 1914 р. більшість прогімназій реорганізовано в повноцінні жіночі гімназії (7 класів).

[3] Діяли чотири Маріїнські гімназії (дві — у Києві, по одній у Житомирі й Кам'янці-Подільському), які були підпорядковані відомству закладів імператриці Марії.

чальних закладів і розгорнуті статистичні відомості. Перші репрезентують офіційну позицію окружної адміністрації щодо розвитку жіночої освіти, відображаючи не лише зафіксовані зміни, а й способи їх інтерпретації та проблематизації. Другі забезпечують можливість реконструювати кількісні параметри розвитку мережі жіночих (про)гімназій, а також соціальний і конфесійний склад учениць. Статистичні матеріали було верифіковано, систематизовано й узагальнено відповідно до адміністративно-територіальної структури українських губерній КНО. Аналіз соціального походження і конфесійної належності учениць здійснено за класифікацією, використаною в офіційній звітності Міністерства народної освіти, що забезпечує зіставність кількісних показників у часовому й регіональному вимірах.

Методологію дослідження становить поєднання кількісного аналізу статистичних матеріалів із постколоніальним прочитанням адміністративної документації. Використання методів деконструкції та дискурс-аналізу дає змогу реконструювати не лише динаміку соціального й конфесійного складу учениць, а й виявити механізми імперського конструювання «нормативного» й «проблемного» учнівського контингенту, інструменти інтеграції, культурної уніфікації та соціального контролю. Застосування постколоніального підходу дає можливість простежити локальні практики адаптації, опору й використання імперських жіночих освітніх інституцій різними етноконфесійними й соціальними спільнотами України.

Кількісні параметри жіночої гімназійної мережі КНО

Упродовж 1899—1914 рр. мережа закладів жіночої гімназійної освіти в губерніях КНО демонструвала стійку тенденцію до розширення, її кількісні показники представлені в табл. 1.

Станом на 1899 р. мережа жіночих (про)гімназій КНО мала виразну територіальну нерівномірність. Інституційне ядро становили освітні заклади Полтавської та Чернігівської губерній, де концентрувалося 69,23 % усіх установ. Отже, на кінець XIX ст. саме Лівобережжя було лідером у сфері жіночої середньої освіти округу.

Подальший аналіз даних табл. 1 засвідчує, що протягом 15 років кількість жіночих (про)гімназій у Волинській губернії зросла в 14 разів; у Київській — у 6 разів; Подільській — у 10 разів; у Полтавській — у 2,3 раза; у Чернігівській — у 2,25 раза. Загальним результатом по Київському навчальному округу стало розширення мережі жіночих (про)гімназій у 3,9 раза. Суттєве збільшення кількості закладів жіночої середньої освіти відбулося і в інших регіонах України, зокрема на Катеринославщині в 1901—1917 рр. — у 6 разів [7, с. 4].

Отримані показники дають підстави констатувати інтенсивне зростання жіночих (про)гімназій у межах округу протягом 1899—1914 рр. Найбільші темпи зростання спостерігалися в губерніях Правобережної України, передусім у Волинській і Подільській, де в аналізований період фактично відбулося інституційне становлення закладів жіночої гімназійної освіти, підпорядкованої Міністерству

народної освіти. Суттєвим було їх зростання і в Київській губернії. Натомість у лівобережних губерніях (Полтавській і Чернігівській) динаміка розширення помірна, що було зумовлено тривалішим формуванням освітньої інфраструктури в умовах модернізаційних реформ 1860—1870-х рр., за якими земські й міські органи самоврядування регіону набули відповідних прав.

Перейдемо до розгляду динаміки контингенту здобувачок гімназійної освіти в КНО, представлену в табл. 2.

Як виявив аналіз даних табл. 2, упродовж 1899—1914 рр. контингент учениць жіночих (про)гімназій в окрузі зріс у 3,8 раза. В окремих губерніях збільшення чисельності гімназисток має такі параметри: у Волинській губернії — у 19,2 раза; у Київській — у 4,7 раза; Подільській — у 11,4 раза; у Полтавській — у 2,6 раза; у Чернігівській — у 2,9 раза.

Найбільш інтенсивне зростання спостерігалося в губерніях Правобережної України (Волинській, Подільській і Київській), де органи місцевого самоврядування (губернські й повітові земства) було впроваджено тільки на початку XX ст. Освітня діяльність новостворених інституцій місцевої влади змикалася з чималим запитом регіональної громадськості на середню освіту жінок, наслідком чого стало як значне зростання закладів, так і учнівського контингенту в них. Загалом темпи розширення жіночої гімназійної мережі КНО за основними показниками (кількість закладів, учнівський контингент) були у 3,9 і 3,8 раза вищими, ніж чо-

Табл. 1. **Кількість жіночих (про)гімназій КНО**

Губернії округу	Кількість гімназій		
	1899 р.	1904 р.	1914 р.
Волинська	1	5	14
Київська	6	11	36
Подільська	1	4	10
Полтавська	10	11	23
Чернігівська	8	9	18
Разом по округу	26	40	101

Табл. 2. **Чисельність учениць жіночих (про)гімназій КНО**

Губернії округу	Чисельність учениць жіночих (про)гімназій		
	1899 р.	1904 р.	1914 р.
Волинська	148	1352	2841
Київська	2060	3776	9754
Подільська	212	948	2413
Полтавська	3021	4311	7872
Чернігівська	2128	3291	6213
Разом по округу	7569	13678	29093

Табл. 3. **Конфесійний склад учениць жіночих (про)гімназій КНО 1899—1914 рр. (у %)**

Губернії округу	Віросповідання гімназисток											
	Православ'я			Римо-католицизм		Лютеранство			Юдаїзм			
	Роки											
	1899	1904	1914	1899	1904	1914	1899	1904	1914	1899	1904	1914
Волинська	100	52,00	51,60	—	14,29	12,35	—	1,26	0,98	—	32,00	34,91
Київська	38,40	50,57	48,48	21,73	14,26	9,32	2,17	1,15	0,75	37,68	33,92	41,31
м. Київ	58,99	58,68	65,75	13,48	10,17	6,55	7,22	6,01	3,10	19,68	24,82	24,40
Подільська	48,11	48,73	55,24	16,98	14,87	11,10	2,35	1,26	1,20	32,54	35,12	32,36
Полтавська	61,43	61,78	72,23	1,85	1,64	1,24	0,76	0,90	0,85	35,65	35,54	25,58
Чернігівська	70,86	63,65	72,15	2,44	1,97	1,41	0,18	0,15	1,44	25,70	33,69	24,96

ловічої середньої школи доби її активної розбудови (1865—1880), де зафіксовано приріст удвічі [5, с. 42].

Вочевидь, таке активне зростання жіночої гімназійної освіти кінця XIX — початку XX ст. увиразнює ментальні трансформації та зміни поколіннявої свідомості пореформеної людності як результат суспільної модернізації в Україні. Оскільки джерелом наповнення шкільних бюджетів були кошти, які надходили від оплати за навчання гімназисток, то виходить, що зацікавлені в наданні освіти батьки / опікуни учениць власними грошовими внесками фінансували функціонування жіночих (про)гімназій і стимулювали розвиток їх мережі в КНО [9, с. 243—246]. Є підстави стверджувати, що старше покоління в родинах гімназисток fin de siècle зважало на поступ емансипації та поширення нової жіночої ідентичності (самостійна жінка, яка працює та бере участь у громадському житті) в суспільстві, молодше — її акцептувало в повсякденні соціальні практики.

Процедура вступу до жіночих (про)гімназій передбачала подання заяви від батьків / опікунів та метричного свідоцтва, яке підтверджувало вік, віросповідання і соціальне походження вступниці. Найважливішими параметрами контингенту гімназисток, які щорічно подавалися у звітних відомостях адміністрацією освітніх закладів, були конфесійна належність і соціальне походження учениць.

Проаналізуємо розподіл учнівського контингенту жіночих (про)гімназій округу за віросповіданням. Зауважимо, що в ході дослідження цілеспрямовано виокремили гімназисток Києва із загального контингенту здобувачок Київської губернії задля деталізації конфесійних параметрів учениць, які здобували гімна-

зійну освіту в модерному місті. Узагальнені дані щодо розподілу контингенту за конфесіями представлено в табл. 3, за винятком гімназисток іншого віросповідання [4], частка яких була мінімальною: у 1899 р. їхня питома вага становила 1,68 %, у 1904 р. — 1,53 %, у 1914 р. — 0,59 %.

Аналіз даних табл. 3 передусім виявив моноконфесійність складу учениць Волинської губернії в 1899 р., представленого виключно дівчатами православного віросповідання. Така, загалом нетипова для КНО, ситуація зумовлювалася інституційним чинником: у губернії функціонувало лише Острозьке жіноче училище графа Д.М. Блудова (на правах гімназії), до якого за положенням закладу приймали винятково дівчат православної конфесії. Натомість у Київській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях простежується поліконфесійна структура учнівського контингенту жіночих (про)гімназій, що відображала релігійні характеристики населення в межах КНО.

Проаналізуємо конфесійний склад учениць жіночих (про)гімназій Київської губернії, який репрезентував основні християнські (православ'я, католицизм, лютеранство [5]) і нехристиянські (юдаїзм) конфесії Наддніпрянської України. Станом на 1899 р. православні та юдейські гімназистки були представлені рівною мірою, формуючи приблизно по 38 % учнівського контингенту. Питома вага учениць римо-католицького віросповідання становила 21,73 %, тобто понад п'яту частину контингенту. Досить малим (трохи за 2 %) було представництво гімназисток лютеранської конфесії в губернії. Виняток становив Київ, де з 1897 р. функціонувала жіноча гімназія при Київській Євангелічно-Лютеранській церкві, що зумовлювало істотно вищу частку учениць-лютеранок (7,22 %).

Тенденцією, яку увиразнює конфесійний склад вихованок жіночих (про)гімназій Київської губернії 1899 р., є формування більшості контингенту (59,41 %) дівчатами неправославного віросповідання (юдейками й римо-католичками). Аналогічну кореляцію відображає гімназійна освіта Подільської губернії, у якій православні вихованки становили менше половини (48,11 %). Отримані дані дають підстави стверджувати, що наприкінці XIX ст. за обмеженої кількості жіночих (про)гімназій у губерніях Правобережної України вагомий попит на середню освіту доньок виявляли передусім етнічні меншини регіону — євреї та поляки. Зокрема, бажання навчати доньок у російськомовних закладах на рівні чоловічої школи єврейська громада м. Біла Церква засвідчила зверненням до попечителя КНО ще в 1865 р. [11, с. 125].

Київ вирізнявся від губернії більшою часткою гімназисток православного віросповідання (58,99 %), які формували базовий обсяг учениць. Водночас конфесійна структура учениць київських (про)гімназій відображала релігійну неоднорідність, отже й етнічну строкатість населення давнього міста й адміністративно-

[4] Такими були вихованки, які належали до Вірменської апостольської церкви, розкольників, старообрядців та ісламу.

[5] Одна з традиційних протестантських течій в Україні, поширена з середини XVI ст. на Волині, Київщині, Поділлі, Побужжі.

го центра. Натомість у лівобережних губерніях — Полтавській і Чернігівській — православні гімназистки становили основний масив здобувачок — від 61,43 % до 70,86 %, що відповідало конфесійній структурі населення регіону.

На початку ХХ ст. у зв'язку з розширенням мережі жіночих (про)гімназій у КНО відбулися певні зміни конфесійної структури учениць. Показово, що за п'ять років розподіл учениць Волинської губернії за віросповіданням набув релевантності з етноконфесійним складом населення регіону. На 1904 р. православні гімназистки складали близько половини контингенту жіночих (про)гімназій Правобережної України. Найпомітніше зростання їхнього представництва відбулося в Київській губернії (+12,17 %), тоді як у Києві цей показник залишався практично незмінним. У губерніях Лівобережжя гімназистки православного віросповідання і надалі зберігали панівне становище, попри певне скорочення їхньої питомої ваги в Чернігівській губернії.

Частка учениць юдейського віросповідання в більшості губерній округу залишалася відносно стабільною — близько третини контингенту. Їхня питома вага протягом 1899—1904 рр. демонструє повільне збільшення, за винятком Київської та Полтавської губерній. Регіональні коливання показника приросту нерівномірні: від 2,58 % у Подільській губернії до 7,99 % у Чернігівській. Показово, що збільшення частки гімназисток юдейського віросповідання зафіксоване в Києві (майже чверть контингенту), що суперечило підходам і діяльності тогочасної регіональної адміністрації[6], яка стояла на ґрунті прискіпливого контролю за проживанням юдеїв у місті. Статистика не підтверджує реалізації адміністративних намірів щодо доцільності обмеження набору учениць-юдейок (20 %), висловлених Радою при попечителі КНО в 1898 р. [9, с. 246]. Навпаки, збереження значної частки юдейських гімназисток свідчить про сталий попит єврейських громад на жіночу середню освіту, який імперські регулятивні практики не могли суттєво стримати.

Представництво учениць римо-католицького віросповідання у складі контингенту на початку ХХ ст. зберегло виразну регіональну відмінність: у губерніях Правобережжя — у межах 14,26—14,87 %, тоді як у губерніях Лівобережжя — менше ніж 2 %. Загальною тенденцією стало повільне пониження питомої ваги гімназисток римо-католицької конфесії в усіх регіонах округу з варіативністю показника, зокрема, у Київській губернії — на 7,47 %, у Полтавській — на 0,21 %.

Репрезентативність учениць лютеранського віросповідання у складі гімназійного контингенту округу помітна тільки в Києві, про що зазначалося вище. Водночас в губерніях Правобережжя їхня питома вага незначно перевищувала 1 % гімназисток, тоді як у лівобережних не досягала й 1 %. Частка учениць-лютеранок на початку ХХ ст. мала тенденцію до зменшення як у Києві, так і в губерніях округу, окрім Чернігівської.

[6] Її репрезентували: начальник Київського губернського жандармського управління (1878—1903 рр.) генерал-майор В.Д. Новицький; київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1898—1903 рр.) генерал від інфантерії М.І. Драгомиров.

Вищенаведені дані свідчать, що на 1904 р., попри регіональні відмінності, учениці православного віросповідання становили основу контингенту жіночих (про)гімназій у всіх губерніях округу, за винятком Подільської, де 50,99 % вихованок належали до юдейської та римо-католицької конфесій. Проте чиновник канцелярії попечителя КНО — укладач звіту за 1904 р. — констатував поступове зниження в 1898—1904 рр. питомої ваги православних дівчат на тлі щорічного зростання частки юдейок (при стабільних мінімальних показниках представниць інших віросповідань) [21, с. 64]. Показово, що укладач документа наголосив на динаміці співвідношення православних і юдейських учениць, конструюючи її як проблему, що потребувала адміністративного реагування. Водночас статистичні матеріали звіту не підтверджують драматичності ситуації, пов'язаної з нібито витісненням православних гімназисток ученицями юдейського віросповідання.

У такий спосіб в адміністративному дискурсі регіональні імперські посадовці вибудовували особливу ієрархію конфесійних груп, у якій саме юдейське населення конструювалося як об'єкт постійного статистичного моніторингу та потенційного інституційного втручання. З позиції постколоніальної методології, така селективність репрезентації демонструє, що статистика виконувала не лише облікову, а й владну функцію. Через вибіркову проблематизацію окремих конфесій імперська адміністрація в Україні формувала нормативне уявлення про бажану структуру учнівського контингенту, маркуючи одні групи як «нормативні», а інші — як такі, що потребують посиленого контролю.

Не менш важливим є майже повне ігнорування в аналітичних коментарях звіту попечителя КНО учениць римо-католицького віросповідання. Попри те, що в усіх губерніях Правобережжя їхня частка залишалася доволі значною (понад 14 %), конфесійна група фактично стає невидимою в дискурсі освітньої адміністрації. Така дискурсивна асиметрія свідчить про політичні пріоритети імперської адміністрації в регіоні, у фокусі яких посадовці робили видимими одні етноконфесійні групи в офіційних текстах, а інші залишалися поза ними.

Подальший аналіз даних табл. 3 засвідчує, що протягом 1899—1914 рр. учениці православного віросповідання зміцнили статус домінантної конфесійної групи в жіночих (про)гімназіях Лівобережжя і Києві, тоді як у закладах Правобережжя вони складали близько половини контингенту. Учениці юдейського віросповідання стало формували другу за чисельністю конфесійну групу серед гімназисток усіх губерній округу та Києва. Їхнє представництво коливалося від чверті до більш ніж третини контингенту загалом. Питома вага гімназисток римо-католицького віросповідання, найбільш репрезентованих у губерніях Правобережжя і Києві, повільно, але стабільно знижувалася, утримуючись у губерніях на рівні близько 10 % (Києві — 6,5 %). Представництво учениць лютеранської конфесії було помітне лише в Києві, а в губерніях округу — мінімальне.

Вища питома вага православних учениць у київських гімназіях, ніж у губерніях Правобережжя, частково зумовлена специфікою соціальної структури міського населення. Київ — адміністративний центр Південно-Західного

краю[7] — зосереджував значну кількість імперських чиновників, службовців, військових і представників інтелігенції, серед яких домінувало православне населення. Впливали на склад гімназисток міста й нормативно-правові обмеження щодо проживання, працевлаштування та освітніх можливостей окремих етноконфесійних груп, зокрема юдеїв. Відносна стабільність частки православних гімназисток у Києві дає підстави розглядати її як один із наслідків послідовної реалізації місцевою адміністрацією імперської освітньої політики.

Соціальний склад гімназисток КНО: вектори трансформації

Соціальне походження учениць належало до обов'язкових параметрів, які освітня адміністрація систематично фіксувала й узагальнювала в щорічних звітах попечителя КНО. Для сучасних історичних студій ці дані важливі насамперед як індикатор доступності жіночої середньої освіти й трансформації соціального складу учнівства в умовах модернізації пізньоімперського суспільства.

У звітах попечителя округу походження гімназисток узагальнювали за двома категоріями — привілейовані й непривілейовані групи, що відображало логіку станово-ієрархічної організації імперського соціуму [20, с. 73; 21, с. 69; 22, с. 24]. До привілейованих соціальних груп відносили учениць з родин спадкових дворян, особистих дворян і чиновників, духівництва, почесних громадян і купців; до непривілейованих — міщан і цехових, козаків, селян, іноземців.

Статистичні дані (див. табл. 4) демонструють, що на кінець XIX ст. жіноча гімназійна освіта КНО мала виразно всестановий характер, отже засадничі принципи її реформування — загальність для всіх верств і відкритість таких навчальних закладів — було реалізовано [23, с. 8]. Соціальна палітра гімназійного контингенту в основному втілювала модель нормативно закріпленого в державі станового поділу (дворянство, духівництво, міські обиватели, селянство) з виокремленням у них певних страт (особисті дворяни[8], купці, почесні громадяни[9]) [4, с. 231—232].

Елітарною групою у складі континенту були гімназистки з родин дворян (спадкові / особисті) і чиновників, які на 1899 р. у КНО не мали повсюдної кількісної переваги. У Волинській губернії вони становили 62,16 %, у Київській —

[7] Південно-Західний край (Київське, Подільське і Волинське генерал-губернаторство) — адміністративно-територіальна й політична одиниця Російської імперії в 1832—1914 рр., що складалася з трьох губерній Правобережної України — Київської, Подільської та Волинської.

[8] Включала осіб, які, перебуваючи на державній службі, не досягли чину, що надавав статус спадкового дворянства.

[9] Категорія осіб, які мали відповідний освітній рівень, відзначилися у сфері підприємництва чи в інших сферах професійної діяльності, в основному складалася з представників інтелігенції.

33,82 %, у Києві — 50,37 %, у Подільській — 42,45 %, у Полтавській — 37,40 %, у Чернігівській — 44,36 %. Тож лише у Волинській губернії та Києві учениці елітарної групи становили понад половину загального контингенту. Принагідно підкреслимо, що саме дворянські й чиновницькі родини мали усталені практики освіченості доньок.

Гімназистки з родин духівництва мали досить обмежене представництво в цих закладах округу (2—7 %), яке буде незмінним упродовж усього досліджуваного періоду (див. табл. 5). На 1899 р. виняток становила Волинська губернія, у якій діяло Острозьке жіноче училище графа Д.М. Блудова (тільки для православних дівчат), тому питома вага учениць з духовного стану сягала чверті контингенту.

Гімназистки, які походили з купецького прошарку, представлені в усіх губерніях округу, але з регіональними відмінностями. Станом на 1899 р. вони помітні у структурі контингенту Київської, Полтавської та Чернігівської губерній і Києві — близько або понад 12 %. За п'ять років, у 1904 р., купецькі доньки будуть достатньо представлені серед учениць Волинської губернії, чому сприятиме організація жіночих (про)гімназій без конфесійного цензу при вступі. У наступному десятиріччі (1904—1914) частка гімназисток з родин почесних громадян і купців повільно зменшувалася у структурі контингенту (за винятком Подільської губернії), втрачаючи позиції в регіональному вимірі (див. табл. 4—5). Лише в Києві вони зберегли значне представництво (понад 11 %), що відображало вагомі позиції торгівельно-підприємницьких груп у міському просторі. Саме вони, на думку дослідників, формували «обличчя» модерного Києва — «раціоналістичне, помірковане та вельми прагматичне» [4, с. 251].

Проаналізуємо репрезентативність непривілейованих соціальних груп у складі гімназисток КНО на кінець XIX ст. У містах України з часів середньовіччя такою групою було міщанство, яке й у модерну добу відправляло своїх доньок здобувати гімназійну освіту. Дійсно, найбільшу частку контингенту (38—43 %) з-поміж усіх представлених у табл. 4 соціальних груп формували учениці з міщан у Київській, Подільській і Полтавській губерніях, що засвідчує активне залучення міських обивателів до освітніх стратегій, пов'язаних зі здобуттям доньками ґрунтовної освіти. У Києві вони становили понад чверть учнівського контингенту жіночих (про)гімназій.

Показово, що представництво селянських доньок у складі гімназисток наприкінці XIX ст. залишалося обмеженим (5—8 %), хоча саме селянство становило найчисленніший соціальний стан держави. Це свідчить про збереження структурних бар'єрів у доступі до жіночої середньої освіти для сільського населення, попри формально всестановий характер гімназійної системи, а також про гендерні упередження і стереотипи, притаманні ментальності селянських родин того часу.

Аналіз соціальної диференціації контингенту гімназисток КНО початку XX ст. виявив, що найсуттєвіші зміни відбулися протягом 1904—1914 рр. Частка учениць із привілейованих станів у загальному контингенті зменшилася з 51,40 % (1904) до 38,17 % (1914), тоді як представництво непривілейованих груп зросло до 61,82 % (див. табл. 4—5). В офіційному дискурсі це пояснювали поширен-

Табл. 4. **Соціальне походження учениць жіночих (про)гімназій КНО 1899—1904 рр. (у %)**

Губернії округу / роки	Соціальні групи, з яких походили гімназистки													
	Спадкові дворяни		Особові дворяни, чиновники		Духівництво		Купці		Міщани		Селяни		Іноземці	
	1899	1904	1899	1904	1899	1904	1899	1904	1899	1904	1899	1904	1899	1904
Волинська	10,81	17,97	51,35	25,44	25,00	7,41	1,35	9,76	6,08	32,25	5,41	6,95	—	0,22
Київська	21,26	10,80	12,56	20,99	3,14	6,46	11,59	10,54	42,75	42,07	7,01	7,97	1,69	1,15
м. Київ	20,05	27,50	30,32	20,67	2,19	2,19	12,33	9,90	27,70	30,98	4,01	5,59	3,40	3,17
Подільська	22,64	16,67	19,81	20,99	7,08	7,28	3,77	4,11	38,68	40,19	6,60	9,07	1,42	1,69
Полтавська	9,63	8,93	27,78	22,78	2,95	3,94	11,88	10,51	38,76	42,19	8,41	11,14	0,60	0,51
Чернігівська	12,31	9,39	32,05	22,67	3,90	5,13	12,55	11,76	30,26	40,44	8,41	10,06	0,52	0,55

Табл. 5. **Соціальний склад учениць жіночих (про)гімназій КНО в 1914 р. (у %)**

Губернії округу	Соціальні групи, з яких походили гімназистки								
	Спадкові дворяни	Особові дворяни, чиновники	Духівництво	Почесні громадяни, купці	Міщани, цехові	Козаки	Селяни	Іноземці	Інші
Волинська	7,00	23,16	7,00	6,27	42,80	0,25	12,25	0,39	0,88
Київська	4,17	15,17	4,47	8,50	51,22	0,68	15,09	0,27	0,43
Київ	8,53	25,28	2,00	11,37	34,06	1,45	14,13	0,97	2,21
Подільська	6,30	20,76	7,34	5,14	40,12	0,50	15,45	1,24	3,15
Полтавська	7,84	14,32	3,00	8,43	37,88	13,29	13,45	0,30	1,49
Чернігівська	6,96	15,93	5,40	7,49	40,21	9,85	12,00	0,11	2,05

ISSN 0130-5247. Ukraïns'kij istoričnij žurnal. 2026. № 5 (590)

ням серед нижчих станів усвідомлення цінності середньої освіти й підвищенням освітніх запитів населення [21, с. 69—70].

Виявлена інверсія соціального профілю вихованок свідчить про поступальну демократизацію соціальної бази жіночої гімназійної освіти в межах КНО. Аналогічні процеси відбувалися загалом у жіночій середній школі Російської імперії, яка характеризувалася більш динамічною трансформацією соціального складу учнівства, ніж чоловіча [23, с. 234—235]. У тогочасних реаліях це означало розширення доступу до неї соціальних груп, для яких підготовка доньок у (про)гімназіях раніше перебувала на периферії родинних освітніх стратегій [18, с. 324—325].

Інтерпретація зафіксованих змін у соціальному складі учениць жіночих (про)гімназій КНО дає змогу простежити глибші процеси соціальної трансформації пізньоімперського суспільства. Найбільш показовим є послідовне скорочення питомої ваги спадкових дворянок серед учнівського контингенту в усіх губерніях округу. Якщо наприкінці XIX ст. жіноча гімназійна освіта значною мірою асоціювалася з культурним капіталом привілейованих верств, то напередодні Першої світової війни вона дедалі більше втрачала станово-елітарний характер. Найпомітнішою ця тенденція була в Києві, де протягом десятиріччя — 1904—1914 рр. — частка учениць зі спадкових дворян скоротилася більш ніж утричі. На 1914 р. питома вага спадкових дворянок у складі контингенту жіночих (про)гімназій стабілізувалася на рівні 4—8 % у губерніях округу.

Натомість група особистих дворян і чиновників демонструє складнішу траєкторію з динамікою спаду й зростання. У 1904—1914 рр. частка учениць з таких родин зменшилася у Волинській губернії на 2,28 %, у Київській — на 5,82 %, у Подільській — на 0,23 %, у Полтавській — на 8,46 %, у Чернігівській — на 6,74 % (див. табл. 4 і 5). Водночас у Києві питома вага доньок особистих дворян і чиновників зросла на 4,61 % контингенту. Утім, попри накреслену тенденцію до пониження, частка гімназисток із чиновницько-службового прошарку в окрузі в 1914 р. коливалася в межах 14—25 %.

Трансформації пізньоімперського соціуму в Україні відображає вдосконалення звітної документації попечителя КНО щодо розподілу гімназисток за походженням (див. табл. 5), диференціація яких передбачала як уточнення соціальних / професійних груп їхніх батьків («купці+почесні громадяни», «міщани+цехові»), так і виокремлення нових («козаки», «інші») [22, відомість 4].

Найдинамічніше зростала соціальна репрезентація доньок міщан і цехових, які на початку XX ст. перетворилися на провідну групу учениць жіночих (про)гімназій округу. У 1914 р. питома вага гімназисток походженням із міщан та цехових у губернському вимірі зростає до 40—51 %, а в Києві — до 34 %. Це відображало посилення ролі міських середніх і нижчих верств у формуванні попиту на жіночу середню освіту. Отже, створення нового типу загальноосвітньої школи для дівчат (жіночих (про)гімназій) у КНО виявилося результативним, оскільки класи наповнювали учениці із середньо- та малозаможних родин, на яких і були розраховані освітні заклади.

Період 1904—1914 рр. позначений суттєвими змінами репрезентації у складі гімназисток округу учениць, які представляли найчисленніший в Україні та імперській державі стан, — селянство (див. табл. 4 і 5). Протягом цих років частка селянських доньок серед гімназисток зросла в усіх регіонах КНО й коливалася в межах 12,0—15,5 %. Найсуттєвіше вона збільшилася в губерніях Правобережжя, зокрема у Волинській губернії — у 1,76 раза, у Київській — у 1,89 раза, Подільській — у 1,7 раза. Зростання контингенту гімназисток селянського походження притаманне й освітнім закладам Києва, де вони розширили своє представництво в понад 2,5 раза.

Ознакою зрушень у середовищі землеробів стало виокремлення з-поміж них групи козаків, нащадків яких фіксують серед гімназисток звіти попечителя. На 1914 р. козацькі доньки («козачки»)[10] у складі контингенту виразно представлені в лівобережних губерніях (у Полтавській — понад 13 % і в Чернігівській — майже 10 %) і Києві — близько 1,5 %. Ще показовішою є узагальнена репрезентація гімназисток селянсько-козацького походження в освітніх закладах округу. У 1914 р. у Волинській губернії вони становили 12,50 %, у Київській — 15,77 %, у Києві — 15,58 %, у Подільській — 15,95 %, у Полтавській — 26,74 %, у Чернігівській — 21,85 % загального складу учениць.

Підсумовуючи зміни соціального профілю гімназисток КНО, відзначимо, що їх вектором стала суттєва демократизація учнівського контингенту, переважну частину якого в жіночих (про)гімназіях округу складали представниці нижчих соціальних станів («непривілейованих груп») — дівчата з міщанського й селянського середовищ. На 1914 р. доньки міщан / цехових становили від 40 % до 51 % контингенту в більшості губерній. Висхідну динаміку гімназисток селянського походження зафіксовано в усіх губерніях, причому найістотніше в Києві, де їхня чисельність збільшилася у 3,5 раза. У лівобережних губерніях — Полтавській і Чернігівській — диференціацію контингенту увиразнило помітне представництво учениць, які походили з козаків.

Масштаб змін соціального профілю гімназійної освіти КНО оприявнюють дані Полтавської губернії, де частка гімназисток селянсько-козацького походження на 4,58 % перевищила показник учениць із дворянсько-чиновницького середовища. Вочевидь на початку XX ст. в Україні постало нове покоління селянства, яке вийшло за рамки традиційного світогляду та сприйняття економічної дійсності, уважно і з довірою ставилося до освіти, а також розширило властивий їхньому архетипу прагматизм ставлення до нащадків гендерним складником [4, с. 278; 24, с. 23].

Узагальнення кількісних і структурних показників жіночої гімназійної освіти КНО дає підстави виокремити її як один із чутливих маркерів соціальних трансформацій суспільства «довгого XIX ст.». Насамперед у 1899—1914 рр. відбулося масштабне розширення мережі жіночих (про)гімназій: їхня кількість зросла у 3,9 раза, а число учениць — у 3,8 раза.

[10] «Козачка» — так ідентифікувала себе в заяві попечителю округу випускниця київської гімназії Іулітта Дашко, уродженка Києва, яка вела родовід з Чернігівської губернії. Державний архів міста Києва. Ф. 244. Оп. 9. Спр. 58. Арк. 17.

Жіноча гімназійна освіта КНО характеризувалася поліконфесійною структурою контингенту: у складі учениць були представлені основні релігійні спільноти регіону — православні, юдейки, римо-католички та лютеранки. Зростання числа учениць православного віросповідання, особливо на Лівобережжі (Полтавська, Чернігівська губернії), засвідчує як розширення освітніх запитів домінантної групи українського населення, так і преференції імперської шкільної політики («російського цивілізаційного проєкту»), що втілювала ієрархізацію конфесій у державі. Друга за чисельністю група вихованок юдейського віросповідання відображає цілеспрямовану стратегію єврейського населення з інтеграції до модерного соціального життя. Натомість частка учениць римо-католицького віросповідання, переважно представлених у губерніях Правобережжя, поступово зменшувалася, тоді як гімназистки-лютеранки, за винятком Києва, залишалися нечисленною групою.

Соціально-економічна модернізація, що трансформувала добробут і повсякденні практики всіх суспільних станів в Україні, спонукала вихідців із нижчих верств адаптувати гендерні механізми корекції усталеного «природного фундаменту» через переосмислення освітніх пріоритетів щодо доньок. Фіналом «довгого XIX ст.» стала реконфігурація соціального складу гімназисток КНО, засвідчена переважанням представниць нижчих станів («непривілейованих груп») — міщан і селян. Доньки рядових городян фактично формували соціальне ядро контингенту жіночих (про)гімназій. Маркером (р)еволюції соціального профілю жіночої гімназійної освіти є зростання частки учениць селянсько-козацького походження на тлі скорочення групи спадкових дворянок.

Втрата дворянством монополії на ґрунтовну жіночу освіту за пів століття перетворила її з атрибута станової еліти й інструменту відтворення свого статусу на доступний і затребуваний нижчими верствами соціальний ресурс, інституціоналізований у мережі жіночих (про)гімназій КНО. Гімназійна освіта стає дієвим каналом вертикальної соціальної мобільності для представниць непривілейованих груп. Наприкінці «довгого XIX ст.» отримання донькою гімназійної освіти, а відтак і педагогічної кваліфікації, дедалі частіше розглядалося далекоглядними батьками як стратегічна інвестиція в її майбутнє (базовий соціальний капітал) і засіб підвищення статусу сім'ї. Свідоцтво про закінчення жіночої гімназії підтверджувало набутий культурний рівень здобувачки (соціалізацію, освіченість, мовні компетентності) і потенціал його конвертації в соціально-професійні переваги — працевлаштування, особистий дохід, певний соціальний статус.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Smolii, V. Vstupne slovo Redaktora. *Istoryk i Vlada.* Kyiv, 2016. 5-9 [in Ukrainian]. [Смолій В. Вступне слово Редактора. *Історик і Влада* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 5—9].
2. Hundorova, T. Heneratsiinyi vyklyk i postkolonializm na skhodi Yevropy. Vstupni zauvahy. *Postkolonializm. Heneratsii. Kultura.* Kyiv, 2014. 7-16 [in Ukrainian]. [Гундорова Т. Генераційний виклик і постколоніалізм на сході Європи. Вступні зауваги. *Постколоніалізм. Генерації. Культура* / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. Київ, 2014. С. 7—16].

3. Shandra, V. & Arkusha, O. Ukraina v XIX stolitti: doba modernizatsii. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації. Київ: Академперіодика, 2022. 706 с.].
4. Reient, O. (Ed.). Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / відп. ред. О.П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.].
5. Mylko, V. Modernizatsiia systemy osvity v Ukraini u druhii polovyni 1860—1870-kh rr. (na prykladi navchalnykh okruhiv). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2021. 6: 29-43. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2021.06.029 [in Ukrainian].
[Милько В. Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860—1870-х рр. (на прикладі навчальних округів). *Український історичний журнал.* 2021. № 6. С. 29—43. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2021.06.029]
6. Mylko, V. Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi imperii (kinets XIX — pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2017. 26: 195-209 [in Ukrainian].
[Милько В. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 195—209].
7. Prokopenko, S.L. Serednia osvita na Katerynoslavshhyni druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. (Candidate's diss. of the historical sci). Dnipro, 2019. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0420U100158/ [in Ukrainian].
[Прокопенко С.Л. Середня освіта на Катеринославщині другої половини XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Дніпро, 2019. 292 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0420U100158/ (дата звернення: 10.06.2026)].
8. Mylko, V. Skarhy ta donosy yak vidobrazhennia kadrovoho zabezpechennia v osvitnikh zakladakh Kyivskoho navchalnoho okruhu (druha polovyna XIX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2026. 3: 29-48. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.029 [in Ukrainian].
[Милько В. Скарги та доноси як відображення кадрового забезпечення в освітніх закладах Київського навчального округу (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал.* 2026. № 3. С. 29—48. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.029].
9. Drach, O. & Tokar, N. Numerus Clausus dlia yevreiv u fokusi henderu: dyskurs imperskykh chynovnykiv Kyivskoho navchalnoho okruhu na mezhi XIX—XX st. *Eminak*. 2026. 2(54): 230-248. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2026.2(54).868 [in Ukrainian].
[Драч О., Токар Н. Numerus Clausus для євреїв у фокусі гендеру: дискурс імперських чиновників Київського навчального округу на межі XIX—XX ст. *Емінак*. 2026. № 2(54). С. 230—248. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2026.2(54).868].
10. Pryshchepa, O.P. Osvitno-kulturne seredovyshche povitovykh mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII — pochatok XX st.). (Doctoral diss. of the historical sci). Kyiv, 2020. https://history.org.ua/uploads/editor-files/2020_11/5fa117abaa342.pdf [in Ukrainian].
[Прищепа О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2020. 591 с. https://history.org.ua/uploads/editor-files/2020_11/5fa117abaa342.pdf (дата звернення: 25.06.2026)].

11. Ivanenko, O.A. Kulturno-osvitnie zhyttia etnichnykh menshyn Naddniprianskoi Ukrainy: na prykladi Kyivskoho navchalnoho okruhu (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Іваненко О.А. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 280 с.].
12. Sukhenko, T.V. Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX — pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 1998. 5: 63-74 [in Ukrainian].
[Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 63—74.]
13. Klochko, O.M. Etapy stanovlennia ta rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity na pivnichnomu skhodi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX stolittia). *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriia 16.* 2016. 26: 54-59 [in Ukrainian].
[Клочко О. М. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти на північному сході України (друга половина XIX — початок XX століття). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 16.* 2016. Вип. 26. С. 54—59.]
14. Yŷsluu, A.E. Zhinocha himnaziina osvita u Kyievi naprykintsi XIX — na pochatku XX stolittia (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu m. Kyieva). *Arkhivy Ukrainy.* 2017. 1: 185-190 [in Ukrainian].
[Ийслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці XIX — на початку XX століття (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України.* 2017. № 1. С. 185—190.]
15. Reient, O. & Dobrzhanskyi, O. Zhinocha himnaziina osvita Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX st. (na materialakh Mykolaivskoho viiskovoho hubernatorstva). *Eminak*. 2026. 2(54): 209-229. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2026.2(54).867 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Добржанський О. Жіноча гімназійна освіта Південної України другої половини XIX ст. (на матеріалах Миколаївського військового губернаторства). *Емінак*. 2026. № 2(54). С. 209—229. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2026.2(54).867]
16. Shandra, V. Osvita yak faktor zrostannia roli zhinotstva v ukrainskomu suspilstvi (1880-ti rr. — pochatok XX st.). *Karpatskyi krai.* 2018. 10-11: 78-88 [in Ukrainian].
[Шандра В. Освіта як фактор зростання ролі жіноцтва в українському суспільстві (1880-ті рр. — початок XX ст.). *Карпатський край*. 2018. № 10-11. С. 78—88].
17. Tronko, T. Diialnist v Ukraini zhinochykh himnazii vidomstva ustanov imperatrytsi Marii (druha polovyna XIX stolittia). *Siverianskyi litopys*. 2014. 6: 290-297 [in Ukrainian].
[Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 290—297.]
18. Drach, O.O. Sotsialnyi vymir zhinochoi osvity (kinets XIX — pochatok XX st.): aspekt dostupnosti. *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność).* Warszawa; Paryż, 2020. 313-325 [in Ukrainian].
[Драч О.О. Соціальний вимір жіночої освіти (кінець XIX — початок XX ст.): аспект доступності. *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność).* Warszawa; Paryż, 2020. С. 313—325.]
19. Drach, O. & Babak, O. Himnaziina osvita za avtobiohrafiiamy yevreiskykh divchat Ukrainy kintsia XIX — pochatku XX st.: motyvatsiia, dostupnist, znachushchist. *Eminak*. 2024. 2(46): 254-274. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).716 [in Ukrainian].

[Драч О., Бабак О. Гімназійна освіта за автобіографіями єврейських дівчат України кінця XIX — початку XX ст.: мотивація, доступність, значущість. *Емінак*. 2024. № 2(46). С. 254—274. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).716].

20. Otchet popechitelya Kievskogo uchebnogo okruga o sostoyanii zhenskikh gimnaziy, progimnaziy i Ostrozhskogo grafa D.N. Bludova uchilishcha za 1899 god. Kyiv, 1901 [in Russian].
[Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского графа Д.Н. Блудова училища за 1899 год. Киев, 1901. Разд. паг.].
21. Otchet popechitelya Kievskogo uchebnogo okruga o sostoyanii zhenskikh gimnaziy, progimnaziy i Ostrozhskogo grafa D.N. Bludova uchilishcha za 1904 god. Kyiv, 1905 [in Russian].
[Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского графа Д.Н. Блудова училища за 1904 год. Киев, 1905. Разд. паг.].
22. Otchet popechitelya Kievskogo uchebnogo okruga o sostoyanii zhenskikh gimnaziy i progimnaziy za 1914 god. Kyiv, 1915 [in Russian].
[Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1914 год. Киев, 1915. Разд. паг.].
23. Dneprov, E.D. & Usacheva, R.F. Srednee zhenskoe obrazovanie v Rossii. Moscow, 2009 [in Russian].
[Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. Москва, 2009. 275 с.].
24. Farenii, I. "Novi khliboroby" ukrainskoho sela: sotsiokulturnyi produkt modernizatsiinykh protsesiv pershoi tretyny XX st. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. 2019. 30: 20-26. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-30-20-26 [in Ukrainian].
[Фареній І. «Нові хлібороби» українського села: соціокультурний продукт модернізаційних процесів першої третини XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2019. № 30. С. 20—26. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-30-20-26].

Надійшла / Received 06.07.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Oksana DRACH
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor of the Department of World History,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
o.drach@kubg.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-7859-3385

WOMEN'S GYMNASIUM EDUCATION AS A MARKER OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF THE "LONG 19th CENTURY": QUANTITATIVE PARAMETERS AND COMPOSITION OF FEMALE STUDENTS OF THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT (1899—1914)

The purpose is to find out the quantitative parameters of women's gymnasium education and the socio-confessional composition of female students of the Kyiv Educational District, which are markers of transformations of the "long 19th century". The sources are the reports of the district trustee for 1899, 1904 and 1914. **The methodological basis** is a combination of methods of quantitative analysis of statistical materials with a postcolonial approach to administrative documentation. The method of discourse analysis is directed at the tools of imperial construction of the student contingent. **Scientific novelty:** The study provides a comprehensive analysis of the number and composition of female gymnasium students in the Kyiv Educational District belonging to the fin de siècle generation. **Conclusions:** It is proven that the number of women's (pro)gymnasiums in the district during 1899—1914 increased by 3.9-fold, the number of female students — by 3.8-fold. The institutions had a multi-confessional contingent, determined by the composition of the population, as well as imperial school policy. Female students of the Orthodox denomination dominated in the (pro)gymnasiums of the Left Bank and Kyiv, on the Right Bank — about one half of the contingent. Jewish female gymnasium students formed the second confessional group in all regions. The share of female students of the Roman Catholic denomination represented on the Right Bank decreased. The number of Lutheran female gymnasium students, with the exception of Kyiv, is minimal. The article substantiates the reconfiguration of the social composition of female gymnasium students, with daughters of the lower social estates — townspeople and peasants — predominating. The marker of the (r)evolution of the contingent of female (pro)gymnasiums was the growing representation of girls of peasant and Cossack background alongside the declining share of hereditary noblewomen. From an attribute of the estate elite, women's education was transformed into an accessible resource — a basic form of social capital — and a channel of upward social mobility for lower social groups.

Keywords: *women's gymnasium education, student contingent, female gymnasium students, social background, religious affiliation, Kyiv Educational District, "long 19th century".*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.086
УДК 94(477)“1917/1921”

Олександра КУДЛАЙ
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії Української революції 1917—1921 рр.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ozhegovskay@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-6196-8590

МІНІСТЕРСТВО ПРОДОВОЛЬЧИХ СПРАВ УНР: ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ (1917—1918 рр.)

Мета дослідження: проаналізувати завдання Міністерства продовольчих справ Української Народної Республіки періоду Центральної Ради; дослідити головні напрями його діяльності в умовах складних революційних процесів і змін державного статусу України впродовж червня 1917 — квітня 1918 рр. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності, структурності. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел вивчено функціонування Міністерства продовольства УНР. Окреслено кризові явища на продовольчому ринку, що поглиблювалися з осені 1917 р. та загострилися навесні наступного. Вказано на труднощі в роботі продовольчих органів, а також у справі забезпечення населення товарами повсякденного вжитку. Висвітлено процес підпорядкування продовольчої галузі Міністерству продовольства та створення навесні 1918 р. Державного хлібного бюро для покращення ситуації на хлібному ринку та виконання зобов’язань УНР за умовами Брестського договору щодо постачання продовольства країнам Четверного союзу. Досліджено забезпечення продовольчим відомством державних монополій, передусім цукрової. Розкриті складнощі у відносинах з іноземною військовою адміністрацією в Україні навесні 1918 р. У **висновках** зазначено, що практична діяльність та формування внутрішньої структури Міністерства продовольства розпочалися наприкінці 1917 р. і його робота тривала досить короткий період. Головними

Цитування: Кудлай О. Міністерство продовольчих справ УНР: головні напрями діяльності (1917—1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 86—103. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.086

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

напрямами роботи відомства стали налагодження постачання продовольства й товарів повсякденного вжитку населенню та засобів для збереження виробничої бази підприємствам. У справі державних монополій замість загальноросійського Центроцукру був утворений Комітет по виробництву і розподілу цукру; також при відомстві запрацював Центральний шкіряний комітет. Навесні 1918 р. міністерство пішло на співпрацю з фінансовими й промисловими колами країни, яскравим результатом якої стало формування та початок роботи Державного хлібного бюро. Загалом справа постачання населення, армії, важливої інфраструктури та підприємств була підпорядкована Міністерству продовольства.

Ключові слова: *Міністерство продовольчих справ, Рада Народних Міністрів, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка.*

Після проголошення Українською Центральною Радою (далі — УЦР) 10(23) червня 1917 р.[1] І Універсалу було ухвалено рішення про утворення виконавчого органу Генерального Секретаріату у складі семи генеральних секретарів. Посаду генерального секретаря продовольчих справ у першому та другому складі Секретаріату обіймав М. Стасюк (УПСР). Завдання продовольчого секретарства визначалися в Декларації від 27 червня (10 липня) 1917 р. «Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» (4(17) серпня 1917 р.) продовольче секретарство було вилучено із Секретаріату й лише 1(14) листопада рішенням VII сесії УЦР знов стало його частиною.

У сучасній українській історіографії продовольче питання означеного періоду висвітлено доволі фрагментарно. Стан харчові справи, постачання продуктів, продовольча політика Тимчасового уряду та Центральної Ради аналізуються у статті В. Лозового [1]. Автор зазначає, що УЦР продовжила політику російського уряду з опертям на земельні комітети, які не впорались із забезпеченням населення продовольством. Навесні 1918 р. до цього додався негативний вплив іноземної військової присутності та невирішеність питання аграрної реформи. Ці питання стали предметом досліджень І. Шпекторенка та В. Борисова [2—4]. У дуже стислій публікації О. Єгоршиної [5] вміщено матеріал про створення Міністерства продовольчих справ (далі — Мінпрод) УНР, його очільників та структуру відомства й головні аспекти його роботи. Діяльність промислових підприємств на сході й півдні України висвітлюється в розвідках Л. Синявської [6, 7]. У них подано загальну характеристику стану промисловості, зазначено труднощі з фінансуванням; події, пов'язані з російсько-українською війною зими 1917—1918 рр. та пограбуванням економічних ресурсів України більшовиками при відступі. Тож, стан історіографічної розробки проблеми засвідчує актуальність вивчення питань, пов'язаних з основними напрямами діяльності Мінпроду УНР періоду Центральної Ради як центрального органу виконавчої влади у продовольчій сфері.

Під час Першої світової війни загальне економічне становище в Російській імперії, у т. ч. й в українських губерніях, значно погіршилося. Це стосувалося зовнішньої торгівлі, податкової системи, промислового виробництва, транспорту,

[1] До 1 березня 1918 р. дати вказані за старим та новим (у дужках) стилями, після цієї дати — за новим.

який виявився найбільш уразливою ланкою. У складній ситуації опинилося і сільське господарство. З України значна кількість борошна, цукру та іншої продукції експортувалася на світовий ринок, розрив з яким призвів до різкого падіння цін. Проте органи державної влади пасивно реагували на необхідність регулювання продовольчого ринку, а нееквівалентний обмін продовольчих і промислових товарів, з урахуванням значного дефіциту останніх, призвів до згортання економічних зав'язків між містом і селом [8, с. 70, 73—74]. Ці явища у воєнні роки призвели до економічного занепаду. Тож українському продовольчому відомству довелося працювати у важких економічних умовах.

З проголошенням Української Народної Республіки III Універсалом УЦР (7(20) листопада 1917 р.) Генеральний Секретаріат перетворювався на український уряд. У його доповненому в листопаді складі продовольче секретарство очолив М. Ковалевський (УПСР). Він же став першим міністром продовольства після ухвалення IV Універсалу УЦР в січні 1918 р.[2], продовживши свою роботу в уряді В. Голубовича (18(31) січня 1918 р.). Його товаришами (заступниками) стали М. Стасюк та Д. Коліух (УСДРП). Останній з 10 березня 1918 р. виконував обов'язки міністра[3], оскільки М. Ковалевський одночасно керував Міністерством земельних справ. 10 квітня він звернувся до Ради Народних Міністрів (далі — РНМ) з проханням про відставку через незгоду з методами проведення продовольчої політики та виконання домовленостей з постачання продуктів до країн Четверного союзу відповідно до умов Брестського мирного договору [10, с. 107—108]. 24 березня 1918 р. у списку третього складу РНМ міністром продовольчих справ залишався М. Ковалевський, який працював до кінця діяльності Центральної Ради. З 30 березня товаришем міністра працював П. Лініченко[4].

М. Ковалевський не мав закінченої вищої освіти, до революції деякий час працював у кооперації, у 1917 р. йому виповнилося лише 25 років. М. Стасюк (32 роки), закінчивши Петербурзький гірничий інститут, займався науковим вивченням проблем українського економічного життя. Мав значний досвід роботи у сфері кооперації [10, с. 387]. Д. Коліух (37 років) не мав систематичної освіти, однак завдяки плідній праці в кооперації набув значного авторитету серед українства: у 1917 р. він став очільником Дніпросоюзу — потужного національного кооперативного об'єднання, та головою Київського міського продовольчого комітету [11, с. 201]. Отже, відомство продовольчих справ очолювали два члени партії українських есерів — М. Стасюк та М. Ковалевський. Навесні 1918 р. один місяць виконував обов'язки міністра український есдек Д. Коліух. М. Ковалевський був дуже молодою людиною, М. Стасюк й Д. Коліух мали серйозний практичний досвід роботи на кооперативній ниві та у продовольчій галузі.

---

[2] IV Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний Секретаріат був перейменований на Раду Народних Міністрів, генеральні секретарі ставали народними міністрами.

[3] У документах Центральної Ради вказується, що Д. Коліух виконував обов'язки міністра [9, с. 192], проте в низці інших джерел він називається керуючим справами.

[4] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 259.

За часів діяльності Тимчасового уряду вищим органом, який виконував усі урядові заходи щодо харчової галузі та забезпечення населення предметами першої потреби, було російське Міністерство продовольства. Його головними заходами став закон про заснування місцевих продовольчих органів для завідування продовольчою справою (25 травня (7 червня) 1917 р.) та впровадження хлібної (25 березня (7 квітня)) і цукрової (14(27) вересня) монополій. Для впровадження закону з представників земств і органів місцевого самоврядування утворювалися продовольчі комітети, право заготівлі збіжжя надавалося волосним продкомітетам [1, с. 70]. Оскільки російським урядом не були встановлені тверді ціни на промислові товари, відбулося значне скорочення постачання продовольства (вартість промислових товарів була втричі вища цін на хлібні продукти). Тому влітку 1917 р. під час збору врожаю з'явилася тенденція до скорочення виробництва й постачання сільгосппродукції через відсутність еквівалентної винагороди для виробників. Селянство почало виступати проти роботи продкомітетів, вважаючи, що вони діяли виключно в інтересах «міста». Наслідком стала нестача хліба в окремих регіонах України вже в листопаді [1, с. 72, 74—75].

Навесні 1918 р. продовольча криза поглибилася. Передусім це було пов'язано з подіями російсько-української війни взимку 1917—1918 рр. Радянська Росія, після приходу до влади більшовиків, була вкрай зацікавлена в матеріальних ресурсах України. З початку 1918 р. на окупованій території України організація вивозу матеріальних і продовольчих цінностей стала однією зі складових діяльності більшовиків; весною — їх політика перетворилася на неприкритий грабунок і руйнацію господарського життя краю [12, с. 148]. За висновком Л. Неманова, «окрім прямої шкоди, перше перебування більшовицької влади на Україні нанесло страшний удар торговельно-промисловому життю країни підривом довір'я до кредитних установ, розладом транспорту (більшовики вилучили значну частину рухомого складу)», загальним розладом економічного життя [13, с. 10]. Тож, продовольчому відомству впродовж усього періоду своєї роботи довелося працювати в дуже складних умовах.

Ще наприкінці червня 1917 р. з доповіддю про стан продовольчої справи в Україні на V сесії УЦР виступив гласний Київської міської думи І. Черниш, який констатував наростання дефіциту товарів та неспроможність Київської губернської продовольчої комісії виконувати свої функції. Після обговорення була висловлена ідея створення територіального продовольчого органу як передумови розв'язання продовольчого питання [14, с. 122]. Тому в першій декларації Генерального Секретаріату (10(23) липня) завдання секретарства продовольства визначались об'єднанням роботи продовольчих органів в Україні, створенням центрального українського продовольчого комітету для забезпечення автономії України у продовольчій справі та налагодженням постачання українських хліборобів необхідними засобами хлібовиробництва [14, с. 159].

Попри виключення Тимчасовим урядом продовольчого секретарства зі складу Генерального Секретаріату на початку серпня 1917 р., УЦР продовжувала стежити за ситуацією на продовольчому ринку. Так, 27 серпня (9 вересня) Мала Рада

заслухала виступ А. Литвиненка, який констатував відсутність статистики, невдалу продовольчу політику Тимчасового уряду та запропонував звернутися до нього з пропозицією встановити тверді ціни на мануфактуру та інші промислові товари, вказавши на потребу у крайовому продовольчому органі — ним могло стати секретарство продовольчих справ [14, с. 266—267]. Ґрунтовна доповідь А. Литвиненка викликала жваве обговорення членів Малої Ради, серед яких були відомі українські економісти й кооператори — М. Стасюк, Б. Мартос, Х. Барановський. Результатом дискусії стало створення комісії з 13 осіб для розробки проєкту заходів щодо вирішення продовольчої справи [14, с. 268—269][5].

Через відсутність українського продовольчого органу Секретаріат 13(26) вересня доручив секретарю земельних справ підготувати записку про створення окремого секретарства у справах продовольчих і заснувати при відомстві продовольчий відділ [14, с. 286]. До утворення продовольчого секретарства в земельному засновувалася посада третього товариша секретаря для порядкування продовольчою справою. 10(23) жовтня ним став Філіповський. Про нагальну потребу у продовольчому відомстві вказувалося і в другій декларації Генерального Секретаріату (29 вересня (12 жовтня)). Останній повертався до цієї проблеми також 2(15) та 9(22) жовтня [14, с. 314—315, 326, 331, 339, 340].

З доповненням 1(14) листопада 1917 р. складу Генерального Секретаріату низкою секретарств відновило свою роботу й продовольче. У III Універсалі УЦР його завдання окреслюється двома доволі невиразними тезами: «Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги» [14, с. 401]. Тож, УНР брала на себе зобов'язання продовольчого забезпечення України, частково Росії та фронту.

Невизначеними залишилися завдання продовольчого міністерства й у програмі роботи уряду В. Голубовича від 24 березня 1918 р. У ній коротко вказувалося, що постачання продуктів відіграє велику роль у житті країни, тому для його зосередження в одних руках буде проводитись ліквідація продовольчих управ [9, с. 228]. Будь-яких інших офіційних документів, які б визначали загальні завдання та повноваження продовольчого відомства, авторці виявити не вдалося.

Щодо внутрішньої структури Мінпроду — вона свідчить про досить широкий спектр напрямів його роботи. Відомство почало формуватися влітку 1917 р. Обмежені джерельні дані свідчать, що у квітні 1918 р. воно перебувало у процесі свого організаційного оформлення та складалося з сімох департаментів: перший — «по заготівлі і торгівлі м'ясом, салом, рибою, маслом, олією, овочами, садовиною, яйцями, холодильної справи, постачання та експорту» (поділявся на шість відділів); другий — сільськогосподарської продукції (чотири відділи); тре-

[5] До комісії увійшли Б. Мартос, В. Винниченко, А. Литвиненко, Х. Барановський, С. Веселовський, М. Стасюк, М. Кушнір, М. Порш, К. Сухових, Ф. Матушевський, М. Василенко, С. Гольдельман і Л. Чикаленко [14, с. 268—269].

тій — фабрично-заводський; четвертий департамент сільськогосподарських матеріалів (мав п'ять відділів); п'ятий — із забезпечення населення тютюном, милом, мануфактурою (з трьома відділами); шостий — виробу і постачання цукру (поділявся на дев'ять підрозділів); сьомий — постачання харчів і фуражу. При двох департаментах (виробу й постачання цукру та постачання харчів і фуражу) були створені та діяли досить потужні дорадчі органи — Комітет у справах виробництва і розподілу цукру та Технічний комітет. Відділи департаментів формувалися за номенклатурним принципом. Отже, міністерство опікувалося забезпеченням населення та місцевого самоврядування різноманітними харчовими продуктами, товарами повсякденного вжитку, металом і металевими виробами, будівельними матеріалами, мануфактурою і т. д.; мало регулювати розвиток сільського господарства та сільськогосподарського машинобудування; забезпечувати державну цукрову монополію, перебравши на себе функції Центроцукру[6]. Тож, загальне керівництво продовольчою справою в Україні доручалося Генеральному секретарству, згодом Міністерству продовольчих справ. Після проголошення УНР Центральна Рада залишила в силі закони Тимчасового уряду, у т. ч. про хлібну та цукрову монополії, передавши цю справу своєму виконавчому органу.

24 листопада (7 грудня) 1917 р. Д. Коліух доповідав урядові про складний стан, у якому опинилася продовольча сфера країни [14, с. 475]. Через місяць він головував на Продовольчому з'їзді (20—22 грудня 1917 р. (2—4 січня 1918 р.)), у якому взяли участь представники губернських продовольчих комітетів України, Московського крайового та міського продкомітетів, Всеросійської наради продовольчого з'їзду, Південно-Західного й Румунського фронтів та Чорноморського флоту. Форум розглянув питання посилення забезпечення продовольством армії й голодуючого населення Росії. Серед його рішень стало встановлення порядку кредитування продовольчої справи, продовження роботи «агрономічної організації» Південно-Західного фронту з метою забезпечення потреб прифронтового населення з її підпорядкуванням секретарству продовольства. Був затверджений Статут про передачу продовольчими комітетами й управами своїх справ міському й земському самоврядуванням[7]. Тож, з'їзд засвідчив невиокремленість продовольчої справи України із загальноросійської, а український уряд наприкінці 1917 р. продовжував виконувати функції забезпечення продовольством не тільки двох фронтів та флоту, а також частково й російських губерній.

Продовольчі комітети й управи, що діяли з весни 1917 р., скасовувалися з моменту передачі справ створюваним органам міського й земського самоврядування. Відповідний статут, ухвалений Продовольчим з'їздом, передбачав виокремлення продорганів Києва, Одеси, Харкова й Катеринослава з правами губернських

[6] Центральне бюро з об'єднання закупівлі цукру (Центроцукор) було створене 20 січня (2 лютого) 1916 р. для регулювання цукрової промисловості, цін на цукор та підтримки виробництва в умовах війни. Відстоювало інтереси цукрових заводів, співпрацюючи з різними міжвідомчими комітетами [14, с. 170].

[7] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4, 10—11.

земств. Вони ставали головними продовольчими органами в губерніях та мали задовольняти потреби місцевого населення, здійснюючи загальнодержавні заготівлі; повітові й волосні — виконувати доручення губернських органів [8].

Паралельно тривала робота продовольчих органів часів Тимчасового уряду. У своїй діяльності вони зіткнулися з втручанням земельних комітетів і повітових комісарів, що практично нівелювало зусилля продовольчих установ з постачання хліба й фуражу. Так, у звіті Подільської продовольчої управи від 15(28) грудня 1917 р. за підписом її голови Супруна, вказувалося, що земельні комітети часто видавали розпорядження, що суперечили рішенням продуправи, іноді забороняючи населенню доставляти хліб, худобу й фураж. Під впливом земельних комітетів траплялися випадки перешкоджання селянами вивозу продуктів з поміщицьких маєтків, захоплення ними закуплених продорганами продуктів, що паралізувало їх діяльність. Тому управа вимагала негайного розмежування функцій земельних комітетів і продовольчих управ [9]. Такі випадки набували масового характеру. Тож, як вказує В. Лозовий, ситуація з постачанням хліба погіршилась у т. ч. через селянський бойкот. Селянські організації управляли на свій розсуд і вимагали від української влади встановити тверді ціни на мануфактуру та постачати її населенню [3, с. 73—76].

Складною була ситуація і з забезпеченням населення товарами повсякденного вжитку. 12(25) грудня 1917 р. в доповідній записці правління Київського крайового союзу миловарів (Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської та Катеринославської губерній) секретарству продовольства вказувалося, що економічне життя країни дійшло до крайнього ступеня руйнації. Тому обов'язком держави й промисловців було вжити заходів для усунення причин, що заважали нормальному функціонуванню господарського життя [10].

У такій ситуації одним із перших заходів продовольчого секретарства стала ухвала Генерального Секретаріату про включення представників від рад селянських депутатів до складу губернських і повітових продуправ для налагодження тіснішого контакту продорганів із селянством [14, с. 393]. 14(27) січня 1918 р. УЦР ухвалила закон про асигнування в розпорядження Міністерства продовольства 5 млн крб для видачі оборотних коштів продовольчим органам [11]. Проте лише 6 квітня РНМ дозволила Державному банку створити спеціальний рахунок для виконання цього закону [12].

Рада Народних Міністрів вживала заходів для підпорядкування продовольчої справи Мінпроду. 3 березня 1918 р. уряд доручив військовому міністерству заборонити вивезення продуктів за кордон без дозволу [9, с. 175]; 7 березня — визнала, що організація продовольчої справи в України підлягає виключно юрисдикції відповідного міністерства, втручання в його справи інших відомств є не-

[8] Там само. Арк. 10—10 зв.
[9] Там само. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.
[10] Там само. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 1934. Арк. 8.
[11] Там само. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 172.
[12] Там само. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 22.

припустимим та асигнувала Мінпроду 1 млн крб. Військовому відомству доручалося надати в його розпорядження окремий підрозділ [9, с. 183].

Відповідно до наказу Міністерства продовольства від 25 березня 1918 р. та згідно з чинним законодавством хлібні продукти знаходились у розпорядженні держави й мали заготовлятися виключно через продоргани за встановленими цінами. Останнім належало право визначення порядку розподілу інших продуктів, фуражу та речей повсякденного вжитку. Таким чином заборонялася самостійна заготівля всіх хлібних продуктів [13].

Одним із способів розв'язання продовольчого питання навесні 1918 р. стало застосування реквізицій. Метою роботи реквізиційних комісій, відповідно до ухваленого РНМ 12 березня проєкту, було забезпечення незаможного населення споживчим хлібом і посівним матеріалом за твердими цінами [9, с. 200]. Проте послабити продовольчу кризу таким способом було дуже складно. Більшість селян ці комісії проігнорувала [1, с. 80]. Багато волосних управ подавали відомості про відсутність надлишків і потребу у хлібних продуктах. Серйозною перешкодою стала й відсутність належного фінансування, що не дозволяло вчасно розраховатися за вже вилучені продукти. Заважали роботі й численні спекулянти, боротися з якими не було можливості через відсутність поліції [14].

Виступаючи «споживачем» сільськогосподарської продукції, Мінпрод змушений був рахуватися з тим, що ніякі заходи не могли змусити населення віддавати залишки хліба та інших продуктів. Як вказувалося в одному з документів, в умовах відсутності на ринку низки важливих продуктів постало питання втручання виконавчої влади у справу регулювання попиту й пропозиції [15]. Запровадження реквізицій виявилося неефективним. Тому для отримання хліба та хлібних продуктів продовольче відомство вдалося не тільки до регулювання продовольчого питання, а й взяло на себе функції забезпечення галузі сільськогосподарськими машинами, регулювання імпорту, підтримки вітчизняних виробників, налагодження ремонту старих машин, що потребувало постачання українським заводам металу й палива [16]. Для цього був створений департамент сільськогосподарських матеріалів.

Також, як показала практика, урядові уповноважені у продовольчій справі не могли впоратися з поставленими завданнями. Продоргани, що повністю відмовилися від співробітництва з приватним бізнесом, засвідчили свою неспроможність виконувати замовлення і виносили постанови про самоліквідацію. Їх роль, фактично, зводилася до зберігання продукції та виплати грошей. 50 % всіх продзаготовок було зроблено приватно-торгівельними установами, а із залученням кооперативів ця цифра зростала до 67 %. Отже, робота продовольчих органів була вкрай неефективною.

---

[13] Там само. Ф 3325. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 3—3 зв.
[14] Там само. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 191. Арк. 189—190.
[15] Там само. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 32—32 зв.
[16] Там само. Арк. 29—29 зв.

Загалом підготовка плану державної господарсько-торгівельної політики потребувала врахування потреб у забезпеченні населення продовольством і товарами повсякденного вжитку; виконання продовольчих зобов'язань перед країнами Четверного союзу; засіву землі; харчування української армії та іноземного війська, що перебувало на території УНР; організації збуту надлишків продуктів за кордон; отримання іноземних товарів, яких не вистачало на внутрішньому ринку [17].

Отже, постало питання реорганізації продовольчої справи. На думку фахівців, треба було зробити ставку на кооперативи, елеватори, заможні господарства, приватні підприємства й підприємців, які могли самостійно розвивати свою діяльність, об'єднуючись у союзи під загальним керівництвом і контролем держави. Необхідною ставала широка самоорганізація «торгівлі і промисловості, котрі можуть існувати і розвиватися єдино в межах найліпшого виконання державних завдань» [18]. Тож, український уряд визнав участь приватного сектору економіки в господарському житті країни бажаним і корисним. Його залучення, як вказувалося в одному з документів відомства, допоможе «стати на правильний шлях господарсько-економічного улаштування України і виповнення договірних обов'язків з Центральним державами» [19].

У цій складній ситуації було розроблено та 3 квітня 1918 р. затверджено положення про Державне хлібне бюро (далі — ДХБ). Воно створювалось як орган Міністерства продовольчих справ, силами промисловців та уряду для вирівнювання ситуації з дефіцитом хліба та хлібної продукції, «в інтересах міжнародних, державних і приватних для накопичення і розподілу хлібних продуктів» та виконання зобов'язань УНР за умовами Брестського мирного договору щодо постачання зерна та збіжжя країнам Четверного союзу [20]. Для його заснування міністр продовольства отримав доручення скликати в Києві збори членів-засновників ДХБ, яке мало виконувати функції загального зібрання. Членами-засновниками стали представники Київського біржового товариства, всеукраїнських кооперативних об'єднань, що мали управи в Києві; власники й орендарі товарних млинів у містах і губерніях України, а також члени біржових комітетів. Це зібрання та обрані ним Рада й Управа мали укласти договір з Мінпродом строком на два місяці та вести всі справи Бюро до формування органів ДХБ [21].

Бюро об'єднувало роботу із заготівлі, зберігання, переробки, перевезення, експорту та імпорту хлібних продуктів. Йому надавалося право реквізиції хлібних продуктів, а також торгових і промислових установ, складів, транспортних засобів; монопольне право купівлі хлібних продуктів, їх перевезення та помел у комерційних цілях. Зібрана продукція передавалася продоволь-

[17] Там само. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 19—19 зв.
[18] Там само. Арк. 17.
[19] Там само. Арк. 20.
[20] 9 квітня між УНР та Німеччиною й Австро-Угорщиною був підписаний договір про постачання з України до Центральних держав до 31 липня 1918 р. 60 млн пудів хліба (ЦДАВО України. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1—1 зв.).
[21] Там само. Спр. 197. Арк. 1—1 зв.

чому відомству [22]. Таким чином, ДХБ було органом Міністерства продовольства й об'єднувало хлібну заготівлю та круп'яну промисловість країни.

ДХБ мало центральні органи: загальні збори, що складалися з двох секцій — хлібної торгівлі й борошномельної. Вони розглядали кошториси, розмір членських внесків та ін. Рада ДХБ — контрольний і дорадчий орган при правлінні Бюро. Її головні функції полягали в загальному догляді, ревізії правління та фінансів. До неї входили представники уряду, Українбанку, Центрального сільськогосподарського товариства, Дніпросоюзу та інших організацій. Головою Ради був Л. Бродський, його заступниками — Г. Вайнштейн і С. Гутник; членами — сім представників від власників борошномельної промисловості, десять хліботорговців та десять кооператорів. Правління ДХБ, яке затверджувалося міністром продовольства, розпоряджалося всіма справами та фінансами Бюро та складалося із семи членів (голова — Б. Беренгович) [23]. 14 квітня на зборах засновників ДХБ було обрано 30 членів Ради Бюро та сім членів правління.

Перше засідання Хлібного бюро відбулося 17 квітня. На ньому затвердили створення семи відділів правління: секретарського, бухгалтерського, транспортного, фінансового, товарного, закордонної кореспонденції, розподільчого. Завідування відділами фінансовим і бухгалтерським доручалося С. Фесенко; секретарським, розподільчим і транспортним — В. Беренговичу й Н. Когоню; товарним і закордонної кореспонденції — А. Гольдштейну й М. Виноградову. На посаду керуючого справами правління вирішено запросити А. Витновського [24]. 26 квітня ухвалено заснувати юридичний відділ на чолі з І. Кельбериним. Наступного дня призначено головного бухгалтера Бюро — М. Отмара, його помічником — Я. Сербина [25]. Планувалася робота ще одного відділу — статистичного [26].

Органами ДХБ на місцях ставали контори з функціями заготівлі, зберігання, перероблення та перевезення хлібних продуктів. Керівники контор у великих торгівельних центрах мали відкрити агентства, завданням яких був нагляд за заготівлею і транспортом, коливаннями хлібного ринку, контроль за роботою млинів, облік борошна й зерна, приймання заготовлених хлібних продуктів та ін. [27] На посади керівників місцевих контор ДХБ були запропоновані: Кременчуцької — М. Венгеров (заступник — Г. Гессен); Київської — О. Леонтьєв; Катеринославської — К. Гесберг (заступник — Б. Дубровський); Миколаївської — голова Миколаївського біржового комітету С. Соминський; Подільської (у Вінниці) — агроном С. Чернявський (заступники — Л. Длугач і О. Ветвинський) [28]. Кандидатури були представлені уряду, проте, як повідомляло правління 2 травня 1918 р., їх затвердження не відбулося. З асигнованих ДХБ 6 млн крб на рахунок надій-

[22] Там само. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 773. Арк. 18—19.
[23] Там само. Спр. 125. Арк. 1—1 зв.; Спр. 773. Арк. 20—21 зв.
[24] Там само. Спр. 172. Арк. 10—10 зв.
[25] Там само. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 18, 20.
[26] Там само. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 773. Арк. 22 зв.
[27] Там само. Арк. 21 зв. — 22.
[28] Там само. Спр. 125. Арк. 2—6, 9.

шло лише 500 тис. Тож, організаційна робота подовжилася за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського — створювалися контори в Києві, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Житомирі, Кременчуці, Полтаві, Винниці, Єлисаветграді, Катеринославі та Харкові [29].

У квітні 1918 р. члени ДХБ встигли обговорити питання встановлення кордонів районних хлібних бюро; організації рад бюро з розрахунково-позичковими функціями. 22 квітня було підготовлено звернення до Мінпроду про умови діяльності ДХБ; розроблено проєкт інструкції управителям контор. 19 квітня РНМ дозволила відомству реалізовувати хлібозаготівлі для країн Четверного союзу через ДХБ, ще не затверджене Центральною Радою, а Міністерству фінансів доручено забезпечити продовольче міністерство відповідними кредитами [9, с. 289].

Таким чином, зі створенням ДХБ та ліквідацією колишніх губернських і повітових продустанов справа постачання населення, військ, залізниці, заводів України перейшла до продовольчого відомства [30].

Наступною важливою сферою роботи Мінпроду були виробництво та заготівля цукру в умовах дії державної цукрової монополії. У 1917 р. Тимчасовий уряд вживав заходів задля державного й приватного фінансування галузі, проте в 1918 р. ситуація значно погіршилася. Через розвал залізничних перевезень, паливний дефіцит, брак металу, відсутність банківського кредитування, скасування приватної власності на землю виробництво було дезорганізовано. Дослідниця Л. Синявська вказує на відсторонення від керівництва цукровими підприємствами найкращих директорів, посадовців та економістів, а також на кількаразове підвищення земельними комітетами оплати праці на цукрових заводах, що призвело до різкого спаду цукрового виробництва [16, с. 36—37].

Ситуацію, у якій опинилася цукрова промисловість наприкінці 1917 р., яскраво ілюструють події, висвітлені в газеті «Народное дело» за 23 листопада (6 грудня). У статті йдеться про рішення ради селянських депутатів Сумського повіту передати всі цукрові заводи повіту, а також належні їм землі й інвентар селянам. Для цього повітове земство мало просити губернське взяти означені підприємства у своє підпорядкування. У зв'язку з цим Сумська земська управа скликала нараду за участю представників повітових земств, власників заводів і банків. З'ясувалося, що ведення справи потребує 100 млн крб. Ці гроші заводчики отримували як аванси й позички в Центроцукру й банків. Банкіри заявили, що позички видаються тільки під заставу майна, що має визначеного власника. Без цього фінансування припинялося. До того ж утримання потребував штат фахівців. На нараді виступив представник УЦР, який слушно заявив, що цукрова промисловість, як багатство України, потребує обережного й уважного ставлення. Тому жодні захоплення неприпустимі [17, с. 89].

30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.), відповідно до наказу генерального секретаря продовольчих справ, розпочала роботу комісія з ліквідації Центроцукру на чолі

[29] Там само. Арк. 7.
[30] Там само. Спр. 469. Арк. 151.

з М. Гавриловим. Вона мала передати продовольчому відомству всі справи та документи організації. Комісія працювала до березня 1918 р. При Мінпроді створювався Комітет у справах виробництва і розподілу цукру для керівництва цукровою монополією, фінансуванням, виробництвом і розподілом цукру. Рішення Комітету затверджувалися міністерством, а його голова М. Гаврилов отримав повноваження товариша міністра. До Комітету мали увійти три представники від Товариства цукрозаводчиків, один — від Бюро рафінерів, три — від Центральної профспілки працівників цукрової промисловості та завідувач відділу Центроцукру[31].

Упродовж березня — квітня 1918 р. на засіданнях Комітету за участі співробітників Мінпроду обговорювалися питання собівартості цукрового виробництва, встановлення твердих цін на цукор і рафінад, фінансування галузі, вартості праці з перероблення цукрового буряку, забезпечення цукрових заводів необхідними засобами. Порушувалася проблема критичного стану засіву буряка, оскільки уряд доручив справу земельним комітетам, а власники-цукрозаводчики відмовлялися виділяти кошти та надавати необхідний реманент[32]. Був розроблений проєкт фінансування цукрової промисловості, який обговорювався спеціальною комісією 11—17 квітня за участі представників міністерств фінансів, праці, земельних справ, Державного контролю, Державного банку, працівників цукрової промисловості, комітету приватних банків та ін. Сума кредитування мала скласти 210 млн крб[33]. Проєкт був переданий на розгляд уряду та Малої Ради[34].

Практичні кроки Мінпроду полягали в видачі розпорядження всім цукровим заводам припинити продаж та відвантаження цукру без дозволу цукрового департаменту відомства (березень 1918 р.)[35], а також припису від 1 квітня про розрахунки з власниками цукроварень через департамент виробництва й постачання цукру[36].

В Україні діяла також шкіряна монополія. 12 березня міністр торгу і промисловості І. Фещенко-Чопівський представив уряду законопроєкти — про утворення Центрального українського комітету по шкіряних справах та про передачу майна шкіряного відділу Всеросійського земського союзу (далі — ВЗС) створюваному Комітету. Вони були ухвалені та внесені на затвердження УЦР [9, с. 193—194]. У другій половині березня 1918 р. Центральний шкіряний комітет та шкіряна монополія були передані в підпорядкування продовольчого міністерства[37]. 4 квітня вийшла обов'язкова міністерська постанова про облікування сирої та обробленої шкіри районними шкіряними комітетами; заборону продажу фабриками своєї продукції без дозволу комітетів; передачу їм до 5 червня 1918 р. усієї шкіряної продукції, що зберігалася земськими й громадськими організаці-

[31] Там само. Ф. 2199. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 24 зв.
[32] Там само. Ф. 2196. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 5, 12, 41, 44, 47, 49, 54, 87.
[33] Там само. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 12—13 зв.
[34] Там само. Ф. 2196. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 106.
[35] Там само. Оп. 1. Спр. 1520. Арк. 7.
[36] Там само. Спр. 1522. Арк. 19.
[37] Там само. Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 27.

ями. З 16 квітня заборонявся експорт усіх видів шкір без дозвільних документів міністерств продовольства та торгу і промисловості [38].

У віданні продовольчого відомства з грудня 1917 р. також знаходилася справа ліквідації інституцій Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст (далі — ВСМ) та ін. громадських організацій воєнного часу на території України [39]. Цим питанням також займалося військове відомство, яке відповідало за ліквідацію заготівельного, автомобільного, торгівельного, етапного, адміністративного відділів союзів та їх передачу до різних установ. Мінпрод займався шкіряним, будівельним і механічним відділами. 29 березня 1918 р. відбулася нарада [40], яка ухвалила створити з представників Товариства західних земств і губернських земських управ комісію з ліквідації справ ВЗС. Своєю чергою, вона мала заснувати комісію з ліквідації справ Румунського фронту. До кожного відділу ВЗС призначалися спеціальні уповноважені [41].

У квітні працювала комісія з прийняття установ і майна будівельного відділу ВЗС Південно-Західного фронту під головуванням уповноваженого Мінпроду Л. Безпалова. Він повідомив про розробку плану збереження та використання підприємств Союзу (двох столярних і механічної майстерень) [42]. Для ліквідації будівельно-механічного й шкіряного відділів ВЗС Румунського фронту до Одеси виїхав директор департаменту В. Коль [43]. У березні — квітні діяла ліквідаційна комісія відділу механічних майстерень [44]. 24 квітня все майно правління інженерно-будівельної дружини Південно-Західного фронту передавалось у розпорядження міністерства [45]. Ця робота продовжилася за доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського — при Мінпроді запрацювала постійна Нарада з ліквідації інституцій ВСЗ та ВСМ.

Загальний напрям економічних реформ української влади призвів до поглиблення кризи у промисловій сфері — масового закриття підприємств, зростання спекуляції та інших негативних явищ. Як вказував член дорадчого комітету при цукровому департаменті міністерства А. Демченко, «майбутнє держави не може будуватись на одних теоріях, а між тим у керівництва стоять люди політичних ідей, а не практики» [46]. Тож, навесні 1918 р. Мінпрод через нестачу фахівців і

[38] Там само. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 13. Арк 34, 35.
[39] Там само. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 304.
[40] У нараді взяли участь директор департаменту міністерства В. Коль, завідувач будівельним відділом ВЗС П. Скржишевський, завідувач відділом постачання Товариства західних земств К. Менський, завідувач загальними справами товариства земств І. Темкін, інженер секції Київснаба Л. Безпалов, в. о. завідувача відділом сільськогосподарських машин продовольчого міністерства М. Пелипець (ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 1885. Арк. 6).
[41] ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 1885. Арк. 6—6 зв.
[42] Там само. Спр. 1887. Арк. 6.
[43] Там само. Спр. 32. Арк. 267.
[44] Там само. Спр. 1888. Арк. 10.
[45] Там само. Спр. 37. Арк. 48.
[46] Там само. Ф. 2195. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 47.

реального досвіду розпочав практику ширшого залучення до співпраці об'єднань підприємців різних галузей промисловості. Так, 20 квітня у Києві з метою захисту інтересів махоркової промисловості та узгодження діяльності махоркових фабрик утворилось Бюро махоркових фабрикантів на чолі з З. Елькиндом, про що він повідомив Мінпрод із зазначенням кількості фабрик та обсягів махорки, які вони мали постачати[47]. 14 березня миловарний відділ продовольчого відомства звернувся до Київського крайового союзу миловарів з проханням надати дані про кількість заводів Союзу, виробничі потужності та дані про необхідні для виробництва засоби. У березні — квітні Союз погоджував дозволи на отримання необхідної сировини й ресурсів з власності ВЗС та ВСМ[48].

Треба зауважити, що компетенція Міністерства продовольства певним чином перетиналася зі сферою роботи Міністерства торгу і промисловості. І. Лебедєва вказує на розробку проєкту щодо розмежування їх функцій та плану створення окремого міністерства — постачання і торгу. Відповідні документи мали розглядатись урядом 5 квітня 1918 р., але питання було відтерміновано [18, с. 111—112].

Міністерство також зіткнулося з проблемами у стосунках з німецькою та австро-угорською військовими адміністраціями, що діяли в Україні з весни 1918 р. 12 березня відбулася спільна нарада представників міністерств продовольства, військових справ і німецького корпусного інтенданта капітана фон Ейгштедта, яка визначила, що забезпечення іноземних військових частин мало реалізовуватися начальником постачання Міністерства військових справ отаманом В. Стойкіним і головним інтендантом Ю. Корнієнком через військові магазини та повітові й губернські продкомітети. Продовольче відомство намагалося взяти цю справу під свій контроль. 25 квітня було видано розпорядження особливому уповноваженому в Одесі Шульзі призначити уповноважених міністерства при 30-му дивізіоні та Staatscommande, що містився в Одесі; при 11-му та 112-му дивізіонах у Миколаєві для усунення непорозумінь, що виникали у справі постачання продовольства іноземним військам. Як свідчать документи, у Винниці розпочав роботу особливий уповноважений В. Поплавко. До завдань уповноважених належало також питання вивозу за кордон продуктів, заготовлених союзниками. Дозвіл на їх експорт давався на закупки, зроблені до 25 квітня; після — починала діяти заборона на самостійну закупівлю[49]. Це рішення було пов'язано з укладенням 23 квітня торгівельного договору між УНР, Німеччиною й Австро-Угорщиною.

Проте домовленості не діяли. На території України працювали німецькі агенти, які скуповували хліб за вільними цінами. Німці й австрійці затримували продовольчі вантажі, намагаючись вивезти їх до своїх країн, ускладнюючи справу товарообміну. Так, на півдні країни австро-угорською та німецькою військовою владою без узгодження з українськими органами вилучався та вивозився цукор без оплати вилученої продукції. Представники Мінпроду намагалися протидіяти,

[47] Там само. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 1867. Арк. 2—3 зв.
[48] Там само. Спр. 1934. Арк. 21—34.
[49] Там само. Спр. 609. Арк. 115, 116.

надаючи офіційні документи про те, що весь цукор, який знаходився на складах, у магазинах, вагонах і т. д., був власністю УНР. Інколи на місцях влада створювала спеціальні відділи для розв'язання питань, пов'язаних з харчовими справами, розташуванням іноземного війська, його побутом, полагодження конфліктів з місцевим населенням, як це, наприклад, було зроблено в Житомирі. Однак союзні війська інколи не платили навіть за своє харчування [50].

Український уряд звертався до іноземної влади з вимогами видати розпорядження про негайне припинення свавілля з боку військових частин (перші датуються початком березня 1918 р.). Звернення та листи були численними, але майже не впливали на ситуацію. Так, у доповідній записці Д. Коліуха від 24 березня вказувалося, що на наполегливі вимоги до австрійців зняти арешт з вантажів на станціях Жмеринка й Проскурів, завідувач військових сполучень австрійських ешелонів полковник Штрикнер заявив, що вантаж є воєнною здобиччю [51]. Вирішити цю проблему до кінця квітня 1918 р. не вдалося.

Таким чином, Міністерство продовольчих справ розпочало практичну діяльність і формування своєї внутрішньої структури наприкінці 1917 р. Його робота була перервана подіями російсько-української війни зими 1917—1918 рр. і відновилася навесні 1918 р. Тож, час його роботи був досить обмеженим, трохи більше п'яти місяців. У кінці квітня відомство складалося з семи департаментів; при двох з них запрацювали доволі представницькі за своїм складом дорадчі органи. Проте процес інституалізації за часів Центральної Ради не завершився. Документи, які б чітко окреслювали завдання та сферу компетенції Мінпроду, віднайти не вдалось. Опосередковано про них свідчать напрями роботи департаментів, відділів та окремих структур, що діяли при відомстві. Його робота була багатовекторною й мала на меті налагодити постачання продовольства й товарів повсякденного вжитку населенню, а підприємствам — необхідних засобів для збереження виробничої бази. В цілому продовольче міністерство діяло в загальному напрямі соціалістичних за своєю суттю соціально-економічних перетворень, задекларованих ІІІ Універсалом Центральної Ради.

Відомство забезпечувало державні монополії — до нього перейшли справи колишньої російської установи Центроцукор, замість якого був утворений Комітет по виробництву і розподілу цукру (відав у т. ч. фінансуванням галузі); у березні 1918 р. при міністерстві запрацював Центральний шкіряний комітет. Займалось воно й справами ліквідації ВЗС, ВСМ та інших організацій воєнного часу.

Для виконання зобов'язань з постачання хліба та продуктів країнам-союзницям було засновано Державне хлібне бюро як орган Міністерства продовольства, перше засідання якого відбулося 17 квітня. З початком його роботи скасовувалися старі продовольчі органи, що виявилися неспроможними виконати покладені на них завдання. Робота зі створення ДХБ збіглася з певними змінами в урядовій політиці. РНМ погодилася на співпрацю з приватним сектором економіки.

[50] Там само. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 34.
[51] Там само. Спр. 39 Арк. 43.

До заходів щодо стабілізації економічного життя країни залучалися представники фінансових і промислових кіл, власники підприємств і виробництв України. Яскравим прикладом такої співпраці стало заснування та початок діяльності Бюро. Отже, весною 1918 р. означилася тенденція до змін у веденні продовольчої політики; справа постачання населення, армії, підприємств, важливої інфраструктури країни перейшла до Міністерства продовольчих справ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lozovyi, V.S. Prodovolche stanovyshche v Ukraini v period Tsentralnoi Rady (berezen 1917 — kviten 1918 rr.). *Naukovi pratsi Kamyanets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Istorychni nauky.* 2006. 16: 69-83 [in Ukrainian].
[Лозовий В.С. Продовольче становище в Україні в період Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.* 2006. Т. 16. На пошану проф. А.О. Копилова. С. 69—83.]
2. Shpektorenko, I.V. Do istorii prodovolchoi polityky Tsentralnoi Rady. *Prydniprovskyi naukovyi visnyk.* Dnipropetrovsk, 1996. 11: 18-23 [in Ukrainian].
[Шпекторенко І.В. До історії продовольчої політики Центральної Ради. *Придніпровський науковий вісник.* 1996. № 11. С. 18—23.]
3. Shpektorenko, I.V. Eksportna polityka UNR u 1918 rotsi. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty. Zb. statei.* 1999. 5: 167-171 [in Ukrainian].
[Шпекторенко І.В. Експортна політика УНР у 1918 році. *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей.* 1999. Вип. 5. С. 167—171.]
4. Borysov, V.V. Prodovolcha polityka na Ukraini (1917—1920 rr.). Luhansk, 1991 [in Ukrainian].
[Борисов В.В. Продовольча політика на Україні (1917—1920 рр.). Луганськ, 1991. 130 с.].
5. Yehorshyna, O.O. Ministerstvo prodovolchykh sprav UNR (cherven 1917 r. — kviten 1918 r.). *Istoriia ta heohrafiia. Zb. nauk. prats.* 2011. 41: 57-61 [in Ukrainian].
[Єгоршина О.О. Міністерство продовольчих справ УНР (червень 1917 р. — квітень 1918 р.). *Історія та географія. Зб. наук. праць*. 2011. Вип. 41. С. 57—61].
6. Syniavska, L.I. Diialnist hirnycho-vydobuvnykh pidpryiemstv skhodu i pivdnia Ukrainy u 1917—1918 rr. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia istorychni nauky.* 2014. 19(312): 97-103 [in Ukrainian].
[Синявська Л.І. Діяльність гірничо-видобувних підприємств сходу і півдня України у 1917—1918 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки.* 2014. № 19(312). С. 97—103].
7. Syniavska, L.I. Finansuvannia roboty promyslovykh pidpryiemstv na skhodi i pivdni Ukrainy v 1917—1918 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2014. 5: 61-74 [in Ukrainian].
[Синявська Л.І. Фінансування роботи промислових підприємств на сході і півдні України в 1917—1918 рр. *Український історичний журнал.* 2014. № 5. С. 61—74].
8. Ekonomichna istoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia. U 2-kh t. Vol. 2. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. У 2-х т. Т. 2. Київ, 2011. 608 с.].
9. Smolii, V.A. (Ed.). Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. Vol. 2. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / відпов. Ред. В.А. Смолій. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. 424 с.].

10. Verstiuk, V. & Ostashko, T. Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Bibliohrafichnyi dovidnyk. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. 256 с.].
11. Helei, S. (Ed.). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: vid zarodzhennia do sohodennia: monohrafiia. Lviv, 2013 [in Ukrainian].
[Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / М. Аліманов та ін.; за заг. ред. С. Гелея. Львів, 2013. 972 с.].
12. Lupandin, O. Bilshovyky v Ukraini u 1918 r.: natsionalnyi ta sotsialnyi aspekty. *Sotsialni konflikty ta povsiakdenne zhyttia revoliutsiinoho suspilstva 1917—1921 rr. Zb. nauk. st.* Kyiv, 2014. 137-163 [in Ukrainian].
[Лупандін О. Більшовики в Україні у 1918 р.: національний та соціальний аспекти. *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917—1921 рр. Зб. наук. ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 137—163].
13. Nemanov, L.M. Finansovaya politika Ukrainy (7 noyabrya 1917 g. — 4 fevralya 1919 g.). Kyiv, 1919 [in Russian].
[Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 г. — 4 февраля 1919 г.). Киев, 1919. 212 с.].
14. Smolii, V.A. (Ed.). Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. T. 1. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / відпов. Ред. В.А. Смолій. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. 591 с.].
15. Stepanova, O.V. Orhanizatsiia tsukrovoho vyrobnytstva v Chernihivskii hubernii v roky Pershoi svitovoi viiny. *Literatura ta kultura Polissia.* Vyp. 92. Seriia "Istorychni nauky". 2018. 10: 167-176 [in Ukrainian].
[Степанова О.В. Організація цукрового виробництва в Чернігівській губернії в роки Першої світової війни. *Література та культура Полісся.* Вип. 92. Серія «Історичні науки». 2018. № 10. С. 167—176].
16. Syniavska, L.I. Stan tsukrovoi promyslovosti za chasiv ukrainskoi derzhavnosti (1917—1920 rr.). *Chornomorskyi litopys*. 2012. 5: 36-40 [in Ukrainian].
[Синявська Л.І. Стан цукрової промисловості за часів української державності (1917—1920 рр.). *Чорноморський літопис.* 2012. Вип. 5. С. 36—40.]
17. Kopylenko, O.L., Bersheda, Ye.R. & Myschak, I.M. (Comps.). Budova Ukrainskoi derzhavy. (Ekonomichna ta sotsialna polityka Ukrainy chasiv Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rokiv). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Будова Української держави. (Економічна та соціальна політика України часів Української революції 1917—1921 років) / Упоряд.: О.Л. Копиленко, Є.Р. Бершеда, І.М. Мищак. Київ, 2012. 275 с.].
18. Lebedieva, I.M. Stvorennia uriadu Ukrainskoi Narodnoi Respubliky i formuvannia systemy vykonavchoi vlady (cherven 1917 r. — kviten 1918 r.). (Candidate's diss. of the historical sci). Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Лебедєва І.М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. — квітень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 250 с.].

Надійшла / Received 16.03.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Oleksandra KUDLAI
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior research fellow,
Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ozhegovskay@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-6196-8590

THE ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF FOOD AFFAIRS OF THE UPR: MAIN AREAS OF ACTIVITY (1917—1918)

Purpose of the study: to analyze the tasks of the Ministry of Food Affairs of the Ukrainian People's Republic during the period of the Central Rada and to examine the main areas of its activity amid the complex revolutionary processes and changes in Ukraine's statehood between June 1917 and April 1918. **Methodology:** The study is based on the principles of historicism, systematicity, and structural analysis. **Scientific novelty:** Drawing on a wide range of sources, this study examines the functioning of the Ministry of Food Affairs of the Ukrainian People's Republic. It identifies the crisis phenomena in the food market that intensified in the autumn of 1917 and culminated in the spring of 1918. The study highlights the difficulties faced by the food authorities, as well as the challenges associated with supplying the population with essential consumer goods. It also examines the transfer of the food industry under the jurisdiction of the Ministry of Food Affairs and the establishment of the State Grain Bureau in the spring of 1918 to improve conditions on the grain market and fulfill the UPR's obligations under the Treaty of Brest-Litovsk concerning food supplies to the countries of the Quadruple Alliance. The article emphasizes that the ministry ensured the operation of state monopolies, particularly the sugar monopoly, and also discusses the difficulties in relations with the foreign military administration in Ukraine during the spring of 1918. **Conclusions:** The practical activities and organizational development of the Ministry of Food Affairs began in late 1917, and its operation lasted for a relatively short period. The ministry's principal areas of activity included ensuring the supply of food and essential consumer goods to the population, as well as providing enterprises with the resources necessary to maintain their production capacity. In the sphere of state monopolies, the Committee for the Production and Distribution of Sugar was established to replace the all-Russian Tsentrotsukor, while the Central Leather Committee also began operating under the ministry's authority. In the spring of 1918, the ministry initiated cooperation with the country's financial and industrial circles, exemplified by the establishment and launch of the State Grain Bureau. Overall, responsibility for supplying the population, the army, critical infrastructure, and industrial enterprises with food was placed under the jurisdiction of the Ministry of Food Affairs.

Keywords: *Ministry of Food Affairs, Council of People's Ministers, Ukrainian Central Rada, Ukrainian People's Republic.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.104
УДК 94(477)“1946/1950”:316.3-022.344:355.425.4

Володимир ДЗЬОБАК
кандидат історичних наук, докторант,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
v.v.dzobak@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-2187-6554

ТЕМПОРАЛЬНІ ВИМІРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ (1946—1950 рр.)

Мета дослідження — з’ясувати особливості переживання, організації та осмислення часу учасниками українського підпілля в 1946—1950 рр. Темпоральність використано як аналітичну перспективу для реконструкції повсякденного досвіду підпільників в умовах тривалої конспірації, просторової ізоляції, постійної небезпеки, інформаційного дефіциту та невизначеності майбутнього. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні підходів історії повсякденності з темпоральною аналітичною перспективою та передбачає застосування методів типологізації, синхронного й діахронного аналізу. **Наукова новизна** полягає в інтерпретації темпоральності як одного з важливих вимірів повсякденного функціонування українського підпілля після Великої блокади 1946 р. Застосування темпорального підходу дає змогу розширити антропологічний вимір його дослідження та показати, як переживання теперішнього, уявлення про майбутнє і практики структурування повсякденного часу були пов’язані з психологічною адаптацією та підтриманням внутрішньої стійкості підпільників. **Результати дослідження** показують, що в умовах тривалої невизначеності час набував не лише психологічного, а й організаційного значення. Рутина, дисципліна, релігійні практики й інформаційні контакти

Цитування: Дзьобак В. Темпоральні виміри повсякденності українського підпілля (1946—1950 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 104—120. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.104

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

допомагали підтримувати внутрішню стійкість і впорядковувати повсякденне життя. Водночас збереження образу майбутнього і здатність витримувати затяжне очікування ставали важливими ресурсами опору, що дає змогу розглядати темпоральність як частину самої практики підпільної боротьби.

Ключові слова: *ОУН, УПА, історія повсякденності, темпоральність, переживання часу, українське підпілля, повсякденні практики, очікування, моральний опір.*

Час є однією з фундаментальних категорій людського досвіду, проте в умовах війни та підпілля він перестає бути лише нейтральним тлом історичних подій. Зміна умов існування трансформує не лише повсякденні практики, а й способи переживання, організації та осмислення часу. Виразно ці процеси проявилися в українському підпіллі другої половини 1940-х рр., особливо після Великої блокади 1946 р.

Скорочення контрольованого простору, посилення каральних заходів радянської влади, тривале перебування у криївках, дефіцит інформації та зростання ізоляції сприяли формуванню особливого стану повсякденності. Його характерними рисами ставали обмеженість простору, постійне очікування, відкладений характер багатьох життєвих практик, невизначеність майбутнього та тривале перебування у стані напруження. За цих обставин змінювалися не лише форми боротьби, а й саме переживання часу, способи його осмислення та організації повсякденного життя.

У статті висувається наукова гіпотеза, що після 1946 р. в українському підпіллі сформувався особливий режим повсякденності, у якому суб'єктивне переживання часу набуло самостійного значення. Постійне очікування, зміна сприйняття тривалості, уявлення про можливе майбутнє, а також повсякденні практики самоорганізації ставали важливими чинниками підтримання внутрішньої стійкості підпільного середовища. У цих умовах здатність чекати, витримувати невизначеність і зберігати віру в перспективу боротьби поступово перетворювалася на окрему форму опору.

Такий підхід дає підстави розглядати історію українського підпілля не лише як послідовність подій чи воєнно-політичних процесів, а як особливий соціальний світ зі своїми ритмами життя, способами переживання часу та механізмами адаптації до умов тривалої війни.

Тривалий час історичний час уявлявся історикам як уже структурована й артикульована категорія, що задавала послідовність подій та визначала межі історичних періодів. Як слушно зазначав Жак Ле Гофф, переваги такого підходу полягають у ясності та зручності періодизації, адже «історикам не залишається нічого іншого, як намагатися підпорядкувати хронологію своїй волі. Водночас вони не можуть не опинитися під її впливом. У міру того, як умови життя зазнають змін, періодизація стає для історика ще більш необхідною» [1]. Однак поступово ставало очевидним, що сама хронологічна послідовність подій не дає змогу пояснити, як історичний час переживається людьми та яким чином різні уявлення про минуле, теперішнє та майбутнє впливають на їхню поведінку.

У другій половині XX ст. під впливом антропологічного та культурного поворотів увага дослідників дедалі більше зміщувалася від часу як об'єктивної хронологічної категорії до способів його переживання та осмислення. У межах антропологічного та культурного поворотів темпоральність дедалі активніше утверджувалася як міждисциплінарна аналітична перспектива, зорієнтована на вивчення суб'єктивного сприйняття, маркування та осмислення часу. Помітний внесок у розвиток студій історичного часу зробили Франсуа Артог та Райнгарт Козеллек. Ф. Артог звернув увагу на існування різних режимів історичності та необхідність досліджувати співвідношення між соціальними практиками та різними способами переживання часу. На його думку, соціальна історія неможлива без урахування множинних темпоральностей та ефектів, які виникають унаслідок їхнього перетину, коли на різних рівнях історичного часу співіснують сучасність і несучасність [2, с. 14].

Р. Козеллек наголошував на відмінності між природним та історичним часом, звертаючи увагу на існування ситуацій, у яких звичний плин часу ніби призупиняється. Як приклад він наводив моменти битви, коли до «її завершення "сонце ніби зупиняється", а природний час наче вимикається, поступаючись місцем інтерсуб'єктивному процесу дій» [3, с. 138]. Особливого значення для дослідження історичного досвіду набули запропоновані ним поняття «простір досвіду» та «горизонт очікувань», які в даному дослідженні використовуються у прикладному значенні для аналізу уявлень учасників українського підпілля про можливе майбутнє.

У сучасній українській історіографії дедалі більше уваги приділяється саме суб'єктивному переживанню часу в умовах війни, коли звичні зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім зазнають суттєвих трансформацій.

Якщо в умовах мирного життя у свідомості людини «існує наявний транзит між часовими модусами "минуле", "теперішнє", "майбутнє", то [...] у ситуації війни цей транзит руйнується. Єдність темпорального транзиту між минулим, сьогоденням та майбутнім розривається, [...] і тому можливими є такі сценарії "застрягання" людини у трьох часових модусах» [4, с. 30].

Насамперед ідеться про внутрішнє відчуття тривалості, очікування, прискорення або, навпаки, сповільнення часу під впливом екстремальних історичних обставин. Як слушно зазначає відомий український історик Олексій Ясь, «особливо виразно різниця у сприйнятті часу вимальовується у кризову, екстремальну епоху, передусім у воєнну добу. У такі періоди суб'єктивна рецепція часу раптово прискорюється або, навпаки, гальмується до краю» [5, с. 5].

Такий підхід дає змогу простежити не лише перебіг подій, а й те, як учасники підпілля сприймали час, уявляли майбутнє та пристосовували повсякденне життя до умов тривалої війни й суворої конспірації.

Застосування темпоральної перспективи дає змогу розширити антропологічний вимір дослідження українського підпілля, змістивши увагу з перебігу подій і функціонування організаційних структур на людину та її повсякденний досвід. У такий спосіб можна реконструювати взаємозв'язок між переживанням

часу, психологічною напругою, очікуваннями майбутнього та практиками повсякденної адаптації.

У цьому контексті важливим є взаємозв'язок різних часових модусів повсякденного досвіду. В умовах війни теперішнє і майбутнє не існували для підпільника ізольовано одне від одного. Інтенсивне переживання небезпеки в теперішньому постійно співвідносилося з образом можливого майбутнього, а здатність зберігати цей образ могла виконувати функцію емоційної підтримки та психологічної стабілізації в умовах граничного напруження.

Просторово-часові зміни повсякденності українського підпілля після Великої блокади

1946 рік став тим рубежем, після якого українське підпілля опинилося у принципово нових умовах існування. Змінилися не лише масштаби й форми боротьби, а й спосіб переживання простору та часу, що визначав повсякденний досвід його учасників. Прагнучи остаточно ліквідувати український визвольний рух, радянська влада зосередила значні військові сили в західних областях України. З грудня 1945 до весни 1946 р. вона провела масштабну операцію, відому як Велика блокада.

За цей час було «проведено 15 562 операції, внаслідок яких знищено понад 4,2 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано понад 9,4 тис. причетних до ОУН і УПА, ліквідовано 130 збройних формувань» [6, с. 329]. Саме ці події радикально змінили очікування учасників підпілля.

Про згубні наслідки Великої блокади для націоналістичного руху було зазначено в інформаційному повідомленні «Становище ОУН в Карпатському краї»: «Найсильніший удар було завдано ОУН і УПА в період з 11.01.1946 р. по 10.04.1946 р., коли загони МВС заблокували усі села західних областей України. В цей період УПА понесла основні втрати і з цього моменту перестала бути як бойова одиниця» [7, с. 141].

За цих умов Провід ОУН на українських землях спільно з Головною командою УПА ухвалили рішення про зміну тактичних засад боротьби й одночасну реорганізацію підпілля [8, с. 141]. Упродовж літа — осені 1946 р. відбувалося пристосування руху до умов глибокої конспірації, обмеженого простору та тривалого існування під постійним контролем радянських спецслужб. Відтак зміни торкнулися не лише організаційної структури, а й самої повсякденності учасників підпілля.

Якщо в попередній період боротьба УПА та ОУН ще зберігала ознаки збройної перспективи, то після 1946 р. вона дедалі більше перетворювалася на стратегію тривалого виживання. Теперішнє ставало головним виміром існування.

Зміна сприйняття часу добре простежується у спогадах самих підпільників. Вони дедалі частіше описують не самі бойові дії, а плин часу та тривалість окремих днів. Один із них згадував: «Вчасна і сувора зима створила ще більші труднощі для нашого оперування в терені. Короткі зимові дні минали поволі» [9, с. 281].

Різке посилення присутності радянської влади в західноукраїнському регіоні, масштабні каральні операції та депортації місцевого населення змінили не лише умови боротьби, а й сам внутрішній ритм підпільного життя. Повсякденність дедалі більше визначалася готовністю швидко реагувати на небезпеку, а майбутнє втрачало конкретність і переносилося в невизначену перспективу. «У тому молодняку пережили ми довгий день 5 червня 1947 р. Лісом проходила ворожа розстрільна» [9, с. 279].

Найяскравіше ця трансформація проявлялась у криївках, де боротьба за фізичне виживання ставала боротьбою за час. Замкнений простір, постійна загроза викриття та невідомість майбутнього змінювали не лише побут, а й саме переживання тривалості: день міг здаватися роком.

Один із тогочасних повстанців, М. Дяченко-«Гомін», писав: «[...] земляна печера може стати тобі у будь-яку хвилину могилою... Води вистачає, але біда в тому, що брудної води після миття нікуди дівати. [...] Прийде весна, тоді помиємся» [10, с. 191]. Це означало, що навіть елементарні гігієнічні практики вже визначалися не потребами тіла, а логікою війни та очікування.

Від тривалого перебування у криївках, особливо в умовах, коли навколо повстанських сховків перебували вороги, час змінювався. «Шукають криївку, чути крики, ходіння. Нам день роком стає у криївці» [9, с. 279]. У таких умовах тривалість починала сприйматися не через календарний вимір, а через інтенсивність переживання небезпеки та напруги.

Обмеженість контактів, необхідність постійної обережності, дефіцит інформації та руйнування звичного ритму життя спричиняли своєрідне звуження часової перспективи. Повсякденність дедалі більше фрагментувалася навколо коротких часових відтинків, зумовлених конспірацією, постійною зміною місця перебування та безперервною готовністю до дії. За цих обставин попередній життєвий досвід часто втрачав практичну цінність, оскільки логіку повсякденності визначала не стабільність, а постійна можливість раптової зміни ситуації.

День переставав бути сталою одиницею часу й дедалі більше складався з окремих епізодів очікування, ризику та коротких періодів активності, між якими й розгорталося повсякденне життя підпілля. Один із повстанців згадував: «Прилягаємо до землі, немов би прирісши до неї, і чекаємо зустрічі віч-на-віч з одвічним ворогом...» [11].

Постійна близькість смерті формувала й особливе ставлення до теперішнього. Усвідомлення крихкості життя не завжди призводило до апатії чи відчаю. Навпаки, воно нерідко підсилювало цінність кожної миті та прагнення прожити її якомога повніше. Подібні настрої відображені в тогочасній повстанській пісні:

«Тож ловімо, друзі, хвилини поки живем,
Бо за тиждень, за день, за годину — вже нас не буде.
Не закриють рамена коханки, блисне стріл, кінець тут,
Тож гуляймо, друзі, аж до ранку, поки ми ще тут» [12, с. 177].

Подібні тексти свідчать, що усвідомлення можливості швидкої смерті не паралізувало повстанців, а, навпаки, посилювало цінність кожної миті теперішньо-

го. Водночас значна частина підпільного часу минала не в активній дії, а в стані напруженого очікування, коли сама готовність до можливого зіткнення ставала визначальною рисою повсякденного життя.

Постійне перебування в умовах невизначеності мало й відчутні психологічні наслідки. Війна руйнувала усталені життєві сценарії та звичні уявлення про майбутнє. Як зазначають сучасні дослідники, вона ламала «усталену життєву конструкцію, в якій у людини були власні плани і життєві сценарії. Відтак вона починає відчувати, що від неї нічого не залежить» [4, с. 31]. У поєднанні з постійною загрозою викриття це нерідко призводило до нервового виснаження та втрати самоконтролю. Один із підпільників згадував, що «“Яструб” від переляку впав в істерію, і товаришам довелося силоміць стримувати його, аби крики не видали криївку ворогові» [9, с. 327].

Відтак після Великої блокади змінилися не лише форми боротьби, а й сам характер повсякденного існування учасників підпілля. В умовах тривалої конспірації, просторової ізоляції та невизначеності майбутнього сформувався особливий режим повсякденного існування, що визначав ритм життя підпільників, їхнє переживання часу та організацію повсякденних практик. Одним із найважливіших механізмів адаптації до такого переживання часу стало впорядкування повсякденного часу через повторювані щоденні практики.

Темпоральна перспектива водночас розширює діапазон антропологічних запитів до історії українського підпілля. Вона дає можливість розглядати його учасника не лише як суб’єкта політичної чи збройної боротьби, а як людину, повсякденне існування якої визначали страх, психологічна напруга, тривале очікування, сподівання та необхідність постійно співвідносити теперішнє з можливим майбутнім. Через способи переживання часу стає можливим реконструювати не лише практики підпільного життя, а й внутрішні механізми адаптації людини до тривалої невизначеності.

Рутина як спосіб упорядкування часу

Одним зі шляхів подолання часової невизначеності в умовах глибокого підпілля ставало збереження впорядкованого щоденного ритму життя. Саме повсякденні практики (навчання, дотримання дисципліни, читання, молитва, слухання радіопередач) дозволяли підтримувати відчуття нормальності й внутрішнього порядку в ситуації, коли зовнішній світ дедалі більше асоціювався з небезпекою, ізоляцією та хаосом. У цьому сенсі повсякденність виконувала не лише побутову, а й психологічну функцію, структуруючи час і допомагаючи долати невизначеність. Недарма, за спостереженням Олексія Яся, умови війни «нав’язують жорсткі адаптаційні моделі й алгоритми поведінки» [5, с. 19].

Одним з інструментів усунення наслідків тривалої ізоляції було впровадження суворої дисципліни. Колишній вояк УПА Михайло Зеленчук (псевдо «Деркач») в одному зі своїх інтерв’ю в 1990-х рр. розповідав про умови довготривалого перебування у криївках: «Про події у світі дізнавалися з радіоприй-

мача, але не знали, що робиться навколо нас, у найближчих населених пунктах. Така тривала самоізоляція, звичайно, тиснула на психіку, адже ззовні не долинало жодного звуку. У криївці була така ж дисципліна, як і під час рейдів, — ніхто не вилежувався, наче ведмідь у барлозі. У суворо визначений час відбувалися заняття за програмою вишколу керівних кадрів. Відпочивати, слухати радіо, читати книжки дозволялося лише ввечері, у неділю та святкові дні» [13]. Отже, дисципліна виконувала не лише організаційну, а й важливу психологічну функцію. Вона впорядковувала повсякденний ритм життя і не дозволяла часу перетворитися на безформне очікування.

Проте лише власне дисциплінарні практики не могли повністю компенсувати стан тривалої невизначеності. Потреба впорядкувати час і надати сенс майбутньому змушувала учасників підпілля шукати точки внутрішньої стабільності, які виходили за межі суто раціональної організації повсякденності. У цій ситуації одним із найважливіших механізмів внутрішньої стабілізації ставала релігійність. В умовах, коли війна руйнувала звичні життєві сценарії, «релігія позиціонувала [...] як щось онтологічно стале» [14].

В умовах, коли перспектива боротьби втрачала визначеність, а раціональне прогнозування дедалі більше ускладнювалося, віра ставала одним із механізмів подолання невизначеності. Якщо в мирному житті людина значною мірою спирається на власні плани й розрахунки, то в умовах війни дедалі більшу роль починає відігравати довіра до вищих сил. «При цьому важливим компонентом отримання такого бачення майбутнього є не ритуал, не жертвоприношення, як у міфологічному типі світогляду, не раціональні прорахунки, як у діалектичному типі світогляду, а саме молитва — щире та індивідуальне звернення до Бога, жива комунікація з Ним» [4, с. 29].

У підпільному середовищі релігія виконувала не лише світоглядну, а й темпоральну функцію. У світі, де після Великої блокади повсякденність дедалі більше втрачала безперервність і зводилася до коротких циклів виживання, повторюваний ритм молитов, свят і літургійного календаря залишався однією з небагатьох часових структур, що забезпечували відчуття порядку та життєвої тяглості. Кожного ранку підпільники мали ранішню молитву, читання святого письма й о 20.05 вечірню молитву, згадували учасники тогочасної боротьби із радянською владою [15].

Звернення до Бога в ситуації невизначеності, неможливості звірити побратимам чи командирам потаємні страхи, переживання, мрії та бажання приводила до необхідності звірити свій внутрішній світ Вищій силі, яка водночас виступала захисником та оборонцем. Марія Савчин, відома зв'язкова, багаторічна підпільниця, згадувала: «Криївка була вогка, вкрита цвіллю, порожня, тільки маленький ослінчик ще залишився. Упавши на коліна, я обперлася на той стілець і вся перенеслась у світ молитви. Молилася так чисто, так щиро, що всім єством відчула — Він тут, біля мене, в цій вогкій криївці, і я говорила до Нього, наче до видимої особи» [16, с. 75].

За таких умов рутина, дисципліна та релігійні практики виконували не лише побутову чи світоглядну функцію. В умовах звуження простору, інформаційної

ізоляції та постійної небезпеки вони ставали важливими механізмами внутрішньої стабілізації, дозволяючи підтримувати відчуття безперервності життя та впорядковувати час, який за обставин тривалої війни ризикував перетворитися на безформне очікування. У цьому сенсі рутина ставала своєрідною формою опору хаосу. Проте вона не могла усунути головної ознаки підпільного існування — постійної невизначеності майбутнього.

Майбутнє як ресурс опору: горизонти очікувань українського підпілля

Іншим важливим виміром повсякденності українського підпілля було формування уявлень про майбутнє. В умовах тривалої конспірації та невизначеності саме уявлення про нього підтримували надію, допомагало витримувати тривале підпільне існування та зберігати віру в перспективність боротьби. Унаслідок цього очікування перестало бути короткочасним психологічним станом і поступово перетворилося на особливий режим існування, який визначав ритм повсякденності. Як зазначав Р. Козеллек: «Надія і страх, бажання й воля, стурбованість, але й раціональний аналіз, рецептивне споглядання чи цікавість — усе це входить в очікування [...]» [3, с. 355].

Останнє в підпільному середовищі існувало на різних часових рівнях: від кількох годин чи днів, пов'язаних із повсякденними потребами, до місяців і навіть років, коли його змістом ставали надії на зміну міжнародної ситуації або відновлення активної боротьби.

Цей стан визначав навіть найдрібніші повсякденні дії. Так, Роман Шухевич пояснював своєму охоронцю перед виходом із криївки: «[...] треба зачекати до світанку, щоб бачити, куди ногою ступити» [17], адже до сховку заходили босоніж, обережно ступаючи поміж травою. За таких умов очікування переставало бути лише передчуттям майбутньої події і ставало самостійною формою переживання часу, навколо якої організовувалося повсякденне життя підпілля.

Саме ця багатошаровість формувала особливий психологічний ритм підпільного життя. Водночас стан постійного чекання був не лише психологічним переживанням, а й наслідком конкретних умов повсякденного існування. Тривала конспірація та постійна загроза викриття робили невизначеність майбутнього невіддільною частиною щоденного досвіду. Повсякденні умови життя безперервно відтворювали це відчуття. Дотримання суворої конспірації обмежувало можливість користування вогнем, теплими приміщеннями та навіть елементарними побутовими зручностями. Холод, тривале перебування в замкненому просторі й фізичне виснаження не лише ускладнювали життя, а й поглиблювали відчуття ізольованості та невідомості майбутнього.

Це добре простежується у звіті куреня «Підкарпатський» за 1946 р., де зазначалося про різке погіршення морального стану вояків у зимовий період. «Йдеться про те, що у зимовий період значного погіршилось моральне становище вояків: брак харчів ("за кожен кусок хліба мусіли платити життям стріль-

ців"), холод змушував повстанців "боротися завзято на життя і смерть і вмирати по-геройськи, підриваючи себе гранатами"» [18, с. 144].

Тривале перебування в умовах глибокого підпілля змінювало не лише спосіб життя, а й саму організацію часу. Заради конспірації підпільники свідомо інвертували звичний добовий ритм — «під землею "зміщували" для конспірації на 12 годин: коли надворі стояла ніч, у нас вважався день, і навпаки» [13].

Не менш важливим ресурсом підтримання внутрішньої стійкості ставало очікування майбутніх змін. Саме воно допомагало витримувати тривалі фізичні та психологічні навантаження. Один із підпільників згадував: «Наприкінці жовтня, під час першого снігопаду, ми заходили у власноруч зроблену криївку і залишалися "запечатані" там до весни» [13].

Весна ставала символом майбутнього. Очікування її приходу структурувало час підпілля та надавало сенсу тривалому перебуванню в ізоляції. «На початку березня (1947 року — *В. Д.*) чоти вийшли в ліс і до сіл не наближалися. Вже відчувалася весна. Танули сніги, хоч не бракувало й снігових бур. Сама думка про весну викликала надію, бажання витримати» [9, с. 277].

Це дає підстави стверджувати, що природний цикл набував для підпільників не лише календарного, а й темпорального значення. Весна перетворювалася на один із головних орієнтирів майбутнього, через який структурувався час тривалого підпільного існування та підтримувалася віра в можливість продовження боротьби.

Аналіз сприйняття часу українського підпілля потребує розмежування двох взаємопов'язаних, але не тотожних понять — «очікування» та «горизонту очікувань». У цьому дослідженні останнє поняття використовується не в його класичному значенні, запропонованому Р. Козеллеком, а як аналітичний інструмент для реконструкції уявлень учасників українського підпілля про можливе майбутнє. Якщо очікування стосуються конкретних подій або явищ, на які сподівалися підпільники, то горизонт очікувань позначає ширший образ майбутнього, у межах якого такі очікування виникали, набували сенсу й визначали сприйняття історичної перспективи.

У такому розумінні горизонт очікувань українського підпілля охоплював систему уявлень про можливий розвиток подій, яка визначала сприйняття майбутнього та надавала сенсу конкретним очікуванням. Йшлося не про окремі прогнози чи надії, а про загальне бачення історичної перспективи, у межах якої учасники визвольного руху оцінювали власні можливості та перспективи боротьби.

Одним із найважливіших складників такого образу майбутнього були уявлення про можливе загострення міжнародної ситуації. Саме вони формували простір історичних можливостей, у межах якого війна між СРСР і західними державами сприймалася як один із найбільш імовірних сценаріїв подальшого розвитку подій. Тому завершення Другої світової війни не означало для українського підпілля остаточного «завершення світового конфлікту, а радше як перехід до нового етапу глобального протистояння» [19, с. 357].

Таке сприйняття добре простежується у зверненні Головного командира УПА до бійців і командирів (липень 1946 р.), де поряд з аналізом міжнародної

ситуації зазначалося, що «обидва блоки — радянський і англосаксонський — конфліктують, однак не виходять ще зі стану "збройного миру"» [6, с. 336]. Такі оцінки свідчать, що історична перспектива залишалася відкритою у сприйнятті підпільників, а можливість війни між Заходом і СРСР розглядалася ними не як випадкова надія, а як цілком реалістичний сценарій, здатний докорінно змінити політичне становище України.

Важливо, що подібні уявлення не були короткочасною реакцією на завершення Другої світової війни, а зберігалися впродовж наступних років. Навіть із погіршенням становища українського підпілля віра в майбутню війну між СРСР і західними державами не втрачала своєї мобілізаційної функції. Вона підтримувала надію на докорінну зміну міжнародної ситуації та зміцнювала переконання, що боротьба, попри надзвичайно складні умови підпілля, залишається перспективною.

У радянських документах, що характеризували настрої учасників визвольного руху, зазначалося: «[...] настрої в ОУН-УПА не дуже бадьорі, кожну весну очікують на війну, так як тільки у війні бачать своє спасіння...» [6, с. 360]. Це свідчить, що очікування міжнародного конфлікту залишалося не ситуативною надією, а стійким елементом уявлень про майбутнє, який підтримував моральну стійкість підпільників і надавав сенсу продовженню боротьби.

Показово, що навіть у 1950 р., коли перспективи швидкої зміни міжнародної ситуації ставали дедалі менш очевидними, подібні уявлення про майбутнє не втрачали свого значення. Аналізуючи початок Корейської війни, Степан Бандера писав: «Війна в Кореї надала розвиткові міжнародньої ситуації настільки виразні перспективи і темпо, що можливість третьої світової війни стає серйозним чинником у всяких політичних плануваннях, навіть на недалеку мету» [20]. Отже, міжнародні події осмислювалися не як зовнішній фон боротьби, а як потенційний чинник її докорінного перелому, що підтримував віру в можливість відновлення активної боротьби за українську державність.

Водночас подібні очікування впливали не лише на бачення майбутнього, а й на оцінку теперішнього. Передбачалося, що новий світовий конфлікт стане каталізатором антирадянських виступів народів СРСР, які «використають чергову світову війну, щоб повалити диктатуру» [1]. Зрештою, міжнародні очікування виконували не лише прогностичну, а й мобілізаційну функцію. Вони надавали сенсу тривалому опору та підтримували переконання, що збереження підпілля до сприятливого історичного моменту є необхідною умовою майбутньої боротьби.

Темпоральний вимір боротьби проявлявся не лише в уявленнях українського підпілля про майбутнє, а й у сприйнятті тривалості протистояння з радянською владою. Якщо для учасників визвольного руху час залишався джерелом надії, то для радянських партійних і силових органів його плин дедалі більше ставав свідченням незавершеності кампанії та неможливості швидкої ліквідації підпілля.

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2977. Арк. 98 (Звернення членів революційного трибуналу ОУН до громадян України, які служать більшовицькій владі, із закликом припинити антинародну діяльність).

Так, секретар Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенко в доповідній записці М. Хрущову від 13 вересня 1946 р. з роздратуванням зазначав: «Ми воюємо в себе в області вже два роки. Рівненська і Волинська області воюють більше, ніж два з половиною роки, і кінця цьому немає» [6, с. 335]. Це свідчення демонструє не лише оцінку оперативної ситуації, а й зміну сприйняття часу радянською стороною: очікування швидкої перемоги поступалося усвідомленню затяжного й невизначеного характеру протистояння.

Таким чином, тривалість боротьби по-різному впливала на обидві сторони конфлікту. Для українського підпілля час ставав ресурсом, який необхідно було виграти, зберігши організаційну структуру, моральну стійкість і віру в можливість історичного перелому.

Натомість для радянської влади подальше протистояння дедалі виразніше свідчило про те, що кампанія з ліквідації визвольного руху не приносить очікуваного результату. Отже, час був не лише способом індивідуального переживання війни, а й важливим чинником, який впливав на стратегії, очікування та поведінку обох сторін конфлікту. За таких обставин особливого значення набувала сама здатність витримувати тривале протистояння, перетворюючись із практичної необхідності на одну з ключових моральних засад підпільної боротьби.

Коли час стає формою боротьби: витримування як моральна категорія

За таких умов сама тривалість боротьби набувала самостійного значення і перетворювалася на окремий вимір повсякденного досвіду українського підпілля. Час переставав бути лише тлом подій і дедалі більше визначав саму можливість продовження опору.

За цих обставин здатність витримати нерідко ставала не менш важливою, ніж успішне проведення бойової операції, адже саме вміння чекати, мовчати й залишатися непоміченим дедалі частіше визначало можливість подальшого існування підпілля. Як згадував один із підпільників: «Ті три дні були для нас такі довгі, як три тижні [...]. Правду кажучи, ніхто з нас не мав великої надії на рятунок, але й ніхто не висловлював цього уголос, щоб не пригнічувати друзів» [9, с. 319]. Цей спогад добре ілюструє зміну самого переживання часу в умовах підпілля. Його тривалість переставала визначатися календарем чи годинником і натомість вимірювалася інтенсивністю небезпеки, страху та психологічної напруги. Саме тому три дні очікування сприймалися як три тижні.

У міру того, як перспективи швидкої зміни міжнародної ситуації ставали дедалі менш імовірними, перед учасниками підпілля постала нова проблема: як надати сенс тривалому стражданню, якщо швидких змін політичної ситуації не відбувається. За цих умов саме здатність витримувати тривале підпільне існування дедалі більше сприймалася як самостійна форма боротьби.

У цьому контексті особливого значення набувало усвідомлення ціни самого підпільного існування. Вступаючи «на шлях підпілля, людина добровільно зрі-

калася особистої свободи, звичного способу життя, матеріальних вигод і кожної миті наражалася на небезпеку» [11, с. 118]. Отже, питання полягало не лише у фізичному виживанні, а й у здатності надати сенс тривалим випробуванням, яких вимагала боротьба.

Йшлося не про пасивне прийняття втрат, а про їхнє моральне та історичне осмислення. Перебування у криївках, хронічний брак харчів, холод, обмеженість контактів, постійна загроза викриття чи смерті дедалі більше сприймалися як випробування, яке необхідно витримати. Отже, головним викликом ставало не лише фізичне виживання, а й збереження внутрішньої мотивації та здатності надавати сенс тривалим випробуванням, яких вимагала боротьба. Збереження внутрішньої дисципліни, витримки та готовності залишатися в підпіллі ставали не менш вагомими проявами участі у визвольній боротьбі, ніж безпосередня бойова дія.

За таких обставин моральна цінність боротьби поступово переносилася з її безпосереднього результату на сам процес витримування. Якщо на ранніх етапах визвольного руху головним критерієм була можливість досягнення військової чи політичної перемоги, то після 1946 р. дедалі більшого значення набувала здатність залишатися в боротьбі попри ізоляцію, втрати та невизначеність майбутнього. Сам факт продовження існування підпілля починав набувати самостійної моральної та символічної цінності.

На індивідуальному рівні подібний механізм психологічного утримування майбутнього простежується в особистому листуванні діячів підпілля. Провідник Стрийського надрайонного проводу ОУН Володимир Лико «Данило» у травні 1947 р. писав у листі до дружини Ольги Ільків, що, попри усвідомлення власної приреченості, він зберігав віру в можливість подальшого опору, «спираючись на змінені умови боротьби, природні укриття та підтримку місцевого населення» [21]. Отже, навіть коли перспективи швидкої перемоги ставали дедалі менш реалістичними, сама можливість майбутнього залишалася важливим психологічним ресурсом опору. Не випадково Марія Савчин згадувала, що «віра у правоту обраної ідеї була нашою богинею, але віра в провідника скріплювала і додавала сили в змаганнях за досягнення нашої мети» [16, с. 436]. Такі свідчення показують, що підтримання образу майбутнього спиралося не лише на міжнародні очікування, а й на внутрішні моральні ресурси самого підпільного середовища.

Водночас такий механізм морального осмислення боротьби мав свої межі. Здатність тривалий час перебувати в підпіллі значною мірою залежала від збереження віри в майбутнє та сенсу власної діяльності. Недарма одним із ключових елементів орієнтації особистості в соціальному часі дослідники називають наявність довгострокових перспектив і пов'язаних із ними смислів. Їхня втрата може спричинити глибоку екзистенційну кризу.

Саме тому не всі були здатні тривалий час підтримувати віру в перспективність боротьби. В окремих випадках виснаження, ізоляція та руйнування образу майбутнього призводили до трагічних наслідків. Так, у повідомленні ОУН від 26 вересня 1947 р. зазначалося, що районний референт СБ Болехівського району

Володимир Костів («Бистрий») «покінчив життя самогубством без безпосередньої загрози з боку радянських органів» [18, с. 146—147].

Цей випадок засвідчує, що тривале очікування та невизначеність могли мати не лише мобілізаційний, а й руйнівний психологічний ефект. Втрата віри в перспективу боротьби означала водночас втрату внутрішніх підстав для продовження боротьби.

Не менш важливим чинником ставало поступове звуження соціальної опори підпілля. Провідник Червоноармійського районного проводу ОУН Рівненської області «Євген», затриманий у січні 1948 р., на допиті зазначив, що раніше повстанців приймали в селах привітно і пригощали всім, що було в господарстві. Але згодом ситуація змінилася. «Нічні приходи викликали небажання селян впускати підпільників, а на прохання про їжу давали переважно хліб і молоко, посилаючись на нестачу продуктів» [21].

На його думку, населення дедалі більше втомлювалося від затяжного конфлікту й боялося виселення до Сибіру або арештів. Таким чином, поряд із військовим тиском поступово звужувався і соціальний простір, на який могло спиратися українське підпілля.

За цих умов час переставав бути лише мірою тривалості боротьби й сам ставав її частиною. Витримати означало не просто вижити, а зберегти віру в майбутнє, залишитися вірним боротьбі й тим самим підтвердити, що її історичний сенс ще не втрачено.

Отже, проведене дослідження засвідчило, що після Великої блокади 1946 р. змінилися не лише організаційні форми діяльності українського підпілля, а й саме переживання часу його учасниками. Звуження простору боротьби, тривала конспірація, інформаційна ізоляція та постійна загроза викриття сприяли формуванню особливого режиму повсякденності, у якому час перестав бути лише тлом історичних подій і перетворився на один із визначальних чинників функціонування підпілля.

За цих умов повсякденність дедалі більше організовувалася навколо різних режимів очікування — від щоденних практик виживання до сподівань на зміну міжнародної ситуації. Рутина, дисципліна, релігійні практики та впорядкований ритм життя виконували не лише організаційну, а й психологічну функцію, допомагаючи структурувати час, підтримувати внутрішню стійкість і зберігати відчуття безперервності життя в умовах тривалої невизначеності.

Водночас очікування виходило за межі окремого психологічного стану й ставало способом осмислення майбутнього. Використання поняття «горизонт очікувань» у прикладному значенні дало змогу показати, що віра в можливість війни між СРСР і західними державами була не ізольованою надією, а компонентом ширшого образу майбутнього, який підтримував переконання в перспективності подальшої боротьби навіть за умов дедалі глибшої ізоляції підпілля.

Дослідження також показало, що зі згасанням сподівань на швидкий історичний перелом змінювався й моральний зміст боротьби. Її цінність дедалі більше визначалася не безпосередніми результатами, а здатністю витримувати

тривале підпільне існування, зберігати дисципліну, віру в історичну перспективу та внутрішню готовність до опору. Саме тому тривалість боротьби набувала морального значення, а витримування перетворювалося на одну з найважливіших форм спротиву.

Темпоральний підхід дає змогу побачити поряд з організаційною історією підпілля індивідуальний досвід його учасника — людини, змушеної тривалий час жити між загрозою теперішнього та невизначеністю майбутнього. За таких умов збереження образу майбутнього ставало не лише частиною політичних очікувань, а й одним із механізмів емоційної підтримки та психологічної стабілізації.

Таким чином, темпоральний аналіз дає змогу по-новому осмислити історію українського визвольного руху. Боротьба українського підпілля після 1946 р. точилася не лише за територію чи історичну перспективу України, а й за саме право зберігати майбутнє як історичну можливість. У цьому сенсі час став не лише середовищем, у якому існувало підпілля, а одним із головних вимірів його боротьби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Le Goff, J. "Periodization and Globalization". *Columbia University Press Blog*. 30.09.2015. URL: https://cupblog.org/2015/09/30/periodization-and-globalization-jacques-le-goff/ (дата звернення: 29.01.2026).
2. Artog, F. Mirovoe vremya, istoriya i napisanie istorii. *Krynicaznaўstva i specyyalnyya gistarychnyya dyscypliny: zb. navuk*. Minsk, 2007. 3: 13-23 [in Belarusian].
   [Артог Ф. Мировое время, история и написание истории. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: зб. навук.* Мінск, 2007. Вып. 3. С. 13—23].
3. Kozellek, R. Mynule maibutnie: pro semantyku istorychnoho chasu. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
   [Козеллек Р. Минуле майбутнє: про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Швед. Київ, 2005. 375 с.].
4. Honcharova, O. Temporalnist v umovakh myru ta viiny: do pytannia zminy oriientatsii osobystosti u sotsialnomu chasi. *Humanities Studies*. 2022. 11(88): 26-36. DOI: https://doi.org/10.26661/hst-2022-11-88-03 [in Ukrainian].
   [Гончарова О. Темпоральність в умовах миру та війни: до питання зміни орієнтацій особистості у соціальному часі. *Humanities Studies.* 2022. № 11(88). С. 26—36. DOI: https://doi.org/10.26661/hst-2022-11-88-03].
5. Yas, O. Na zlamakh istorychnoho chasu, abo Temporalni obrazy suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: lektsiia. Kyiv, 2023. DOI: https://doi.org/10.15407/book1-0017592 [in Ukrainian].
   [Ясь О. На зламах історичного часу, або Темпоральні образи сучасної російсько-української війни: лекція / за ред. В. Смолія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 68 с. DOI: https://doi.org/10.15407/book1-0017592].
6. Kentii, A. Zbroinyi chyn ukrainskykh natsionalistiv. 1920—1956. *Istoryko-arkhivni narysy: u 2 t*. T. 2: Ukrainska povstanska armiia ta zbroine pidpillia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. 1942—1956. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
   [Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. *Історико-архівні нариси: у 2 т.* Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942—1956 / наук. ред. Г.В. Папакін. Київ, 2008. 415 с.].
7. Kulchytskyi, S.V. (Ed.) Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armiia: istorychni narysy. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].

[Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2005. 495 с.].
8. Romaniuk, M.V. Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937—1953). (Candidate's diss. of the historical sci). Lviv, 2015. URL: https://shron.org/server/api/core/bitstreams/cde5870c-cc4f-40b1-a145-37259e03320b/content [in Ukrainian].
[Романюк М.В. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937—1953): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2015. 252 с. URL: https://shron.org/server/api/core/bitstreams/cde5870c-cc4f-40b1-a145-37259e03320b/content (дата звернення: 21.01.2026)].
9. Potichnyi, P.Y. & Viatrovych, V. (Eds.). Litopys UPA. Biblioteka. T. 4: Spohady voiakiv UPA ta uchasnykiv zbroinoho pidpillia Lvivshchyny ta Liubachivshchyny. Toronto; Lviv, 2003 [in Ukrainian].
[Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / Ред.: П.Й. Потічний, В. В'ятрович. Торонто; Львів, 2003. 447 с.].
10. Ilnytskyi, V., Ilnytska, N. & Vovk, L. (Eds.). Osoblyvosti oblashtuvannia pobutu natsionalistamy Karpatskoho kraiu OUN (1945—1954). *Povsiakdenne zhyttia naselennia zakhidnykh zemel Ukrainy u pershi povoienni roky (1944—1953): kolektyvna monohrafiia.* Lviv; Torun, 2021 [in Ukrainian].
[Ільницький В., Ільницька Н., Вовк Л. Особливості облаштування побуту націоналістами Карпатського краю ОУН (1945—1954). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944—1953): колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь, 2021. 380 с.].
11. Kupiak, D. Spohady nerozstrilianoho. Toronto; New York, 1991 [in Ukrainian].
[Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто; Нью-Йорк, 1991. 431 с.].
12. Huk, B. (Ed.). Zakerzonnia. Spomyny voiakiv UPA. T. II. Warsaw, 1996 [in Ukrainian].
[Закерзоння. Спомини вояків УПА. Т. II / За ред. Б. Гук. Варшава, 1996. 279 с.].
13. Voiennyi andegraund abo yak buduvaly kryivky ta shcho tudy vlazylo. Spoiler — koni, liudy ta bahato vybukhivky. *ARTEFACT*. 10.02.2019. URL: https://artefact.org.ua/history/voyennyj-andegraund-abo-yak-buduvaly-kryyivky-ta-shho-tudy-vlazylo-spojler-koni-lyudy-ta-bagato-vybuhivky.html [in Ukrainian].
[Воєнний андеґраунд або як будували криївки та що туди влазило. Спойлер — коні, люди та багато вибухівки. *ARTEFACT*. 10.02.2019. URL: https://artefact.org.ua/history/voyennyj-andegraund-abo-yak-buduvaly-kryyivky-ta-shho-tudy-vlazylo-spojler-koni-lyudy-ta-bagato-vybuhivky.html (дата звернення: 21.01.2026)].
14. Khalapsis, A. Temporalnost i topologiya istorii. *Wayback Machine.* URL: https://web.archive.org/web/20260516142437/https://halapsis.net/granitsy-istorii-vo-vremeni-i-v-prostranstve [in Russian].
[Халапсис А. Темпоральность и топология истории. *Wayback Machine.* URL: https://web.archive.org/web/20260516142437/https://halapsis.net/granitsy-istorii-vo-vremeni-i-v-prostranstve (дата звернення: 21.01.2026)].
15. Avdieienko, Yu. & Bukhalo, O. Yak voiaky UPA konspiruvalys ta zhyly pid zemleiu. Pryklad rivnenskoho pidpillia. *Suspilne*. 14.10.2022. URL: https://suspilne.media/rivne/294838-ak-voaki-upa-konspiruvalis-ta-zili-pid-zemleu-priklad-rivnenskogo-pidpilla/ [in Ukrainian].
[Авдєєнко Ю., Бухало О. Як вояки УПА конспірувались та жили під землею. Приклад рівненського підпілля. *Суспільне*. 14.10.2022. URL: https://suspilne.media/rivne/294838-ak-voaki-upa-konspiruvalis-ta-zili-pid-zemleu-priklad-rivnenskogo-pidpilla/ (дата звернення: 29.01.2026)].
16. Potichnyi, P. & Shtendera, Ye. (Eds.). Litopys UPA. T. 28: Mariia Savchyn ("Marichka"). Tysiacha dorih (Spohady). Toronto; Lviv, 1995 [in Ukrainian].

[Літопис УПА. Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (Спогади) / відп. ред. Є. Штендера, П. Потічний. Торонто; Львів, 1995. 605 с.].

17. Zaiats, M. Pobut Romana Shukhevycha u pidpilli. Zi spohadiv osobystoho okhorontsia "Zenka". *Lokalna istoriia*. 18.10.2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/pobut-romana-shukhevicha-u-pidpilli-zi-spogadiv-osobistogo-okhorontsia-zenka/ [in Ukrainian].
[Заяць М. Побут Романа Шухевича у підпіллі. Зі спогадів особистого охоронця «Зенка». *Локальна історія*. 18.10.2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/pobut-romana-shukhevicha-u-pidpilli-zi-spogadiv-osobistogo-okhorontsia-zenka/ (дата звернення: 29.01.2026)].
18. Hrynyk, L.M. Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh povstantsiv na Prykarpatti (1940—1950-ti rr.). (Doctoral diss. of the philosophical sci). Drohobych, 2023 URL: http://ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2940 [in Ukrainian].
[Гриник Л.М. Повсякденне життя українських повстанців на Прикарпатті (1940—1950-ті рр.): дис. ... д-ра філос. наук. Дрогобич, 2023. 269 с. URL: http://ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2940 (дата звернення: 21.01.2026)].
19. Serhiichuk, V. Ukrainskyi zdvyh: u 5 t. T. 3: Prykapattia. 1939—1955. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Сергійчук В. Український здвиг: у 5 т. Т. 3: Прикапаття. 1939—1955. Київ, 2005. 840 с.].
20. Bandera, S. Tretia svitova viina i vyzvolna borotba. Zakhidnia kontseptsiia politychnoi viiny z bolshevyzmom. *Naukovo-ideolohichnyi tsentr imeni Dmytra Dontsova*. 13.02.2016. URL: https://dontsov-nic.com.ua/tretya-svitova-vijna-i-vyzvolna-borotba-zahidnya-kontseptsiya-politychnoji-vijny-z-bolshevyzmom/ [in Ukrainian].
[Бандера С. Третя світова війна і визвольна боротьба. Західня концепція політичної війни з большевизмом. *Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова*. 13.02.2016. URL: https://dontsov-nic.com.ua/tretya-svitova-vijna-i-vyzvolna-borotba-zahidnya-kontseptsiya-politychnoji-vijny-z-bolshevyzmom/ (дата звернення: 29.01.2026)].
21. Ishchuk. O. & Nikolaieva, N. Stavlennia ukrainskoho naselennia do diialnosti OUN i UPA u 1943—1955 rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. 2007. 11: 210-167 URL: https://uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/271/230 [in Ukrainian].
[Іщук О., Ніколаєва Н. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943—1955 рр. *Український визвольний рух*. 2007. № 11. С. 210—167. URL: https://uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/271/230 (дата звернення: 21.01.2026)].

Надійшла / Received 16.03.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Volodymyr DZOBAK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctoral Student,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
v.v.dzobak@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-2187-6554

TEMPORAL DIMENSIONS OF EVERYDAYNESS
IN THE UKRAINIAN UNDERGROUND (1946—1950)

This article examines the ways in which participants in the Ukrainian liberation movement in 1946—1950 experienced, organized, and made sense of time. Temporality is used as an analytical framework for reconstructing the everyday experience of the Ukrainian underground. The proposed approach allows us to view everydayness as a distinct mode of existence, shaped by prolonged secrecy, spatial isolation, constant danger, a lack of information, and an uncertain future. **Methodology** The study is based on a combination of approaches from the history of everyday life and temporality studies, employing methods of typological, synchronic, and diachronic analysis. This made it possible to trace the interconnection between the transformation of everyday life in the Ukrainian underground and changes in the international situation during the second half of the 1940s. **It is shown** that after the Great Blockade of 1946, a specific mode of everyday existence took shape, characterized by spatial isolation, a deferred experience of time, tense anticipation, and constant readiness for a change in the situation. Under these conditions, routine, discipline, religious practices, education, and informational contacts served not only organizational but also psychological and moral functions, sustaining the internal resilience of the underground community. **It is argued** that one of the main resources of resistance was the preservation of a vision of the future, while the ability to endure prolonged uncertainty gradually acquired an independent moral significance. This provides grounds for considering temporality not only as a way of experiencing time but also as one of the key dimensions of the functioning of the Ukrainian underground after the Great Blockade.

Keywords: *history of everyday life, temporality, experience of time, Ukrainian underground, OUN, UPA, everyday practices, expectations, moral resistance.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.121
УДК 94:330.341.1:331.101.262:355.02:327(477)

Валерій КОПІЙКА
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
kopiika@knu.ua
https://orcid.org/0000-0002-3493-1503
Олена ПРИЯТЕЛЬЧУК
докторка економічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного бізнесу,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
pryiatelchuk@knu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5222-452X

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ ЯК ОСНОВА ПОВОЄННОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД, БЕЗПЕКОВІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення підходів до післявоєнної реконструкції України, у якій поряд із відновленням інфраструктури пріоритетного значення набуває розвиток людського капіталу як стратегічного ресурсу економічного зростання, національної безпеки та інституційної стійкості. Сучасні міжнародні підходи наголошують на інвестиціях в освіту, науку, охорону здоров'я, інновації та розвиток професійних компетентностей. **Метою статті** є обґрунтування ролі людського капіталу як ключового чинника післявоєнної реконструкції України та розроблення авторської моделі його розвитку в системі національної

Цитування: Копійка В., Приятельчук О. Людський капітал як основа повоєнної реконструкції України: історичний досвід, безпекові виклики та міжнародний вимір. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 121—134. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.121

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

стійкості. У дослідженні проаналізовано еволюцію концепцій післявоєнної реконструкції та міжнародний досвід повоєнного відновлення, оцінено вплив війни на людський капітал України, визначено його взаємозв'язок із безпекою, економічним розвитком та інституційною спроможністю, обґрунтовано роль міжнародного партнерства, інновацій і вищої освіти та запропоновано механізми практичної реалізації авторської моделі. Використано **методи дослідження**: історико-порівняльний, системний, інституціональний і структурно-функціональний підходи, а також методи аналізу, порівняння, узагальнення та систематизації наукових джерел, міжнародних статистичних даних і стратегічних документів. Стаття має міждисциплінарну спрямованість і сполучає методи, підходи, моделі з різних дисциплін і напрямів сучасної соціогуманітаристики, зокрема дуже важливими є історичні макроконтексти повоєнної реконструкції з досвіду інших країн. **У результаті** дослідження запропоновано авторську дворівневу циклічну модель розвитку людського капіталу, яка інтегрує безпекові, економічні, соціальні, інституційні та міжнародні чинники післявоєнної реконструкції. Доведено, що інвестиції в людський капітал є визначальним чинником економічного відновлення, соціальної стійкості та національної безпеки України. Запропонована модель є сполученням конструктів мережевого та системно-динамічного видів моделювання і може бути використана при формуванні державної політики післявоєнної реконструкції, розвитку людського капіталу та координації міжнародної допомоги.

Ключові слова: *людський капітал, післявоєнна реконструкція, національна безпека, національна стійкість, міжнародна підтримка, інституційна спроможність, інноваційний розвиток, повоєнне відновлення України.*

Широкомасштабна російська агресія проти України висунула на перший план питання повоєнної реконструкції як одного з ключових напрямів державної політики та міжнародної співпраці. Порівняно з попередніми історичними епохами, реконструкція, яку переживають у сучасні роки, розглядається не лише як відновлення зруйнованої інфраструктури, але як трансформація економіки, державних інституцій та суспільства в цілому. Досвід західноєвропейських країн, Японії, Республіки Корея переконливо свідчить, що довгострокові досягнення повоєнного відновлення визначаються не лише великою кількістю фінансової допомоги, але й здатністю будувати людський капітал та встановлювати інституційну спроможність та інноваційні моделі розвитку державою.

За сучасних умов людський капітал стає стратегічно значущим елементом економічного розвитку, соціальної стабільності, інституційної ефективності та національної безпеки. Для України одночасно з захистом держави, встановленням курсу на європейську інтеграцію та розробкою політики повоєнного відновлення, інвестиції в освіту, науку, охорону здоров'я та розвиток професійних компетенцій перетворюються з інструменту соціальної політики на передумову для довгострокової реконструкції та забезпечення конкурентоспроможності держави.

Теоретичні рамки вивчення повоєнної реконструкції еволюціонували з праць Т. Джадта, М. Хогана, Дж. Де Лонга, Б. Айхенгріна, В. Абельшаузера, К. Джонсона та інших авторів, які проводили дослідження для документування поступу повоєнних відновлень у Європі та Азії. Поняття людського капіталу походить зі студій Т. Шульца, Г. Бекера, Е. Ханушека, Л. Вессмана та останніх досліджень Світового банку, Організації економічного співробітництва та розвитку (далі — ОЕСР) та Програми розвитку ООН. Декілька елементів повоєнної реконструкції України, людського капіталу, а також національної стійкості були визначені в

роботах українських учених, дослідженнях, проведених аналітичними органами Національного інституту стратегічних досліджень, Центру Разумкова та ін.

Водночас існує значний дослідницький розрив у сучасній науковій літературі. Основна увага дослідників повоєнної реконструкції зосереджена переважно на економічних, політичних або навіть безпекових аспектах, а людський капітал оцінюється як незалежний визначник економічного розвитку або соціальної політики. Процес інтеграції історичного повоєнного досвіду відновлення із сучасними принципами людської безпеки, інституційної спроможності, міжнародної співпраці та механізмами використання людського капіталу як системоутворювального виміру в реконструкції повоєнної України не був добре вивчений. Тісно пов'язані моделі, що інтегрують історичні, міжнародні, безпекові та інституційні аспекти розвитку людського капіталу в єдину конструкцію державної політики, практично не існують. Ця наукова порожнеча вимагає встановлення концептуальної лінзи для розуміння людського капіталу у сфері процесу повоєнної реконструкції України та встановлення наукової новизни запропонованого дослідження.

Розвиток ідеї повоєнної реконструкції

Реконструкція державної політики після війни є однією з центральних тем і була розроблена як відповідь на масштабні руйнування, спричинені війнами та збройними конфліктами. Її зміст став питанням не лише відновлення матеріальної інфраструктури, але й повної трансформації економічних, соціальних та інституційних систем. Ця еволюція кристалізувала сучасну перспективу реконструкції як засіб не лише полегшення наслідків війни, але й встановлення передумов для довгострокового розвитку.

Наприкінці Другої світової війни держави Європи здебільшого вирішували завдання відновлення промисловості, транспорту, енергетики, житла та іншої інфраструктури. Найбільш масштабним міжнародним інструментом цього процесу був план Маршалла (1948—1952), завдяки якому 16 європейських країн отримали понад 13 млрд дол. США у вигляді виплат і допомоги (більше ніж 150 млрд дол. США станом на зараз). Успіх був зумовлений не лише фінансовою допомогою, але й поєднанням економічних реформ, модернізації виробництва, розвитку міжнародної торгівлі та встановленням демократичних інституцій [1; 2].

Прогрес цієї концепції реконструкції показав, що зростання відбувається не лише завдяки обсягу інвестицій у капітал (фізичний капітал). Повоєнне відродження Німеччини було зумовлене поєднанням соціального сектора для ринкового обміну, індустріалізації та значних інвестицій у професійну підготовку та наукові дослідження. Японія обрала подібний стратегічний підхід, зосереджуючись на технологічному оновленні виробництва, розвитку людського капіталу та промисловій політиці. За таких обставин статус Республіки Корея як великої технологічної держави був не лише результатом державної допомоги у сферах освіти, науки та високотехнологічних галузей [3—5], але й їхньої адаптації до цієї нової форми економічного порядку після війни.

Після конфліктів на Західних Балканах у 1990-х рр. розпочався новий етап у розвитку концепції повоєнної реконструкції, відмінний від повоєнної Європи середини XX ст., коли іноземні агентства поєднували фінансування для відновлення інфраструктури з реформуванням державного управління, розвитком місцевого самоврядування, освітніми програмами, охороною здоров'я та поверненням внутрішньо переміщених осіб. Це призвело до визнання залежності ефективності реконструкції від гарантії державою інституційної спроможності, соціальної згуртованості та розвитку людського потенціалу [6—9].

Таким чином, спостерігаємо поступову еволюцію парадигми повоєнної реконструкції від відновлення матеріальних ресурсів до розвитку людського капіталу як основи економічної конкурентоспроможності, демократичного управління, стійкості. Ця тенденція формує сучасні глобальні стратегії щодо відновлення України.

Переформулювання цілей повоєнної реконструкції призвело до розвитку поняття людського капіталу як визначника сталого довгострокового поступу. Якщо початкові програми повоєнного відновлення були орієнтовані на матеріальні активи, то протягом другої половини XX ст. міжнародні організації почали серйозно ставитися до освіти, охорони здоров'я, науки та навичок робочої сили як до стратегічних інвестицій, спрямованих на стимулювання економічного зростання та побудову стійкості держави.

Теоретичною основою стала концепція людського капіталу Т. Шульца та ін., яка показала, що інвестиції в освіту, професійну підготовку та медичну допомогу розвивають продуктивний капітал, який краще підходить для економічної конкурентоспроможності, довгострокового розширення продуктивності та зростання робочої сили. Пізніше цю ідею підтримали інститути реалізації Світового банку, ОЕСР, ЄС та Програми розвитку ООН, де людський капітал був визнаний «основою» креативного розвитку, доброго управління та стійкості спільнот.

Міжнародна практика початку XXI ст. перенесла акцент з відновлення фізичної інфраструктури на виховання стійких суспільств. В офіційних документах Світового банку, ОЕСР та Європейської комісії повоєнна реконструкція описується як «інтегрований підхід і стратегія, яка поєднує економічне відновлення, нарощування людського капіталу, цифрову трансформацію, інституційні реформи та адаптацію до міжнародних економічних та безпекових структур». У цій моделі людський капітал не лише служить елементом економічного розвитку, але є ключовим компонентом національної безпеки.

Для України в умовах широкомасштабного російського вторгнення війна це питання стає надзвичайно важливим. Значні демографічні втрати, вимушена міграція, руйнування освітньої та наукової інфраструктури, відсутність кваліфікованих кадрів і трансформація ринку праці свідчать про те, що обсяг і спосіб повоєнної реконструкції визначатимуться здатністю держави не лише відновити зруйновану війною фізичну інфраструктуру, а й відновити людський потенціал. Значення людського капіталу як важливого чинника економічної безпеки, соціальної стійкості чи інституцій закладає основу для подальшого аналізу його ролі в рамках системи національної безпеки України.

Людський капітал як елемент національної безпеки України

Широкомасштабна російська агресія докорінно змінила роль людського капіталу в системі державної політики України. До 2022 р. він загалом сприймався як вимір соціально-економічного розвитку — під час війни він став одним із найважливіших аспектів державної безпеки та національної стійкості. Довгострокові ризики, що включають втрату населення, руйнування освітніх і медичних закладів, трансформацію ринку праці та погіршення демографічних факторів, не лише шкодять економіці, а й обороноздатності, ефективності державного управління та відновленню країни після воєн.

Сучасна російсько-українська війна тлумачиться міжнародними організаціями як найбільша демографічна криза в Європі з часів Другої світової війни. Станом на початок 2025 р. понад 6 млн українських громадян перебували за межами України, а близько 3,7 млн все ще є внутрішньо переміщеними особами. Відчутні втрати в освітній, науковій та медичній інфраструктурі, що безпосередньо вплинуло на якість формування людського капіталу. Це не дешево. Прямі втрати в освіті й науці оцінюються в мільярди доларів США, а відновлення людського потенціалу триватиме довше за відбудову матеріальних об'єктів.

Масштабні міграційні процеси доповнюються структурними змінами на ринку праці. Найбільших втрат зазнали висококваліфіковані фахівці, молодь, науковці та працівники в галузях науки, технологій, інженерії та матеріалів (технічні галузі); помітна нестача працівників у промисловості, будівництві, транспорті, освіті, медицині та державному секторі. Підприємства оцінюють нестачу підготовлених працівників як одну з найсуттєвіших перешкод для економічного відновлення. Це свідчить про стратегічне значення людського капіталу в контексті економічної безпеки держави.

Процес такої трансформації зумовлений сучасними дослідженнями безпеки та розробкою концепції людської безпеки, де основним об'єктом захисту є не лише держава, а й індивід, його добробут, здоров'я, освіта, а також можливості для самореалізації. Запропонована Програмою розвитку ООН у 1994 р., ця концепція була переосмислена у відповідь на глобальні кризи XXI ст., коли можливості людини стали визначальним фактором реакції суспільства на війни, пандемії, економічні потрясіння та різноманітні інші складні загрози. Для України це означає включення політики розвитку людського капіталу в систему національної безпеки, у військові, економічні та інституційні аспекти.

Таким чином, взаємодія людського капіталу та економічної безпеки виражається через його вплив на продуктивність праці, інновації, податкові надходження та економічну конкурентоспроможність. Дослідження ОЕСР та Світового банку демонструють, що країни з розвиненою системою освіти, ефективною охороною здоров'я та науковою інфраструктурою, як правило, швидше відновлюються від криз і мають більший потенціал економічного зростання. Саме тому сучасні міжнародні практики розглядають інвестиції в людський капітал як стратегічно орієнтовані інвестиції в майбутню безпеку держави.

У цьому відношенні соціальна стійкість також важлива, оскільки впливає на здатність суспільства реагувати на тривалі кризи та підтримувати функціонування держави. В умовах воєнного часу доступ до освітніх та медичних послуг, можливості для психологічної реабілітації, підтримка ветеранів, інтеграція внутрішньо переміщених осіб, професійна перепідготовка та розвиток громад мають першочергове значення.

Людський капітал є умовою інституційної спроможності держави. Ефективність держави як держави, а також реалізація реформ, цифровізація державних послуг, інтеграція з ЄС та міжнародна фінансова допомога та багато інших аспектів також значною мірою залежать від наявності професійних кадрів, забезпечення сучасної системи освіти та формування управлінських навичок. Міжнародний досвід повоєнного відновлення в Німеччині, Японії та Західних Балканах підтверджує, що ефективність використання зовнішніх ресурсів та темпи відновлення в основному визначаються якістю інституцій.

У постконфліктному світі, коли ми говоримо про людський капітал, це не просто соціально-економічний ресурс в ізоляції, це частина національної безпеки — поєднання демографічного потенціалу, освітньої системи, наукових знань, охорони здоров'я, професійної спроможності та інституційної спроможності держави. Така складність вимагає переходу від політики компенсації втрат до довгострокового фокусу на інвестиціях у людський капітал як на наріжному камені повоєнної реконструкції України. У цій рамці міжнародне партнерство не лише служить інструментом фінансування, а й джерелом передачі знань, інновацій та сучасних управлінських практик для створення нової моделі розвитку людського капіталу.

Міжнародний вимір розвитку людського капіталу

Повоєнне відновлення сучасних країн усе більше потребує інтернаціоналізованого середовища, яке базується на поєднанні фінансової підтримки, технологічних трансферів, інституційної допомоги, розвитку людського капіталу та ін. Історія реалізації плану Маршалла та повоєнної реконструкції Західних Балкан, а також сучасні практики підтримки країн, що постраждали від військових конфліктів, показали, що єдине, що може зробити міжнародна допомога, це допомогти процесу відновлення. Ефективність значною мірою визначається якістю національних інституцій, здатністю держави проводити структурні реформи, а також інвестиціями у формування людського потенціалу.

З початком широкомасштабної війни Україна стала найбільшим отримувачем міжнародної фінансової та технічної допомоги в Європі з часів закінчення Другої світової війни. Підтримка з боку ЄС, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Програми розвитку ООН та інших міжнародних партнерів буде надана не лише для відновлення критичної інфраструктури, а й для

модернізації державного управління, цифрової трансформації, реформування освіти, науки, охорони здоров'я та регіонального розвитку. Дійсно, міжнародний досвід підтверджує, що значні обсяги зовнішньої фінансової підтримки не гарантують довгострокових ефектів економічних змін без розвитку людського капіталу та ефективних державних інституцій.

Тому в сучасних умовах людський капітал є переважним інтеграційним фактором між внутрішньою політикою розвитку та міжнародною мережею. Він допомагає визначити здатність країни використовувати міжнародні фінансові ресурси, здійснювати інновації, адаптувати європейські стандарти управління та гарантувати технічну модернізацію своєї економіки. Таким чином, міжнародне партнерство має не лише фінансувати повоєнну реконструкцію, а й стати способом передачі знань, розвитку компетенцій, академічної мобільності, наукової співпраці та інституційного навчання.

Отже, європейський дослідницький та освітній простір добре інтегрується з Україною. Участь у таких ініціативах, як Horizon Europe, Erasmus+, Digital Europe, EU4Health, та реалізація можливостей, наданих країні Українським фондом, сприяють встановленню умов для освітньої політики, інфраструктури для досліджень, підготовки найкращих талантів, створення інноваційної економіки. Відповідно, міжнародна співпраця має бути включена в довгостроковий план комплексної політики розвитку людського капіталу, а також як механізм фінансування кожного окремого проєкту реконструкції.

Узагальнення історичного досвіду дозволило створити авторську концептуальну модель розвитку людського капіталу в системі післявоєнного відновлення (див. ілюстрацію). На цій основі стверджується, що людський капітал є центральним елементом взаємодії між безпековими, економічними, соціальними, інституційними та міжнародними компонентами розвитку держави. На відміну від попередніх моделей реконструкції, де індивід розглядається як об'єкт соціальної політики, нова модель вважає людський капітал одним з основних ресурсів для створення національної стійкості та довгострокової конкурентоспроможності.

Авторська модель керується трьома принципами: пріоритетність розвитку людського капіталу, циклічність взаємодії між безпекою, економікою та інституціями, інтеграція іноземної допомоги у структури внутрішнього розвитку. Модель працює на двох рівнях (колах). Зовнішнє коло відображає стратегічний контекст державної діяльності, включаючи міжнародну співпрацю, роль держави в національній політиці, інституційну спроможність, інвестиції, інноваційний розвиток, економічне зростання та національну безпеку. Ці елементи постійно взаємодіють і створюють умови для розвитку людського капіталу. Внутрішнє коло представляє його форму у прямому відтворенні через освіту, науку, охорону здоров'я, професійні компетенції, цифрові інструменти, соціальну інтеграцію та навчання протягом усього життя. На двох рівнях взаємодія веде до самопідтримувальної логіки розвитку людського капіталу, що підвищує економічне відновлення та інституційну модернізацію, а прогрес, що виникає внаслідок економічного розвитку, створює нові можливості для інвестування в людей.

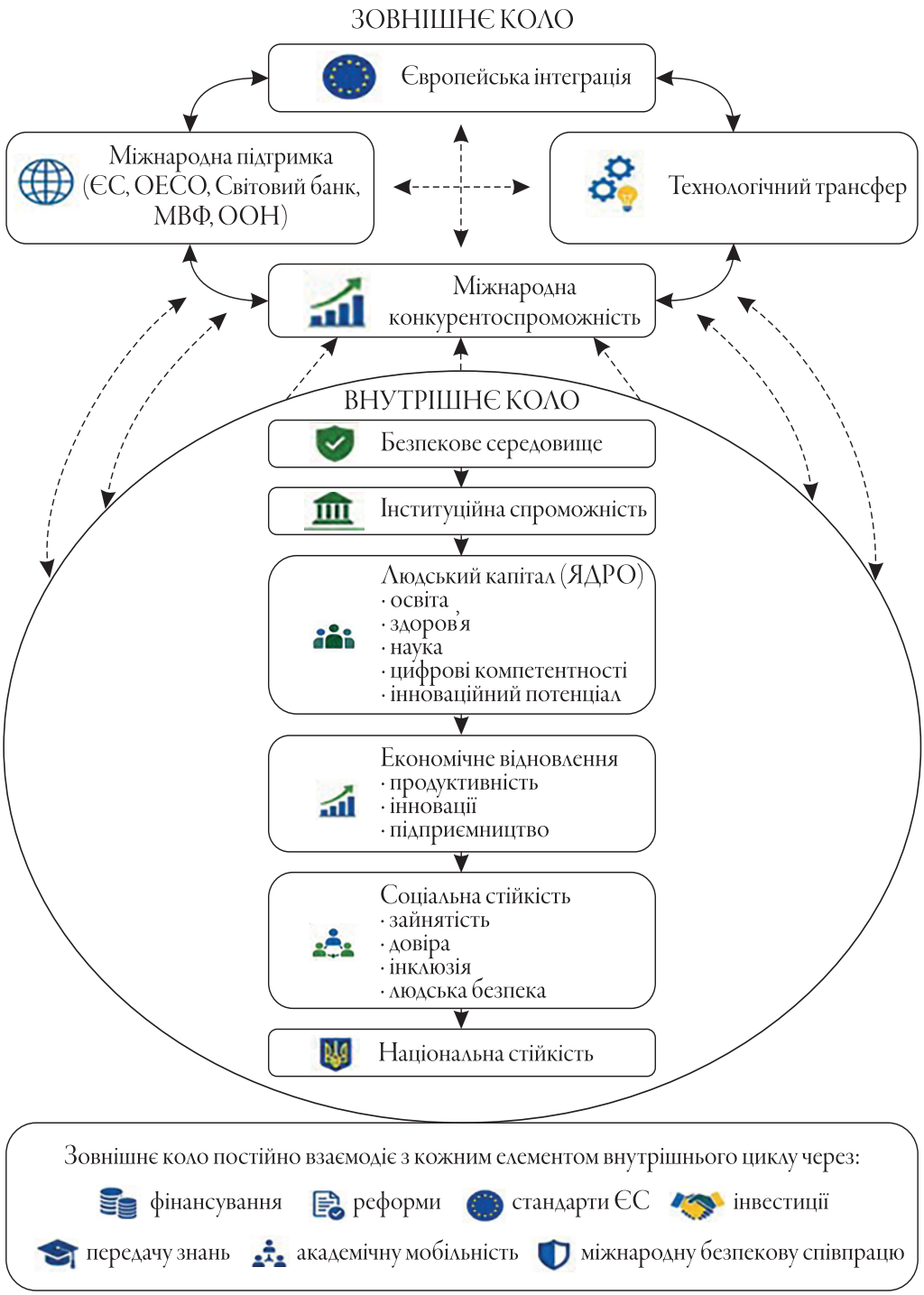

Циклічна модель розвитку людського капіталу в умовах повоєнної відбудови України*

*Розроблена авторами на основі: [6; 8; 13—14].

Запропоновані тут механізми є складними й потребують синхронного впровадження. Ізольоване впровадження цих принципів не сформує стійкого циклу розвитку людського капіталу, що є центральним для моделі, запропонованої авторами.

Основною відмінністю запланованої моделі є зв'язок історичного досвіду в післявоєнній реконструкції з сучасними ідеями людської безпеки, економічної стійкості та інноваційного розвитку. Ця перспектива дозволяє нам думати про післявоєнне відновлення не як про єдиний процес завершення руйнувань, а як про постійний цикл модернізації, керований інвестиціями в людський капітал.

Запропонована модель розвитку людського капіталу в післявоєнний період вимагає переходу від секторального підходу до розвитку людського капіталу, до інтегрованої державної політики в освіті, науці, економіки, безпеці та міжнародній співпраці в єдиному процесі післявоєнної реконструкції. Досвід післявоєнної Європи, Японії та Республіки Корея свідчить, що довгострокове економічне зростання досягається не лише завдяки обсягу фінансової підтримки, але й через інституційну силу, яку держава може використовувати для залучення зовнішніх джерел для розвитку людського потенціалу, технологічних інновацій та інституційного вдосконалення.

Центральним механізмом створення моделі має бути встановлення мережі цільових інвестицій у людські ресурси. На відміну від традиційного фінансування окремих соціальних програм, такі інвестиції повинні забезпечувати довгострокове відтворення знань, професійних компетентностей, наукового потенціалу та інноваційної спроможності країни. Пріоритети повинні включати модернізацію освітньої системи, розвиток науки, підтримку безперервного професійного навчання, цифрові навички, охорону здоров'я та плани повернення та реінтеграції осіб, які були змушені покинути Україну. У цьому сенсі інвестиції в людський капітал можуть вважатися майбутніми інвестиціями не лише в соціальні витрати, але й у продуктивність економіки, конкурентоспроможність держави та національну стійкість.

Розвиток інноваційної економіки є важливою передумовою для впровадження запропонованої моделі. Міжнародний досвід показує, що післявоєнна реконструкція дозволяє не лише для відновити втрачені можливості, але й провести технологічну модернізацію. Для України це означає перехід до економіки, заснованої на знаннях, розвиток високих технологій, державних інституцій, підтримку підприємництва, що базується на знаннях, та трансформацію науки, промисловості та державної служби. Саме тут інноваційний розвиток гарантує перетворення людського капіталу в актив, зростання та міжнародну конкурентоспроможність.

Особливе місце в запропонованій моделі посідає вища освіта та університетська система. У сучасних умовах університети мають бути центрами виробництва знань, розбудови інфраструктури, технологічного трансферу, підготовки кадрів для державного управління та післявоєнної реконструкції, а також центрами регіонального розвитку. Світовий досвід демонструє, що університети створюють інноваційні екосистеми, сприяють синергії науки, бізнесу та держави та сприяють розвитку людського капіталу відповідно до характеристик економіки XXI ст.

Іншим ключовим інструментом є сприяння міжнародній співпраці. Участь України в європейській освітній системі та її зв'язок з європейським навчальним, науковим та інноваційним простором також можуть створити перспективи для залучення сучасних технологій, інвестицій та практик для ефективного управління. Окрім фінансування особистих проєктів, участі у програмах ЄС, міжнародних дослідницьких співпрацях та академічних мережах, має бути забезпечена довгострокова модернізація систем освіти, науки та державного управління відповідно до європейських норм.

Чи буде досягнута ефективність авторської моделі, залежить від якості державного управління та інституційної спроможності. Співпраця в державній політиці, відкритість щодо міжнародної допомоги, створення цифрових інструментів управління, планування та моніторинг наслідків, відповідна заявленим цілям діяльність центральних і місцевих урядів, бізнесу, вищої освіти та зовнішніх інституцій перетворять людський капітал з об'єкта соціальної політики, на головний фактор економічної модернізації та національної безпеки.

З погляду практичної реалізації, важливо сформувати процес безперервного циклу, у якому людський капітал підкріплюється освітою, наукою, інноваціями та професійним розвитком, забезпечуючи інституційну спроможність, економічну конкурентоспроможність та національну стійкість держави — це одна з основних цілей запропонованої моделі. Таким чином, післявоєнна реконструкція України не повинна розглядатися як відновлення довоєнного стану — це період можливостей, коли ми маємо бути готові трансформуватися в інноваційну модель розвитку, засновану на знаннях, людському потенціалі та міжнародній співпраці.

Отже, проведене дослідження засвідчило, що еволюція концепції післявоєнної реконструкції відображає закономірний перехід від вузького розуміння відбудови як процесу відновлення матеріальної інфраструктури до комплексної моделі розвитку, у центрі якої перебувають людський капітал, інституційна спроможність, інновації та міжнародне партнерство. Узагальнення історичного досвіду реалізації плану Маршалла, післявоєнного розвитку ФРН, Японії, Республіки Корея та держав Західних Балкан підтвердило, що довгострокова ефективність реконструкції визначається не лише обсягом зовнішньої фінансової допомоги, а насамперед здатністю держави інвестувати в освіту, науку, охорону здоров'я, професійні компетентності та якість державного управління.

В умовах широкомасштабної війни людський капітал трансформувався з чинника економічного розвитку у стратегічний ресурс національної безпеки та державної стійкості. Демографічні втрати, масштабна міграція населення, дефіцит кваліфікованих кадрів, руйнування освітньої та наукової інфраструктури створюють довгострокові виклики, подолання яких потребує інтеграції політики розвитку людського капіталу до системи забезпечення економічної безпеки, соціальної згуртованості та інституційної спроможності України. Це підтверджує доцільність розгляду людського капіталу як системоутворювального елемента післявоєнної реконструкції.

Міжнародна підтримка є необхідною передумовою післявоєнного відновлення України, однак її результативність залежить від спроможності національних інституцій ефективно використовувати зовнішні ресурси, адаптувати міжнародний досвід та забезпечувати довгостроковий розвиток людського потенціалу. У цьому контексті інтеграція України до європейського освітнього, наукового та інноваційного простору має розглядатися як стратегічний інструмент модернізації держави, а не виключно як механізм залучення фінансової допомоги.

Розроблена авторами дворівнева циклічна модель розвитку людського капіталу інтегрує історичний досвід післявоєнної реконструкції, сучасні концепції людської безпеки, міжнародне партнерство та інституційну спроможність у єдину систему взаємопов'язаних елементів. Запропонована модель є сполученням конструктів мережевого та системно-динамічного видів моделювання, де людський капітал розглядається не як окремий ресурс соціально-економічного розвитку, а як центральний елемент взаємодії між безпековим, економічним, соціальним та міжнародним елементами післявоєнної реконструкції, що функціонує за принципом безперервного циклу взаємного посилення.

Практичне значення отриманих результатів полягає в обґрунтуванні механізмів реалізації державної політики, орієнтованої на довгострокові інвестиції в людський капітал, розвиток інноваційної економіки, модернізацію системи вищої освіти, зміцнення інституційної спроможності та розширення міжнародного науково-освітнього співробітництва. Запропоновані підходи можуть бути використані під час розроблення державних стратегій післявоєнного відновлення, програм розвитку людського капіталу, документів у сфері національної безпеки, а також у діяльності закладів вищої освіти, органів державної влади та міжнародних партнерів України.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням системи кількісних індикаторів оцінювання ефективності інвестицій у людський капітал, моделюванням сценаріїв його впливу на економічне зростання та національну стійкість, а також із порівняльним аналізом практик післявоєнної реконструкції різних держав для адаптації найбільш ефективних механізмів до українських умов.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hogan, M.J. The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947—1952. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 482 p.
2. De Long, J.B. & Eichengreen, B. The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program. Cambridge: National Bureau of Economic Research, 1991. 32 p.
3. Johnson, C. MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Stanford: Stanford University Press, 1982. 393 p.
4. Amsden, A.H. Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization. New York: Oxford University Press, 1989. 400 p.
5. Abelshauser, W. Germany: Guns, Butter, and Economic Miracles. *Harrison, M. (ed.). The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 122-176.

6. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment: February 2022 — February 2023. Washington: World Bank, 2023. 138 p.
7. World Development Report 2024: The Middle-Income Trap. Washington: World Bank, 2024. 241 p.
8. Ukraine 2024 Report. Commission Staff Working Document. Brussels: European Commission, 2024. 100 p.
9. European Commission. European Innovation Scoreboard 2024. Brussels, 2024. 92 p.
10. Acemoglu, D. & Robinson, J.A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. New York: Crown Publishers, 2012. 544 p.
11. Angrist, N., Djankov, S., Goldberg, P.K. & Patrinos, H.A. Building Back Better: Education and Human Capital after Crisis. Washington: World Bank, 2023. 2 p.
12. Becker, G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1993. 412 p.
13. EU Support for Ukraine. *European Union.* 2023. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-support-ukraine_en (дата звернення: 18.06.2026).
14. Ukraine Recovery and Reconstruction. *European Investment Bank.* 2024. URL: https://eib.org (дата звернення: 10.06.2026).
15. Background information for the BUDG exchange of views with the Ukrainian Parliament on 28 June 2023: Background Briefing. 13 p. *European Union.* 2023. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-support-ukraine_en (дата звернення: 22.05.2026).
16. Florida, R. The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. New York: Basic Books, 2002. 404 p.
17. Hanushek, E.A. & Woessmann, L. The Knowledge Capital of Nations: Education and the Economics of Growth. Cambridge, MA: MIT Press, 2015. 280 p.
18. Inclusive labour markets for job creation in Ukraine: Project final overview / International Labour Organization. Geneva: ILO, 2024. 6 p. URL: https://www.ilo.org/projects-and-partnerships/projects/inclusive-labour-markets-job-creation-ukraine.
19. International Monetary Fund. Ukraine: Fourth Review of the Extended Arrangement under the Extended Fund Facility, Request for Modifications of a Performance Criterion, and Financing Assurances Review — Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. IMF Country Report No. 24/199. Washington: International Monetary Fund, 2024. 154 p.
20. Judt, T. Postwar: A History of Europe Since 1945. New York: Penguin Books, 2005. 960 p.
21. North, D.C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
22. OECD Economic Surveys: Ukraine 2024. *OECD*. 2024. URL: https://www.oecd.org/en/publications/serials/oecd-economic-surveys_g1ghghge.html (дата звернення: 12.06.2026).
23. Porter, M.E. Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review.* 1998. 76(6): 77-90.
24. Schultz, T.W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*. 1961. 51(1): 1-17.
25. United Nations Development Programme. *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*. New York, 1994. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostats.pdf
26. Human Development Report 2023/2024: Breaking the Gridlock: Reimagining Cooperation in a Polarized World. *United Nations Development Programme*. 2024. URL: https://

hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24overviewen.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
27. The Future of Jobs Report 2023. Geneva. *World Economic Forum.* 2023. URL: https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2023/ (дата звернення: 15.06.2026).
28. Shevchuk, V.O. Liudskyi kapital yak chynnyk ekonomichnoho vidnovlennia Ukrainy. *Ekonomika Ukrainy*. 2023. 68(9): 18-35 [in Ukrainian].
[Шевчук В.О. Людський капітал як чинник економічного відновлення України. *Економіка України*. 2023. № 68(9). С. 18—35].

Надійшла / Received 10.07.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Valerii KOPIIKA
Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy,
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
kopiika@knu.ua
https://orcid.org/0000-0002-3493-1503
Olena PRYIATELCHUK
Doctor of Economics, Professor,
Professor of the Department of International Business,
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
pryiatelchuk@knu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5222-452X

HUMAN CAPITAL AS THE BASIS OF POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE: HISTORICAL EXPERIENCE, SECURITY CHALLENGES AND INTERNATIONAL DIMENSION

The relevance of the study is due to the need to rethink approaches to the post-war reconstruction of Ukraine, in which, along with the restoration of infrastructure, the development of human capital as a strategic resource for economic growth, national security, and institutional stability acquire priority. Modern international approaches focus on investments in education, science, healthcare, innovation, and the development of professional competencies. **The purpose of the article** is to substantiate the role of human capital as a key factor in the post-war reconstruction of Ukraine and to develop the authors' model of its development in the system of national stability. The study analyzes the evolution of post-war reconstruction concepts and international experience of post-war recovery, assesses the impact of the war on Ukraine human capital, determines its relationship with security, economic development and institutional capacity, justifies the role of international partnership, innovation and higher education, and proposes mechanisms for the practical implementation of the authors' model. The following **research methods** were used: historical-comparative, systemic, institutional and structural-functional approaches, as well as methods of analysis, comparison, generalization and systematization of scientific sources, international statistical data, and strategic documents. The article is interdisciplinary in nature, combining methods,

approaches, and models from various disciplines and fields within contemporary social sciences and the humanities; the historical macro-contexts of post-war reconstruction based on the experience of other countries are of particular importance. **As a result** of the study, the authors' two-level cyclical model of human capital development is proposed, which integrates security, economic, social, institutional, and international factors of post-war reconstruction. Unlike existing approaches, human capital is considered as a central element of interaction between the security environment, institutional capacity, innovative development, and international support. It is proven that investments in human capital are a determining factor in economic recovery, social stability, and national security of Ukraine. The key role of universities as centers of education, science, innovation, and regional development is substantiated. The proposed model is a combination of constructs of network and system-dynamic modeling and can be used in the formation of state policy of post-war reconstruction, human capital development and coordination of international aid.

Keywords: *human capital, post-war reconstruction, national security, national resilience, international support, institutional capacity, innovation-driven development, Ukraine recovery.*

ДО 160-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.135
УДК 930(477)“364”:94(477)(092)“18/19”

Віталій ТЕЛЬВАК
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Дрогобич, Україна)
telvak1@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2445-968X

СУЧАСНЕ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО: СПРОБА ДИСЦИПЛІНАРНОГО БАЛАНСУ[1]

Мета дослідження: проаналізувати різноплановий науковий доробок дослідників спадщини М. Грушевського за 2022—2026 рр. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів наукової неупередженості та історизму. У дослідженні було також використано методи періодизації, класифікації та типологізації. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного аналізу грушевськіани за 2022—2026 рр. **Висновки.** Опрацьовані історіографічні праці довели добрий дисциплінарний стан грушевськознавства останніх років. Попри спричинені російською агресією труднощі, динамічно розширювалися сфери й урізноманітнювалися практики дослідницького пошуку, зростала кількість зацікавлених інтелектуальною біографією М. Грушевського історіографів, стабільно функціонували більшість інституційних майданчиків, з’явилися спеціальні панорамні опрацювання про окремі галузі

[1] Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Національний та імперський пантеони героїв як фреймі цивілізаційного розлому в умовах російсько-української війни» (номер державної реєстрації 0126U000199).

Цитування: Тельвак В. Сучасне грушевськознавство: спроба дисциплінарного балансу. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 135—153. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.135

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

материкового грушевськознавства тощо. Водночас реконструйоване історіографічне різноманіття оприявнило дослідницькі перспективи джерелознавчого (потреба систематичного дослідження західних архівних колекцій), проблемно-тематичного (заповнення подієвих лакун у життєписі історика) і концептуального (надання грушевськознавчому пошуку контекстуального та компаративного характеру) плану. Все це в підсумку створить підстави для підготовки панорамної інтелектуальної біографії про М. Грушевського, що має постати як міждисциплінарний колективний проєкт.

Ключові слова: *грушевськознавство, проблемно-тематичні студії, археографічна грушевськіана, «Електронний архів Михайла Грушевського», Історико-меморіальний музей М. Грушевського в Києві, Державний меморіальний музей М. Грушевського у Львові.*

Засновник грушевськознавства Л. Винар заклав, серед іншого, традицію ювілейної історіографічної діагностики сконцептуалізованої ним дисципліни [1]. Починаючи з часу відзначення сторіччя вченого в 1966 р., він із взірцевою періодичністю віднотовував здобутки та окреслював перспективи однієї з наймолодших персоналістично орієнтованих українознавчих галузей. Згадана традиція «прижилася» і в материковому грушевськознавстві, де уродинні «круглі» дати автора «Історії України-Руси» спонукали дослідників його національного служіння підсумовувати доробок колег з метою аргументованого окреслення дисциплінарних перспектив. Так постали, приміром, відомі ґрунтовні аналітичні студії Р. Пирога [2] та І. Гирича [3]. Востаннє до діагностики грушевськознавства історіографи зверталися у 2021 р. в контексті відзначення 155-річчя визначного історика [4]. Цьогорічне вшанування чергової іменинної дати М. Грушевського вкотре спонукає до історіографічного підсумування проблем і здобутків сфокусованої на осмисленні його феномену міждисциплінарної галузі. Втім, цього разу такий огляд має значно ширший наукознавчий інтерес, адже йдеться про спробу рефлексії стосовно однієї з галузей нашої історіографії, що трансформується під впливом екзистенційних викликів повномасштабної російської агресії. Позаяк наразі в українській соціогуманітаристиці виразно бракує студій над проблемою впливу війни на історіографічний процес, сподіваємося, що наша розвідка підштовхне колег до назрілої дисциплінарної саморефлексії.

Особливо вагомими в досліджуваний період виявилися здобутки проблемно-тематичного плану. Подекуди вони не просто насичували новими деталями відтворене раніше сюжетне полотно біографії вченого, але й суттєво розширювали узвичаєні дисциплінарні обрії грушевськознавства. Більшість таких студій стосуються львівської доби життя та діяльності автора «Історії України-Руси». Тут насамперед слід згадати масштабні спроби В. Тельвака, В. Качмара, С. Журавльова та ін. комплексно реконструювати проблеми науково-педагогічної праці М. Грушевського у Львівському університеті. Тривалий час вона була маргіналізованою в історіографії XX — початку XXI ст., наголошують історіографи, адже перебувала в «тіні» надзвичайно інтенсивного науково-організаційного, дослідницького й суспільно-політичного служіння вченого протягом галицької доби. Тож сформувався стереотипний погляд про певну «другорядність» праці Грушевського-професора, чиє перебування у стінах головної вищої школи краю нібито винятково

було обтяжене перманентними конфліктами з польською адміністрацією університету, а тому не мало вагомого національного значення.

Втім, вказують історіографи, ретельне опрацювання університетської документації в Державному архіві Львівської області, численних его-документів і публіцистики переконує в надуманості згаданого стереотипу. Ба більше, дослідники довели, що викладацька праця була вагомою частиною щоденного життя М. Грушевського і предметом його постійної професійної рефлексії. Це, зрештою, не повинно дивувати, адже київський магістр властиво й погодився на переїзд до Галичини з огляду на потребу й можливість виховання молодого покоління соціогуманітаріїв у конституційних умовах держави Габсбургів, а тому послідовно й успішно реалізовував це завдання, попри нерідко несприятливі об'єктивні (насамперед обраний польською адміністрацією університету жорсткий курс на полонізацію навчального закладу) і суб'єктивні (передусім численні міжособистісні конфлікти вченого, що мав складний характер, з деякими українськими й польськими колегами) обставини.

Узасаднюючи таке бачення, згадані історіографи розглянули проблему «Грушевський-професор» крізь призму трьох ключових аспектів. Передусім вони реконструювали дидактичні практики історика: структуру й логіку викладання ним лекційних предметів, семінарських занять і численних спеціальних курсів [5—7]. Також було досліджено студентську аудиторію вченого: її кількісні параметри, національну специфіку, гендерні особливості, фреквенцію курсів тощо [8—10]. Це дозволило обґрунтувати гіпотезу вчених про новаторський характер дидактичних пропозицій автора «Історії України-Руси», завдяки яким було закладено традиції національної вищої школи.

Другою важливою дослідженою проблемою стала особливість комунікації М. Грушевського з колегами. В цьому плані історіографи зосередилися на реконструкції щоденного спілкування українського вченого з представниками багатонаціональної університетської корпорації. Очікувано, що у фокусі уваги перебували взаємини автора «Історії України-Руси» з польськими колегами-істориками — як професорами, так і представниками факультетської та університетської адміністрацій. Було простежено генезу міжнаціонального протистояння у стінах львівської альма-матер і його впливи на міжсусідські взаємини у краї [11]. Також відтворено взаємини вченого з колегами-українцями й показано його як ініціатора їхніх солідарних виступів на захист культурних інтересів молоді [12].

Зрештою, сучасні дослідники звернулися до проблеми взаємин М. Грушевського зі студентською молоддю. Було відтворено зростання його авторитету серед українських студентів, в очах яких він у короткому часі став правдивим захисником перед надуживаннями польської адміністрації; тактовним і мудрим порадником; ідеологом створення національної вищої школи у Львові. Саме налагоджений досвідченим педагогом довірливий діалог з українськими студентами, наголошують історіографи, виявився запорукою авторитетності трансльованих ним з кафедри історичних знань та їх зацікавленого сприйняття [13]. Проаналізовано й маргіналізований довгий час сюжет про особливості налагодження М. Гру-

шевським комунікації зі студентами польського, єврейського, німецького й ін. походження та простежено вплив отримуваних ними знань для переосмислення панівного тоді імперського дискурсу минулого Центрально-Східної Європи [14].

Згадані дослідження переконливо показали діяльність Грушевського-професора масштабним інтелектуальним і громадським чином, спрямованим на забезпечення культурних прав українців у Львівському університеті й у громадському просторі Східної Галичини. Саме завдяки педагогічній праці М. Грушевського студентська молодь отримала чітке уявлення про українство як дозрілий цивілізаційно й політично феномен, що має право на вільне існування та всебічний розвиток. Саме виховані на лекціях М. Грушевського студенти (Д. Вітовський, Р. Дашкевич, Д. Донцов, Є. Коновалець, О. Степанів та ін.) уможливили такі важливі події в історії нашого краю як, приміром, Листопадовий чин, а у міжвоєнний час удосконалювали запропоновані ним практики національного опору. Своєю чергою, визначні представники Львівської школи М. Грушевського (С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін.), креативно трансформувавши ідеї вчителя, забезпечили існування національної історіографічної традиції протягом XX ст., уможлививши її «повернення» в 1991 р. на материкові терени [15]. Показана різноаспектність звернення до проблеми «Грушевський та Львівський університет» актуалізує підготовку монографічного дослідження на цю важливу тему.

Поряд із цим у поле зору сучасних історіографів потрапило з'ясування ще одного маргіналізованого сюжету. Йдеться про обставини укладання шлюбу М. Грушевського з М. Вояківською: попри загальнознані обставини події, що відбулася 26 травня 1896 р. в церкві св. Миколая в містечку Скала Борщівського повіту, тривалий час незрозумілою залишалася інформація про акт вінчання в метричних книгах греко-католицької церкви св. Петра і Павла і православної церкви св. Трійці у Львові. Це породило спекуляції про «другий шлюб» чи «підтвердження шлюбу». Спираючись на кореспонденцію М. Грушевського за 1896 р., А. Топорович відтворив хронологію укладання його шлюбу з Марією Сильвестрівною і довів, що причиною дублювання актових записів були вимоги тогочасної державної та церковної бюрократій, для яких своєрідним викликом стала приналежність молодят до різних держав і конфесій [16].

Чимало уваги в досліджуваний період історіографи присвятили науково-організаційній праці М. Грушевського на форумі НТШ. Небуденність цього інтересу до здавалося б давно обговорюваного сюжету пояснюється широким відзначенням 150-річчя товариства. Знаковим для цього ювілею стало фундаментальне видання «150 років на службі української науки та культури», у якому належна увага була відведена «золотій добі» в історії інституції, що асоціюється з іменем її найефективнішого голови. В цій колективній монографії увагу привертає розвідка І. Гирича, що узасаднила погляд на очолюване М. Грушевським НТШ як на ефективний майданчик реалізації важливих суспільно-політичних проєктів всеукраїнської ваги. Київський історіограф аргументовано доводить, що НТШ у планах львівського професора мало замінити поділеним кордонами й позбавленим державності українцям своєрідне міністерство науки, освіти і культури.

На доказ цієї тези І. Гирич згадує про численні соборницькі акції М. Грушевського, активну участь НТШ в утвердженні українського голосу в культурній поліфонії тогочасної Центрально-Східної Європи, послідовне об'єднання спільними проєктами представників нашої інтелігенції різних партійних орієнтацій та ін. [17]. Згаданий ювілей товариства та віднайдення нових сюжетів головування в ньому автора «Історії України-Руси» помітно актуалізує створення панорамної студії на тему «Грушевський і НТШ», що мала б підсумувати тривалий досвід її історіографічного опрацювання. Це тим більш актуально, адже попередня спроба такого аналізу була запропонована Л. Винаром у далекому 1970 р.

Стосовно львівсько-київського десятиріччя увагу привертає спеціальне звернення до маловідомої проблеми музейних практик М. Грушевського. Йдеться про ґрунтовну спробу С. Панькової дослідити його організаційні заходи з розбудови Музею Українського наукового товариства та створення виставкових проєктів. При цьому київська історикиня зробила акцент на реконструкції заходів М. Грушевського довкола формування колекції з матеріалів перших сенсаційних розкопок Мізинської стоянки, проведених Федором Вовком [18]. Згадана розвідка вкотре довела різнобічність М. Грушевського як організатора науки.

З часів Першої світової війни на увагу заслуговує панорамне узагальнення С. Паньковою передумов і обставин арешту львівського професора в Києві наприкінці листопада 1914 р., що завершився позасудовим засланням історика до російської глибинки [19]. В архітектонічному плані розвідка побудована в ретроспективному ключі — від перших громадських кроків Грушевського-студента до реалізації масштабних проєктів з українізації інтелектуального та громадського простору Наддніпрянщини після 1907 р. Ці заходи вповні адекватно «оцінили» охоронці режиму різних рангів, тож львівський професор аж до краху царату був «популярним» персонажем їхнього службового листування. Все це в підсумку дозволило читачеві самостійно сформулювати відповідь на винесене в заголовок статті риторичне запитання — «За що було заарештовано Грушевського?».

З наступного періоду Української революції ретельністю реконструкції приваблює дослідження Г. Кондауровою обставин навмисного знищення більшовиками Муравйова фамільного будинку Грушевських [20]. Ретельно зібравши й вичерпно проаналізувавши численні наративні та документальні джерела, дослідниця з кінематографічною точністю відтворила ті трагічні події — від появи чуток про зловісні плани московських бандитів до остаточного демонтажу обгорілих руїн на початку 1920-х рр. У підсумку київська історикиня аргументовано довела, що руйнування будинку постає не лише як воєнний злочин, а як дошкульний символічний удар по українській національній пам'яті.

Вивчення періоду вимушеної еміграції принесло оригінальне за постановкою проблеми опрацювання інституційного феномену Українського соціологічного інституту. Його автор — В. Шелухін — запропонував відмовитися від традиційного відокремленого аналізу інституційних ініціатив соціологічного характеру М. Грушевського та його політичного опонента М. Шаповала, а подивитися на них крізь призму спільності історіографічної традиції та подібності академічних

і суспільно-політичних викликів, які стояли перед українськими соціологами у вільному світі [21]. І хоча, на наше переконання, намагання київського вченого інтерпретувати «заснування» Інституту громадознавства у Празі як «перезаснування» Українського соціологічного інституту після реемігрaції М. Грушевського потребує більшої аргументованості й подальшого опрацювання матеріалів «Празького архіву», запропонована оптика пропонує нові контексти для переосмислення соціологічної спадщини автора «Історії України-Руси». Така робота, поза сумнівом, має уможливити створення назрілого панорамного опрацювання про Грушевського-соціолога, що дозволить чіткіше простежити формування міждисциплінарного інструментарію в його творчій робітні.

З останніх 10 років біографії історика відзначимо цікаву розвідку Г. Кандаурової про рецепцію національного служіння М. Грушевського в радянській сміховій культурі. Цього разу дослідниця гумористичної грушевськіани звернулася до художньої спадщини самобутнього графіка й карикатуриста Казимира Агніт-Следзевського — співробітника провідних радянських гумористичних пресодруків. Віднайшовши та впровадивши до наукового обігу три раніше невідомі карикатури на Грушевського-політика, історіографиня поглибила розуміння практик ідейного «іншування» автора «Історії України-Руси» в більшовицькому дискурсі [22].

Зрештою, маємо низку цікавих розвідок про меморіальну грушевськіану середини — другої половини 1930-х рр. Так, С. Панькова комплексно реконструювала проблему нездійсненого проєкту збірника пам'яті М. Грушевського, який ініціювали його львівські учні та приятелі. Спираючись на листи І. Крип'якевича до М. Мочульського, дослідниця відтворила генезу цієї пропам'ятної книги та з'ясувала коло авторів, які відгукнулися на запрошення авторитетного представника галицької школи українознавців [23]. Як відомо, з фінансових причин цей збірник не вийшов друком, утім саме його матеріали дали поштовх становленню академічного грушевськознавства в повоєнний час.

Своєю чергою, Д. Бурім найретельніше в сучасній історіографії відтворив процес вшанування пам'яті М. Грушевського в Німеччині протягом 1934—1935 рр. Впровадивши до наукового обігу низку джерел з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Української громади в Німеччині, київський дослідник реконструював підготовку й перебіг двох меморіальних академій. Завдяки зусиллям І. Мірчука, Б. Крупницького та З. Кузелі, наголосив Д. Бурім, до подій активно долучилися провідні німецькі вчені й представники державних органів влади, що не тільки надало їм відповідного резонансу, але й уможливило появу низки присвячених М. Грушевському матеріалів у провідних німецьких фахових часописах і засобах масової інформації [24]. Все це сприяло дисциплінарному утвердженню німецького українознавства.

Поряд зі згаданими публікаціями про вибрані періоди життя та діяльності М. Грушевського, протягом останніх п'яти років з'явилася низка цікавих історіографічних опрацювань, автори яких тримають у полі зору цілість його інтелектуального служіння. В цьому плані виразно домінують рецептивні дослідження. За хронологією першочергово згадаємо узагальнювальну студію М. Нестеренка

«Рецепція суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського в історіографії кінця XIX — першої третини XX століття», яка була підготовлена ним як праця на здобуття наукового ступеня доктора філософії [25]. В ній дрогобицький історіограф послідовно за періодами біографії вченого — від перших полемічних спостережень кінця XIX ст. до посмертних рефлексій — відтворив ускладнення процесу обговорення сучасниками його різнопланових громадських ініціатив. В дискурсивному плані це зацікавлення, як з'ясував історіограф, відбилося у становленні та зміні низки метафор — «будитель», «Всеукраїнець», «батько», «зміновіхівець» та ін. Узагальнюючи виявлену строкату оціночну палітру, М. Нестеренко підсумував, що як симпатики політичної акції автора «Історії України-Руси», так і її опоненти були одностайними, що в особі вченого український народ отримав одного зі своїх найпринциповіших оборонців.

Поряд із прижиттєвою грушевськіаною, протягом останнього п'ятиріччя було комплексно досліджено й наступні періоди рецепції спадщини вченого. Так, у 2024 р. з'явилася монографія М. Сабінського, присвячена важливій проблемі осмислення національного служіння М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940—1980-х рр. [26]. Занурившись в емоційні дискусії діаспорних інтелектуалів, учений відтворив провідні тенденції формування діаспорного грушевськознавчого дискурсу й довів зумовленість висновків його творців приналежністю до певних ідейних угруповань — республіканського, гетьманського та націоналістичного. Найбільш продуктивними, аргументовано підсумував історіограф, були пошуки республіканськи орієнтованих інтелектуалів. Саме представник їхнього кола Л. Винар започаткував традиції академічного грушевськознавства у вільному світі й успішно поширив їх на материкові терени після 1991 р.

Ще одна монографічна студія з рецептивної грушевськіани стала свідченням інтенсивності звернення до спадщини науковця протягом останнього тридцятиріччя. Йдеться про монографію Л. Дутка, присвячену обговоренню історіографічної та суспільно-політичної діяльності автора «Історії України-Руси» в соціогуманітаристиці 1990—2020-х рр. Дослідник ретельно реконструював процес стрімкого зростання популярності грушевськознавчої тематики в українському дослідницькому середовищі, проаналізував потужні археографічні здобутки, сфокусувався на породжених новими джерелами й зміною методологічних парадигм історіографічних дискусіях, зрештою, запропонував перспективні напрямки грушевськознавчого пошуку [27]. Все це дозволило Л. Дутку аргументовано атестувати сучасне грушевськознавство полем постійного зміцнення кооперації представників багатьох галузей соціогуманітаристики, покликаної вивести розуміння історіографічного феномену М. Грушевського на якісно новий рівень.

Поряд зі згаданою підсумковою працею про сучасну історіографічну й науково-організаційну грушевськіану, маємо й низку історіографічних текстів про особливості осмислення сучасною українською соціогуманітаристикою проблеми служіння Грушевського-політика й громадського діяча. Ю. Драбчук, автор цих студій, влучно підмітив, що сформований у діаспорній історіографії стереотип про вченого як «доброго історика та поганого політика» спричинив більшу популяр-

ність серед дослідників доби незалежності його науково-організаційної спадщини та деяку другорядність сприйняття його суспільно-політичної діяльності [28; 29]. Втім, вказує київський дослідник, стрімка актуалізація різнопланових джерел поступово гармонізує сучасний грушевськознавчий дискурс. Свідченням цьому є поява реконструкцій щоразу нових сюжетів біографії Грушевського-політика, що врешті уможливлює підготовку синтетичної праці про його громадське служіння.

Плідним було й осмислення науково-видавничої діяльності М. Грушевського. Тут на першочергову згадку заслуговує монографічна студія І. Савчук, у якій здійснено комплексний аналіз журналу «Україна» у контексті поступу української історичної науки першої третини XX ст. [30] Спираючись на широке коло архівних і опублікованих джерел, історіографиня відтворила обставини виникнення та особливості функціонування часопису як фахового українознавчого видання. Відповідно до трьох періодів існування часопису (в умовах царських обмежень української культури, за доби Української революції та на підрадянській Наддніпрянщині) дослідниця простежила динаміку структури та науково-організаційних засад журналу, а також з'ясувала специфіку висвітлення на його шпальтах широкого спектра українознавчої проблематики. Оригінальним сюжетом книги є новаторська для подібних праць реконструкція авторської географії часопису, яка дає уявлення про малознану проблему створення М. Грушевським інтелектуальних мереж. Важливими є цікаві додатки до книги, у яких синтезовано різноманітну кількісну інформацію (регіональна приналежність авторів, наклади часопису, його річні обсяги тощо). Все це дозволило І. Савчук дійти аргументованого висновку про «Україну» як важливий майданчик плекання національних історіографічних традицій протягом першої третини XX ст. Згадана студія актуалізує проблему комплексного опрацювання інших академічних видавничих проєктів М. Грушевського. Приміром, ми й досі не маємо узагальнювальної студії про його діяльність як ідеолога та редактора тогочасного чільного українознавчого часопису «Записки НТШ».

Інший аспект проблеми «Грушевський і періодика» висвітлили Віт. Тельвак, К. Курилишин та Вікт. Тельвак, зосередившись на багатолітній співпраці вченого з найавторитетнішим українським галицьким часописом «Діло» [31]. Архітектонічно їхнє дослідження поділене на дві частини — дослідницьку та джерельну. У першій, яка є розширеною версією більш ранніх статей [32; 33], автори послідовно з'ясували особливості співпраці історика з пресодруком — від перших юнацьких оповідань до важливих суспільно-політичних виступів авторитетного публічного інтелектуала протягом першої чверті XX ст. У книзі також досліджено еволюцію взаємин М. Грушевського з редакторами часопису, які, попри деяке напруження, пов'язане з послідовною критикою ученим діяльності лідерів Національно-демократичної партії, завжди були довірливими й шанобливими. Зрештою, автори реконструювали процес рецепції дописувачами «Діла» культурно-наукового й суспільно-політичного служіння вченого. В розлогих додатках до книги наведено переліки публікацій М. Грушевського і про нього на сторінках «Діла» протягом 1885—1939 рр., передруковано найбільш змістовні науково-

популярні та громадські дописи історика, які не ввійшли до його біобібліографій, а відтак і надалі є малознаними навіть у середовищі історіографів, наведено найзмістовнішу грушевськіану рецептивного характеру (рецензії, полемічні виступи, ювілейні сильветки та меморіальні нариси).

Досліджуваний період приніс цікаву й перспективну спробу історіографічної компаративістики. Йдеться про вдале, як на наше переконання, намагання І. Гирича та К. Баханова порівняти процеси творення національних гранд-наративів М. Грушевським і корейцем Сін Чхехо та простежити їхній вплив на націєтворення [34]. Усвідомлюючи небуденну складність, а подекуди й умовність таких порівняльних студій, сучасні історіографи переконливо показали, як виклики національної модернізації формують запит представникам професійної спільноти на творення історичної метрики своїх народів. Зіставивши погляди визначних істориків на суб'єкт історичного процесу, витоки й тяглість національної історії, ідеальні моделі національної державності та шляхи їх досягнення, І. Гирич і К. Баханов підсумували, що корейський та український історичні наративи створювалися як відповідь на політику культурного імперіалізму та були реакцією на екзистенційний для обох народів виклик збереження національної ідентичності. Принагідно відзначимо, що в ситуації деякого вичерпання традиційних сюжетів при осмисленні історіографічної спадщини автора «Історії України-Руси», подібні компаративні студії є надзвичайно перспективним напрямом грушевськознавчого пошуку насамперед в аспекті звернення до інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Як це було й у попередні періоди, чимало уваги в сучасному грушевськознавстві відведено обговоренню багатоаспектної проблеми взаємин автора «Історії України-Руси» з його визначними сучасниками — як українськими, так і європейськими. Позаяк ця тема має чималий попит у середовищі дослідників і громадськості понад століття, нові сюжети зазвичай є наслідком актуалізації раніше невідомих джерел. В цьому плані добрим прикладом є чергова вдала спроба звернутися до складної проблеми «Грушевський і Франко». Її автори, І. Гирич і Н. Тихолоз, спираючись на раніше незнане листування Анни Ключко з Володимиром Дорошенком, що зберігається в архіві Української вільної академії наук у США, реконструювали полеміку між ними стосовно характеру співпраці двох знакових інтелектуалів [35]. Дослідники дійшли переконливого висновку про джерельну неспроможність конфліктної оптики взаємин Грушевського та Франка, що її з надмірним емоційним упередженням конструювала донька письменника. Впровадивши до наукового обігу епістолярний діалог А. Ключко й В. Дорошенка, історіографи всебічно обґрунтували продуктивність взаємної творчої співпраці І. Франка й М. Грушевського, чиї солідарні зусилля динамічно модернізували тогочасне українство.

Наведені спостереження цілком підтверджує і розвідка С. Панькової, присвячена висвітленню останнього візиту І. Франка до Києва у квітні 1909 р. на сторінках виданого нею щоденника М. Грушевського [36]. Попри помітний прогрес хвороби письменника і його поступове дистанціювання від інтелектуаль-

них проєктів львівського професора, передусім «Літературно-наукового вістника», останній із чималим розумінням поставився до стану давнього приятеля. Так, Грушевські приймали письменника у своїй оселі на Паньківській, а голова родини супроводжував колегу київськими книгарнями, профінансувавши його бібліографічні надбання коштом гонорарів за співпрацю Франка з «Літературно-науковим вістником».

Серед нових сюжетів про взаємини М. Грушевського з його західними колегами на увагу заслуговує реконструкція співпраці українського вченого з французькими славістами. Впровадивши до наукового обігу листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських, В. Тельвак та Є. Луняк уперше комплексно звернулися до питання формування західноєвропейського українознавства крізь призму зацікавлення французьких інтелектуалів історією й культурою «неочікуваної нації» [37]. Сучасні історіографи довели, що інтерес був взаємним, позаяк М. Грушевський цілеспрямовано популяризував модерне українство в середовищі західноєвропейської інтелігенції шляхом реалізації низки перекладних проєктів історіографічного й історико-літературного плану. У підсумку постало французьке українознавство, яке зусиллями учнів А. Мазона утверджувало у свідомості західних славістів тезу про культурну та політичну суб'єктність одного з найбільших слов'янських народів [38].

Дещо нове написано й стосовно традиційно міцних взаємин М. Грушевського з його східноєвропейськими колегами. Варто згадати актуалізоване І. Гиричем і В. Тельваком листування львівського професора з Михайлом Дьяконовим [39]. Воно стало ще одним сюжетом до реконструйованого останніми десятиліттями процесу непростого входження автора «Історії України-Руси» до інтелектуального простору Російської імперії. Як відомо, і про це свідчить згадане листування двох учених, М. Грушевському вдалося переконати частину ліберальної інтелігенції імперії Романових в обґрунтованості свого історіографічного конструювання, що сприяло загальній демократизації суспільного життя у країні напередодні Великої війни.

Вищенаведений огляд засвідчив, що в досліджуваний період грушевськознавчу проблематику опрацьовували лише материкові дослідники. Після завершення у 2021 р. проєкту англомовного перевидання «Історії України-Руси», підготовка якого стимулювала західних україністів звертатися до різних сюжетів інтелектуальної спадщини М. Грушевського, протягом останніх п'яти років не з'явилося жодної нової історіографічної студії. Натомість згадаємо доволі потужну західну рецепцію англомовного проєкту, про що свідчить низка солідних рецензійних оглядів, які за останні роки з'явилися на сторінках провідних європейських і американських часописів. В них такі авторитетні дослідники як, приміром, Карстен Герке [40] та Крістоф фон Вердт [41], солідарно висловили сподівання, що вихід англомовного перекладу «Історії України-Руси» надихне західну професійну спільноту. Тож аргументовано сподіваємося на появу нових спроб інтерпретації ідей М. Грушевського в опрацюваннях широкого спектра східноєвропейської проблематики.

Певні здобутки маємо й у перевиданні творчої спадщини М. Грушевського. Як відомо, проєкт академічного зібрання творів історика в 50 томах призупинили

рівно 10 років тому. Станом на 2016 р. було повністю підготовлено до друку низку книг різних серій. Упорядники деяких з них вирішили оприлюднити результати своєї праці, зробивши це власним коштом. Так вчинили упорядники 34-го тому («Історія України-Руси. Том 6») М. Капраль та А. Фелонюк [42], а також упорядник першої книги 48-го тому («Полеміка (1895—1914)») В. Тельвак [43]. Очікувано, що світ побачило заледве пару десятків примірників книг, що, вочевидь, не може задовольнити читацький попит. Сподіваємося, ця приватна ініціатива з продовження видання 50-томного зібрання стане поштовхом для відновлення його державного фінансування, зважаючи на безсумнівну суспільну та культурну значущість.

У 2022 р. сталася рідкісна для материкового грушевськознавства подія — перевидання іншомовної праці М. Грушевського. Йдеться про здійснену Д. Чистяком публікацію науково-популярного нарису з історії України під скомбінованою ним назвою «Précis d'histoire de l'Ukraine». Ця книга, як стверджує упорядник, є відредагованою відповідно до сучасних мовностилістичних вимог версією прижиттєвого («Abrégé de l'histoire de l'Ukraine» (1920)) та повоєнного («Cours d'histoire de l'Ukraine» (1959)) видань книги. Для зручності читача київський мовознавець поділив оригінальне видання на два томи, хронологічним вододілом між якими є знані події нашої історії середини XVII ст. [44; 45]. У передмові до французької аудиторії Д. Чистяк слушно наголосив на важливості ознайомлення західноєвропейської спільноти з поглядами М. Грушевського в контексті протистояння агресивній пропаганді ідеологів «російського світу» («русского мира»), які заперечують історичну, культурну й політичну суб'єктність українців. Разом із тим, зазначимо певні упущення упорядника. Найдошкульнішим є невмотивоване вилучення з оригінального тексту картографічного матеріалу, який давав читачеві уявлення про ментальну географію Грушевського-історика.

Зрештою, у звітний період було перевидано вибрану художню спадщину М. Грушевського. Минулого року харківське видавництво «Vivat» у своїй популярній серії «Vivat класика» запропонувало читачеві майстерно виконаний томик «Під зоряним небом», що вмістив 17 прозових творів історика, добре знаних читачеві з попередніх перевидань його літературного доробку [46]. Книгу відкриває передмова авторитетної інтерпретаторки текстів Грушевського-письменника Г. Бурлаки, яка майстерно веде нас у світ його героїв, образів і сенсів. Вибрані оповідання, як переконливо пояснює дослідниця, засвідчують непростий шлях автора «Історії України-Руси» у красному письменстві: від народника, який мріє про літературу як про громадську справу, до модерніста, що випускає на волю «зачинених дітей» своєї думки.

Насамкінець звернемося до характеристики інституційної частини грушевськознавства останніх років. Серед нечисленних українських майданчиків, чиї співробітники послідовно досліджують життя і творчість М. Грушевського, кількісно домінує наукова продукція Історико-меморіального музею вченого в Києві. Протягом тривалого часу його очільниця С. Панькова орієнтує колег на реалізацію низки оригінальних наукових проєктів, з результатами яких зацікавлена громадськість оперативно ознайомлюється завдяки добре продуманому сайту музею.

Найзмістовнішими для дослідників інтелектуальної біографії вченого є рубрики «Студії» та «Miscellanea». Про інтенсивність розгорнутої в музеї наукової праці промовисто говорить оприлюднений на його сайті перелік публікацій співробітників, який за період 2022—2025 рр. налічує понад 30 позицій. Відзначимо, що більшість цих розвідок є цілковито новим словом у грушевськознавстві, а обраний авторами популярний стиль оповіді робить їх цікавими не лише для професійної аудиторії. Як свідчить цікавий допис М. Кучеренка, співробітники Музею надалі невтомно експериментують з новими форматами науково-просвітньої роботи (при цьому особливою популярністю тішаться «Історичні вправи в Домі Грушевських»), креативно реагуючи на виклики неспокійного сьогодення [47].

На відміну від співробітників київського музею М. Грушевського, їхні колеги з львівської меморіальної інституції тривалий час не приділяли системної уваги науково-дослідній праці. Як відомо, це стало однією з причин кризи в цій установі, що мало не завершилася втратою її інституційної суб'єктності. На щастя, вчасно відбулася зміна керівництва й до його керма прийшов авторитетний дослідник історії Львівського університету В. Качмар. Він ініціював низку проєктів, покликаних зробити музей майданчиком дослідження та обговорення спадщини автора «Історії України-Руси». Першим кроком на цьому шляху стало запровадження щомісячного наукового семінару під оригінальною назвою «Privatissima на віллі Грушевських» [2]. У планах нового керівництва також перебрання на баланс музею редагування та видання щорічника «Михайло Грушевський. Студії та джерела». Як відомо, останній випуск цього єдиного в сучасній історіографії спеціалізованого грушевськознавчого видання, що наразі налічує чотири томи, побачив світ у рік минулого ювілею. Причиною цьому стала хронічна недофінансованість української науки. Тож маємо надію, що за матеріальної підтримки органів влади Львівщини таке вкрай потрібне для дисциплінарного поступу грушевськознавства видання буде існувати й надалі.

Не втрачають динаміки науково-дослідної праці й співробітники іншого, дедалі популярнішого серед дослідників і шанувальників інтелектуальної історії грушевськознавчого проєкту — «Е-Архів Михайла Грушевського» [3]. Завдяки вправній модерації його творчині О. Юркової та стабільній фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій, щороку сайт цього інтернет-проєкту збагачується сотнями нових бібліографічних записів, оцифрованих копій джерел і літератури, інформаційними повідомленнями про важливі історіографічні події тощо. Особливо цінною для дослідників є кропітка робота учасників проєкту над архівною грушевськіаною: поряд із важливою працею з фіксації та опису матеріалів вченого та представників його родинного та професійного кола, дослідники у процесі цієї роботи уточнюють датування, визначають імена згаданих осіб, роз-

[2] Інформацію про подію розміщено на сайті Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові (https://dmh.lviv.ua/v-muzeyi-vidbuvsya-pershyj-seminar-vidnovlenogo-formatu-privatissima.html).

[3] Див. сайт архіву (https://hrushevsky.history.org.ua/).

кривають псевдоніми, атрибутують візуальні джерела тощо. Завдяки цьому практично щороку виявляються незнані досі матеріали видатного вченого або про нього, помітно збагачуючи наші уявлення про «добу Грушевського». Правдивою «родзинкою» проєкту є представлення у вільному доступі скан-копій документів та іконографічних матеріалів у високій роздільній якості, що уможливлює повноцінну науково-дослідну працю. Все це помітно інтенсифікує грушевськознавчий пошук, особливо в умовах утрудненого доступу до архівних і бібліотечних колекцій. Відзначимо, що саме реалізація проєкту «Е-Архіву Михайла Грушевського» уможливила багато тих здобутків, про які йшлося вище.

Згадані історіографічні події та явища дозволяють говорити про доволі добру дисциплінарну якість грушевськознавства останніх років. Попри спричинені російською агресією небуденні труднощі, з якими стикається вся спільнота українських учених, можемо відзначити перманентне розширення сфер і практик дослідницького пошуку, зростання кола зацікавлених інтелектуальною біографією М. Грушевського історіографів, стабільне функціонування більшості інституційних майданчиків, появу спеціальних панорамних опрацювань про окремі галузі материкового грушевськознавства тощо.

Водночас охарактеризоване історіографічне різноманіття оприявнює дослідницькі перспективи джерелознавчого, проблемно-тематичного й концептуального плану. У першому випадку вкажемо на практичне вичерпання українського архівного потенціалу, а відтак і необхідність систематичного дослідження колекцій країн Західної Європи та Північної Америки. Про перспективи проблемно-тематичного плану неодноразово йшлося вище і вони є очевидними для більшості фахівців. Натомість найсерйознішими для сучасного грушевськознавства є виклики теоретичного плану. Першочергово відзначимо, що більшості сучасних студій вочевидь бракує контекстуальності й виходу поза суто біографічний наратив. Не менше відчувається і нестача компаративності в новітній грушевськіані, що утруднює збалансоване реконструювання пов'язаних з ученим різнопланових сюжетів. Зрештою, вкажемо й на назрілу потребу переосмислити накопичений чималий емпіричний матеріал за допомогою сьогоденних методологічних пропозицій, що уможливить нове інтерпретативне освітлення відомих сюжетів. Все це в підсумку створить підстави для підготовки панорамної інтелектуальної біографії М. Грушевського, що має постати як міждисциплінарний колективний проєкт.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hyrych, I. Profesor Liubomyr Vynar i suchasne hrushevskoznavstvo. *Liubomyr Vynar. Hrushevskoznavstvo: heneza i istorychnyi rozvytok.* Kyiv; Lviv; Paris; New York; Toronto, 1998. 119-126 [in Ukrainian].
[Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство. *Любомир Винар. Грушевськознавство: генеза і історичний розвиток.* Київ; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. С. 119—126].
2. Telvak, V. Hrushevskiana Ruslana Pyroha. *Arkhivy Ukrainy.* 2011. 2-3(273): 290-298 [in Ukrainian].

[Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. Вип. 2-3(273). С. 290—298].

3. Hyrych, I. Dosiahnennia i perspektyvy rozvytku suchasnoho hrushevskoznavstva (do 150-richchia vid dnia narodzhennia M.S. Hrushevskoho). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2016. 11: 31-37 [in Ukrainian].
[Гирич І. Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 11. С. 31—37].
4. Telvak, V.V. & Telvak, V.P. Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 5: 4-16. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.004 [in Ukrainian].
[Тельвак В.В., Тельвак В.П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4—16. DOI: https://doi.org/ 10.15407/uhj2021.05.004].
5. Telvak, V. "Istorychni vpravy" Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruktsii. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*. 2016. 19/20: 313-322 [in Ukrainian].
[Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313—322].
6. Telvak, V. & Hubytskyi, L. Mykhailo Hrushevskyi yak profesor Lvivskoho universytetu: kursy, navantazhennia, rozklad zaniat. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*. 2024. 3(47): 82-96. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).728 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Губицький Л. Михайло Грушевський як професор Львівського університету: курси, навантаження, розклад занять. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2024. № 3(47). С. 82—96. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).728].
7. Telvak, V. & Telvak, V. Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*. 2024. 33: 51-62. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317480.
[Telvak, V. & Telvak, V. Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. Вип. 33. С. 51—62. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317480].
8. Telvak, V., Kachmar, V. & Zhuravlov, S. Kataloh studentiv Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu. Lviv, 2023 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів, 2023. 356 с.].
9. Telvak, V. Studentska audytoriia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu: kilkisna dynamika, etnichnyi sklad, dydaktychni preferentsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 6: 288-304. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288 [in Ukrainian].
[Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288—304. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288].
10. Telvak, V., Telvak, V. & Zhuravlov, S. Zhinocha studentska audytoriia Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruktsii. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. 2023. 46: 27-33. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-27-33 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Тельвак В., Журавльов С. Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Наукові записки Вінницького*

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2023. Вип. 46. С. 27—33. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-27-33].
11. Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości.* 2023. XXIV/2: 89-104. DOI: https://doi.org/10.31648/ep.9668.
12. Telvak, V. & Lozynska, I. Hrushevskyi-profesor u koli koleh: spivpratsia, konflikty, retseptsiia. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk.* 2025. 2(50): 133-148. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2025.2(50).791 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Лозинська І. Грушевський-професор у колі колег: співпраця, конфлікти, рецепція. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2025. № 2(50). С. 133—148. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2025.2(50).791].
13. Telvak, V. & Petrechko, O. Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk.* 2025. 36: 63-74. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.36.339346.
[Telvak, V. & Petrechko, O. Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Східноєвропейський історичний вісник.* 2025. Вип. 36. С. 63—74. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.36.339346].
14. Telvak, V. & Telvak, V. Studentska audytoriia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu neukrainskoho pokhodzhennia: sproba rekonstruktsii. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk.* 2023. 4(44): 57-69. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).674 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2023. № 4(44). С. 57—69. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).674].
15. Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum.* 2021. 20: 239-261. DOI: https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.21.009.14040.
16. Toporovych, A. Znadibky do shliubu Mykhaila Hrushevskoho ta Marii Voiakovskoi: pravovyi aspekt. *Muzei Mykhaila Hrushevskoho.* 17.12.2025. URL: https://immh.kyiv.ua/ua/znadibky-do-shlyubu-myhajla-grushevskogo-ta-mariyi-voyakovskoyi-pravovyj-aspekt [in Ukrainian].
[Топорович А. Знадібки до шлюбу Михайла Грушевського та Марії Вояковської: правовий аспект. *Музей Михайла Грушевського.* 17.12.2025. URL: https://immh.kyiv.ua/ua/znadibky-do-shlyubu-myhajla-grushevskogo-ta-mariyi-voyakovskoyi-pravovyj-aspekt (дата звернення: 25.06.2026)].
17. Hyrych, I. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka yak natsionalno-politychnyi proiekt Kyivskoi hromady ta Mykhaila Hrushevskoho. *150 rokiv na sluzhbi ukrainskoi nauky ta kultury. Humanitarni nauky*. Lviv, 2023. 80-97 [in Ukrainian].
[Гирич І. Наукове товариство імені Шевченка як національно-політичний проєкт Київської громади та Михайла Грушевського. *150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки.* Львів, 2023. С. 80—97].
18. Pankova, S. Z muzeinykh praktyk Mykhaila Hrushevskoho: shtrykhy do istorii arkheolohichnykh znakhidok Mizynskoi stoianky. *Na sluzhbi nauky i kultury: zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 90-richchia.* T. 1. Kyiv; Lviv, 2025. 364-376 [in Ukrainian].
[Панькова С. З музейних практик Михайла Грушевського: штрихи до історії археологічних знахідок Мізинської стоянки. *На службі науки і культури: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 90-річчя.* Т. 1. Київ; Львів, 2025. С. 364—376].

19. Pankova, S. Aresht Mykhaila Hrushevskoho 1914-ho: za shcho? *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kyiv, 2025. 17: 60-76 [in Ukrainian].
[Панькова С. Арешт Михайла Грушевського 1914-го: за що? *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції.* Київ, 2025. Вип. 17. С. 60—76].
20. Kondaurova, H. "Niiaki syly vzhe teper ne vernut yoho...": trahediia domu Hrushevskykh za spohadamy suchasnykiv. *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, 2025. 17: 34-48 [in Ukrainian].
[Кондаурова Г. «Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»: трагедія дому Грушевських за спогадами сучасників. *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції.* Київ, 2025. Вип. 17. С. 34—48].
21. Shelukhin, V. Ukrainskyi sotsiolohichnyi instytut: fraktsiina polityka, nauka ta spetssluzhby u stanovlenni ukrainskoi sotsiolohii. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*. 2024. 1: 110-157 [in Ukrainian].
[Шелухін В. Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2024. № 1. С. 110—157].
22. Kondaurova, H. "Marshruty istorii": karykatury na Mykhaila Hrushevskoho kyivskoho khudozhnyka Kazymyra Ahnit-Sledzevskoho. *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, 2023. 15: 218-225 [in Ukrainian].
[Кондаурова Г. «Маршрути історії»: карикатури на Михайла Грушевського київського художника Казимира Агніт-Следзевського. *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції*. Київ, 2023. Вип. 15. С. 218—225].
23. Pankova, S. Nezdiisnenyi proiekt zbirnyka pamiati Mykhaila Hrushevskoho (za lystamy Ivana Krypiakevycha do Mykhaila Mochulskoho). *Na perekhrestiakh istorii. Studii na poshanu Serhiia Ivanovycha Bilokonia z nahody 70-richchia*. Kyiv, 2023. 543-567 [in Ukrainian].
[Панькова С. Нездійснений проєкт збірника пам'яті Михайла Грушевського (за листами Івана Крип'якевича до Михайла Мочульського). *На перехрестях історії. Студії на пошану Сергія Івановича Білоконя з нагоди 70-річчя.* Київ, 2023. С. 543—567].
24. Burim, D. Dzherela do istorii vshanuvannia pamiati profesora Mykhaila Hrushevskoho v Nimechchyni v 1934—1935 rokakh. *Arkhivy Ukrainy*. 2024. 4(341): 209-240. DOI: https://doi.org/10.47315/archives2024.341.209 [in Ukrainian].
[Бурім Д. Джерела до історії вшанування пам'яті професора Михайла Грушевського в Німеччині в 1934—1935 роках. *Архіви України*. 2024. № 4(341). С. 209—240. DOI: https://doi.org/10.47315/archives2024.341.209].
25. Nesterenko, M.M. Retseptsiia suspilno-politychnoi diialnosti Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii kintsia XIX — pershoi tretyny XX stolittia (PhD Diss.). Drohobych, 2026. URL: http://www.ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/11436 [in Ukrainian].
[Нестеренко М.М. Рецепція суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського в історіографії кінця XIX — першої третини XX століття: дис... д-ра філософії. Дрогобич, 2026. 258 с. URL: http://www.ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/11436 (дата звернення: 29.06.2026)].
26. Sabinskyi, M. Postat Mykhaila Hrushevskoho v ukrainskii zakordonnii istoriohrafii 1940—1980-kh rr. Kharkiv, 2024 [in Ukrainian].
[Сабінський М. Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940—1980-х рр. Харків, 2024. 264 с.].
27. Dutko, L. Retseptsiia istoriohrafichnoi ta naukovo-orhanizatsiinoi diialnosti M. Hrushevskoho v suchasnii ukrainskii istoriohrafii. Odesa, 2026 [in Ukrainian].
[Дутко Л. Рецепція історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського в сучасній українській історіографії. Одеса, 2026. 216 с.].

28. Drabchuk, Yu. Spivpratsia Mykhaila Hrushevskoho z Natsionalno-demokratychnoiu partiieiu: suchasna istoriohrafiia problemy. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky.* 2024. 1: 73-81. DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-73-81 [in Ukrainian].
[Драбчук Ю. Співпраця Михайла Грушевського з Національно-демократичною партією: сучасна історіографія проблеми. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 2024. № 1. С. 73—81. DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-73-81].
29. Drabchuk, Yu. Suspilno-politychna diialnist Hrushevskoho-emihhranta v novitnii ukrainskii istoriohrafii. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk.* 2026. 95(1): 48-57. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/95-1-6 [in Ukrainian].
[Драбчук Ю. Суспільно-політична діяльність Грушевського-емігранта в новітній українській історіографії. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2026. Вип. 95, т. 1. С. 48—57. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/95-1-6.].
30. Savchuk, I. Zhurnal "Ukraina" u rozvytku ukrainskoi istoriohrafii pershoi tretyny XX st. Odesa, 2026 [in Ukrainian].
[Савчук І. Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини XX ст. Одеса, 2026. 222 с.].
31. Telvak, Vit., Kurylyshyn, K. & Telvak, Vikt. Chasopys "Dilo" ta Mykhailo Hrushevskyi: informatsiinyi potentsial, spivpratsia, retseptsiia. Odesa, 2026 [in Ukrainian].
[Тельвак Віт., Курилишин К., Тельвак Вікт. Часопис «Діло» та Михайло Грушевський: інформаційний потенціал, співпраця, рецепція. Одеса, 2026. 225 с.].
32. Telvak, V., Kurylyshyn, K. & Telvak, V. Mykhailo Hrushevskyi ta chasopys "Dilo": spivpratsia, konflikty, retseptsiia (do 1914 roku). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy.* 2022. 28: 347-371. DOI: https://doi.org/10.15407/rksu.28.347 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 року). *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2022. Вип. 28. С. 347—371. DOI: https://doi.org/10.15407/rksu.28.347].
33. Telvak, Vt., Kurylyshyn, K. & Telvak, Vk. Postat Mykhaila Hrushevskoho v retseptyvnomu dzerkali "Dila" 1914—1930-kh rokiv. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy.* 2026. 1(40): 120-140. DOI: https://doi.org/10.15407/rksu.40.120 [in Ukrainian].
[Тельвак Вт., Курилишин К., Тельвак Вк. Постать Михайла Грушевського в рецептивному дзеркалі «Діла» 1914—1930-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2026. № 1(40). С. 120—140. DOI: https://doi.org/10.15407/rksu.40.120].
34. Hyrych, I. & Bakhanov, K. Tvortsi natsionalnoho naratyvu: Sin Chkhekho y Mykhailo Hrushevskyi (sproba porivnialnoho analizu). *Ukrainski koreieznavchi studii.* 2025. 1: 145-165 [in Ukrainian].
[Гирич І., Баханов К. Творці національного наративу: Сін Чхехо й Михайло Грушевський (спроба порівняльного аналізу). *Українські кореєзнавчі студії.* 2025. Вип. 1. С. 145—165].
35. Hyrych, I.B. & Tykholoz, N.B. "Nositsia dalshe z svoim Hrushevskym...": lysty Anny Kliuchko do Volodymyra Doroshenka z arkhivu UVAN u SShA. *Ukrainska biohrafistyka.* 2022. 22: 197-266 [in Ukrainian].
[Гирич І.Б., Тихолоз Н.Б. «Носиться дальше з своїм Грушевським...»: листи Анни Ключко до Володимира Дорошенка з архіву УВАН у США. *Українська біографістика.* 2022. Вип. 22. С. 197—266].
36. Pankova, S. Ostannii vizyt Ivana Franka do Kyieva: slidamy shchodennykovykh notatok Mykhaila Hrushevskoho. *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kyiv, 2022. 14: 110-116 [in Ukrainian].
[Панькова С. Останній візит Івана Франка до Києва: слідами щоденникових нотаток Михайла Грушевського. *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції.* Київ, 2022. Вип. 14. С. 110—116.].

37. Telvak, V. & Luniak, Ye. Lysty Andre Mazona do Mykhaila ta Kateryny Hrushevskykh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2022. 5: 244-256. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.204 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських. *Український історичний журнал.* 2022. № 5. С. 244—256. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.204].
38. Telvak, V.V. & Telvak, V.P. Mykhailo Hrushevskyi u koli frantsuzkykh koleh: problemy retseptsii. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk.* 2022. 4(40): 120-138. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610 [in Ukrainian].
[Тельвак В.В., Тельвак В.П. Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Емінак: науковий щоквартальник.* 2022. № 4(40). С. 120—138. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610].
39. Telvak, V. & Hyrych, I. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Mykhailom Diakonovym (1910, 1916 rr.). *Arkhivy Ukrainy.* 2022. 4(333): 233-243. DOI: https://doi.org/10.47315/archives2022.333.233 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Гирич І. Листування Михайла Грушевського з Михайлом Дьяконовим (1910, 1916 рр.). *Архіви України*. 2022. Вип. 4(333). С. 233—243. DOI: https://doi.org/10.47315/archives2022.333.233].
40. Goehrke, C. Mykhailo Hrushevsky: History of Ukraine-Rus'. Vol. 2. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 2023. 71(3): 483-484.
41. Werdt, Ch. von. Mykhailo Hrushevsky: History of Ukraine-Rus'. Vol. 5. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 2024. 72(3): 480-482.
42. Hrushevskyi, M.S. Tvory: u 50 t. T. 34: Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 6: Zhyttia ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Lviv, 2022 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Твори: у 50 т. Т. 34: Історія України-Руси. Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Львів, 2022. XXII, 744 с.].
43. Hrushevskyi, M.S. Tvory: u 50 t. T. 48, kn. 1: Polemika (1895—1914). Lviv, 2024 [in Ukrainian].
[Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 48, кн. 1: Полеміка (1895—1914). Львів, 2024. LXVIII, 562 с.].
44. Hrouchevskyï, M. Précis d'histoire de l'Ukraine. Vol. 1: Des débuts de l'Ukraine au triangle Pologne-Moscovie-Turquie au XVIIe siècle / trad. fr. Dmytro Tchystiak. Rouen: Christophe Chomant Éditeur, 2022. 162 p. [in French].
45. Hrouchevskyï M. Précis d'histoire de l'Ukraine. Vol. 2: De l'époque de Mazeppa (fin du XVIIe siècle) à la proclamation de la République Ukrainienne (1917—1919) / trad. fr. Dmytro Tchystiak. Rouen: Christophe Chomant Éditeur, 2022. 155 p. [in French].
46. Hrushevskyi, M. Pid zorianym nebom. Kharkiv, 2025 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Під зоряним небом / упоряд., передм., прим. Г. Бурлаки. Харків, 2025. 336 с.].
47. Kucherenko, M. Muzei Mykhaila Hrushevskoho v poshukakh novykh formativ naukovo-osvitnoi roboty. *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kyiv, 2023. 15: 165-171 [in Ukrainian].
[Кучеренко М. Музей Михайла Грушевського в пошуках нових форматів науково-освітньої роботи. *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції.* Київ, 2023. Вип. 15. С. 165—171].

Надійшла / Received 03.07.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Vitalii TELVAK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I. Franko Drohobych State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
telvak1@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2445-968X

MODERN HRUSHEVSKY STUDIES: AN ATTEMPT AT DISCIPLINARY BALANCE

The purpose of the study: to analyze the diverse scientific achievements of Hrushevsky studies researchers for the period 2022—2026. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. The study also used methods of periodization, classification, and typology. **The scientific novelty** of the article is an attempt at a comprehensive analysis of Hrushevsky studies of the last five years. **Conclusions.** The historiographical works examined demonstrate that Hrushevsky studies have remained in good disciplinary health in recent years. Despite the difficulties caused by Russian aggression, the field has continued to expand dynamically, with research areas broadening and scholarly approaches becoming more diverse. The number of historians of historiography interested in the intellectual biography of the Great Ukrainian has grown; most institutional platforms have continued to function steadily, and specialized panoramic surveys devoted to particular branches of Ukrainian-based Hrushevsky studies have appeared. At the same time, the reconstructed historiographical diversity has revealed several promising directions for future research: source studies (particularly the need for systematic investigation of Western archival collections), problem- and theme-oriented research (filling chronological and event-related gaps in the historian's biography), and conceptual studies (placing Hrushevsky scholarship within broader contextual and comparative frameworks). Taken together, these developments provide the foundation for preparing a comprehensive intellectual biography of Mykhailo Hrushevsky, conceived as an interdisciplinary collaborative project.

Keywords: *Hrushevsky studies; problem- and theme-oriented studies; archaeographic Hrushevskyana; Electronic Archive of Mykhailo Hrushevsky; Mykhailo Hrushevsky Historical Memorial Museum in Kyiv; Mykhailo Hrushevsky State Memorial Museum in Lviv.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.154
УДК 327:[94(100)+(44)“181”(045)

Олег ЗАХАРЧУК
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності,
Національний університет «Київський авіаційний інститут» (Київ, Україна)
korsika1769@gmail.com
https://orcid: 0000-0002-1318-6196

ПРОТИСТОЯННЯ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ ТА СОЮЗНОЇ ДИПЛОМАТІЙ: ФРАНЦУЗЬКА КАМПАНІЯ 1814 р. В ОЦІНКАХ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ XIX ст.

Метою розвідки є критичне переосмислення російського імперського історіографічного доробку відносно висвітлення та інтерпретацій дипломатичної історії воєнної кампанії 1814 р. **Методологія** статті спирається на компаративну та аналітичну дослідницьку стратегію, історіографічний аналіз та деконструкцію провідних ідей і смислів російської історіографічної традиції; передбачає системне дотримання принципів історизму та об’єктивності, використання проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного методів. **Наукова новизна.** Вперше в сучасній українській історіографії здійснено спробу відстежити причини виникнення і поширення міфів у російській імперській історіографії щодо дій наполеонівської та союзної дипломатій на Шатійонському конгресі 1814 р. Реконструйовано передумови, хід та наслідки переговорів у Шатійоні. Відстежено появу та причинно-наслідкові зв’язки поширення російських міфологічних концепцій відносно дипломатичного протиборства наполеонівської та союзної дипломатій у згаданий період. Встановлено політичну зумовленість викривлення історичних реалій у російській історіографії. Спростовано поширене в росій-

Цитування: Захарчук О. Протистояння наполеонівської та союзної дипломатій: французька кампанія 1814 р. в оцінках та інтерпретаціях російської історіографії середини XIX ст. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 154—171. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.154

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ській історіографії імперського, радянського та сучасного періодів твердження про виняткову особисту відповідальність Наполеона за зрив згаданих переговорів.

Ключові слова: *російська імперська історіографія, міфи, дипломатія, Наполеон Бонапарт, Шатійонський конгрес, французька кампанія 1814 р., шоста антинаполеонівська коаліція.*

Французька воєнна кампанія 1814 р. була періодом завершення найжорстокішого воєнно-дипломатичного протиборства Франції з головними державами шостої антинаполеонівської коаліції (1813—1814 рр.). Активне ведення кампанії остаточно підірвало воєнно-економічні спроможності Франції. Натомість коаліціянтам удалося ситуативно піднятися над давніми та поточними незгодами. Всі великі держави Європи зрештою створили єдиний фронт боротьби й домоглися перемоги. Вони дали імператору французів повною мірою відчути не лише перевагу союзників, але й тиск «силової дипломатії» об'єднаної Європи, підкріпленої військовою силою. Події розгорталися неначе в реверсивному режимі: від певного моменту вже Наполеону довелося, ламаючи власні плани, лише маневрувати, зволікати перед ультимативними вимогами коаліціонерів. Крах планів імператора силою домогтися гегемонії в Європі неминуче потягнув за собою крах його імперії.

Загальний вплив згаданих подій та наслідків реалізації дипломатичних домовленостей на подальший розвиток політичної історії країн Європи викликає стійкий інтерес і до детального наукового вивчення проблематики, і до її інтерпретацій та застосування у практиці міжнародних відносин.

Дана розвідка є тематичним продовженням нашої попередньої публікації, де було проаналізовано концепції головних представників російської офіційної історіографії XIX ст. щодо дій наполеонівської та союзної дипломатій під час Франкфуртських переговорів 1813 р. [1].

Найвагоміший внесок у висвітлення дипломатичної історії будь-якого періоду наполеонівських війн, безумовно, належить французькій історіографії. Так, сучасні відомі французькі наполеонознавці — Ж. Тюлар, Ж.-О. Буддон, Т. Ленц, П. Сур — вдавшись до ретроспективного аналізу наявних і запровадивши до наукового обігу значну кількість маловідомих документів з архівосховищ різних країн світу, встановили, що Шатійонські переговори 1814 р. завели в глухий кут обидві сторони [2—5]. Натомість історикиня-русистка М.-П. Рей, зберігаючи вірність прищепленим з дитинства русофільським поглядам упродовж усієї академічної кар'єри [1], у цілому уславила Росію, російську армію та Олександра I під час

[1] Пані М.-П. Рей очолює асоціацію «Les Amis du Patrimoine Russe» («Друзі російської спадщини»), є професоркою російської та радянської історії університету Париж-1 (Пантеон-Сорбонна), а також науковим керівником Лабораторії едиційної археографії Уральського федерального університету (м. Єкатеринбург, РФ). Припускаємо, що родина історикині близька до лівих рухів, адже російську мову вона вивчала з підліткового віку, у 1976 р. відпочивала в міжнародному піонерському таборі «Артек» у Криму [6]. Останній був «не лише місцем відпочинку», але й стратегічною установою для ідеологічного спрямування, а сьогодні підконтрольний Росії «Артек» є «демонстрацією російського відродження, і мостом до радянського минулого» [7].

шостої антинаполеонівської коаліції (1813—1814 рр.). Зокрема, у 2014 р. з нагоди 200-річчя вступу російського самодержця до Парижу видала у Франції книгу, присвячену французькій кампанії Олександра I [8]. Її книги отримали досить високу оцінку сучасного російського наукового середовища [9, с. 163—164] та були перевидані у РФ [10; 11]. Варто зауважити, що згадане дослідження було виконане за підтримки гранту уряду РФ, а авторка, на наш погляд, при висвітленні проблеми свідомо приховала всю підступність союзної дипломатії під час військової кампанії 1814 р. [11, с. 68, 78—82].

Останнім часом французькі дослідники зосередилися на введенні до наукового обігу значного масиву неопублікованих джерел з багатьох архівосховищ світу, присвячених різним напрямкам зовнішньої політики та дипломатії Наполеона. З-поміж них слід виділити фундаментальну 15-томну збірку документів «Наполеон Бонапарт. Загальна кореспонденція» («Napoléon Bonaparte. Correspondence générale»), підготовлену до друку приватним Фондом Наполеона в Парижі (Fondation Napoléon). Зазначимо, що на сьогодення це найповніше видання листування французького імператора (40 500 листів). Майже 200 архівних центрів і дослідників з усього світу, а серед них і науковці з України [2], надали значну кількість виявлених ними листів Наполеона з інформацією про його військову, політичну та адміністративну діяльність. У 15-му томі опубліковані документи, що стосуються нашої проблеми [13]. Серед опублікованих джерел слід також згадати й тритомну збірку документів: «Дипломатичні документи Консульства та Імперії (1799—1815)» («Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire») за загальною редакцією М. Керотре. Зокрема, у третьому томі містяться оригінальні документи, що безпосередньо стосуються і нашої проблеми [14, с. 104—123]. Проаналізувавши цілу низку різноманітних документальних джерел, М. Керотре підтвердив раніші висновки французьких колег про те, що Шатійонські переговори з боку союзників були черговою дипломатичною грою [14, с. 104].

Погляди представників сучасної англійської історіографії різняться. Так, Д. Лівен підтримав традицію глорифікації Олександра I та перемоги російської армії під час протистояння Росії з Наполеоном у 1812—1814 рр. [15]. Тому його книга, присвячена 200-річчю перемоги Московії у війні 1812 р., перевидана в путінській Росії [16], викликала справжній аншлаг серед російських «фахівців» історії наполеонівських війн [17, с. 4—51]. Натомість Є. Робертс у новому бібліографічному дослідженні, присвяченому Наполеону Бонапарту, у цілому об'єктивно висвітлив військове та дипломатичне протиборство обох сторін під час воєнної кампанії 1814 р. [18, с. 672—695] [3]. Він зауважив, що під час Шатійонських переговорів умови мирного договору змінювалися відповід-

[2] Наприклад, професор В.В. Ададуров, член-кореспондент редколегії даного видання, також оприлюднив виявлені ним матеріали зі львівських архівосховищ (тт. 7, 8, 12. Paris, 2010—2012) [12, с. 18].

[3] Нещодавно вийшло друге видання.

но до успіхів обох армій [18, с. 676]. До об'єктивного висновку щодо даної проблеми дійшов і А. Замойський, зауваживши, що блискуче ведення Наполеоном осінньо-зимової кампанії 1814 р. проти армій коаліції лише відтермінувало неминучу розв'язку [19, с. 546].

Представники сучасної російської історіографії наполеонівських війн традиційно зосереджуються переважно на висвітленні участі російської армії в антинаполеонівських коаліціях [20]. Але навіть ті поодинокі автори, що працюють у царині історії дипломатії, наслідують традицію російської офіційної історіографії XIX — початку XX ст. і в цілому всю провину за зрив Шатійонських переговорів покладають лише на Наполеона [21, с. 245]. Останнім часом російські автори, отримавши нові методологічні вказівки від влади, теж віддають перевагу підтримці патріотичної концепції російської історіографії XIX — початку XX ст. та глорифікації ролі імператора Олександра I, Росії та російської імператорської армії у «визволенні» Європи від наполеонівської «деспотії» [22]. Така оцінка ролі російської влади, армії та загалом імперії підтримує престиж сучасної російської влади всередині країни, зміцнює відчуття самоповаги в середовищі патріотично налаштованих верств суспільства [23, с. 121]. Зокрема, напередодні святкування в Росії 200-річного ювілею перемоги у війні 1812 р. після втручання цензури одна російська енциклопедія отримала назву «Вітчизняна війна 1812 р. та визвольний похід російської армії в 1813—1814 рр.» [24][4].

Поодинокими критиками російсько-радянської традиційної та сучасної путінської офіційно-патріотичної концепції є М. Троїцький [25; 26] та І. Шеїн [27], які, усупереч критиці «патріотів», намагалися в цілому об'єктивно висвітлити різні проблеми військової та дипломатичної історії наполеонівських війн [28, с. 95—136]. Так, оригінальний рукопис М. Троїцького «Наполеон Великий», у якому автор загалом неупереджено висвітлив дану проблему [29, с. 300—317], через спротив російських «патріотів» майже шість років пролежав в одному з центральних московських видавництв і побачив світ досить обмеженим тиражем уже після смерті автора [26].

З огляду на різні причини дана проблема не знайшла належного висвітлення в сучасній українській історіографії наполеонівських війн, хоча свого часу автор цих рядків фактично примусив представників російської історіографії прийняти нашу концепцію відносно протистояння наполеонівської та союзної дипломатій під час воєнної кампанії 1813 р. [30—32]. Тому з 2013 р. автор більше не отримував запрошення до участі в різних наукових форумах та виданнях, що проходили під егідою РАН. Останнім часом в рамках нашого дослідження «Зовнішня політика та дипломатія Наполеона Бонапарта в російській імперській, радянській та пострадянській історіографії (початок XIX ст. — до сьогодення)» ми вперше

[4] З цим виданням стався унікальний випадок: путінська цензура дещо не додивилася і попри досить патріотичну назву даного видання значна кількість вміщених в енциклопедії статей написані в цілому об'єктивно, зокрема, військова та дипломатична історія шостої антифранцузької коаліції (1813—1814 рр.).

в українській історіографії звернулися до критичного аналізу висвітлення методів і засобів наполеонівської дипломатії під час Франкфуртських переговорів 1813 р. в науковому доробку представників російської патріотичної історіографії другої чверті — другої половини XIX ст. та його методологічного впливу на пізнішу російську історіографію [1]; проаналізували протистояння дипломатичних служб наполеонівської Франції та союзних держав у 1813—1814 рр. в оцінках представників радянської історіографії (1920-ті — початок 1930-х рр.) [33] та висвітлили погляди представників сучасної російської історіографії на протиборство наполеонівської дипломатії та союзних держав під час воєнних кампаній 1813—1814 рр. [34]. З огляду на це реконструкція поглядів представників російської імперської історіографії, що при висвітленні зовнішньої політики та дипломатії Наполеона значно вплинули на висновки радянських авторів (кінця 1930-х — 1991 р.), а також на переважну більшість представників сучасної історіографії РФ зберігає актуальність.

Після вторгнення наприкінці 1813 р. союзних армій на територію Франції, Наполеон, усвідомлюючи критичне становище значно послабленої імперії, зокрема після поразки в битві при Ла-Ротьєрі (1 лютого 1814 р.), погодився розпочати переговори про загальний мир на основі Франкфуртських союзних пропозицій щодо повернення Франції до її «природних кордонів» [1, с. 57]. Вони увійшли в історію як Шатійонський конгрес і проходили з 5 лютого по 19 березня 1814 р. у м. Шатійон-сюр-Сен (Châtillon-sur-Seine) на тлі продовження військових дій між Францією та головними державами шостої антифранцузької коаліції — Росією, Великобританією, Пруссією та Австрією, котрі нібито виступали від всієї Європи.

Зауважимо, що для союзних держав, які мали значну чисельну перевагу над Наполеоном [5], мова вже йшла не про переговори, а швидше про те, щоб відтягнути час, потішити суспільну думку, немов союзники бажають миру [14, с. 104]. Тому вони вирішили висунути Наполеону умови укладення загального миру значно жорсткіші за франкфуртські пропозиції і заздалегідь неприйнятні. Так, вони вимагали від Франції повернення до старих кордонів (відмовитися від усіх попередніх завоювань після 1792 р.), не втручатись у питання територіального врегулювання в Європі [14, с. 104]. Союзники вважали себе у виграші у будь-якому випадку: відхиливши їхні пропозиції, Наполеон, як і на Франкфуртських переговорах, отримає звинувачення в тому, що не бажає миру, погодившись — все одно буде приниженим і послабленим [34, с. 223; 35, с. 458]. Фактично коаліціонери продовжили розігрувати гру, розпочату ще під час Плейсицького перемир'я (4 червня — 8 серпня 1813 р.), зокрема на Празькому конгресі (липень 1813 р.), та продовжену на Франкфуртських переговорах (листопад 1813 р.) [1; 14, с. 94—99; 34, с. 219—223; 36, с. 139—147; 37, с. 282—283; 38, с. 150, 156, 180—198, 328—332, 358—359; 39, с. 130—189, 195—226].

[5] За даними сучасних французьких дослідників проти 250 тис. союзницької армади Наполеон на теренах Франції міг зосередити лише 80 тис. рекрутів [2, с. 415].

Зауважимо, що попри наявні значні суперечності між союзними державами[6], вони погодилися не залишати Наполеона на троні[7]. Особливо твердої позиції в даному питанні дотримувався Олександр І: для нього ще з часів формування третьої антифранцузької коаліції цей «корсиканський вискочка» був особистим заклятим ворогом, напевно з того ж часу він мріяв тріумфально в'їхати на білому коні до Парижу. Тому російський імператор, що також прагнув до європейської гегемонії, і уклав у Тільзиті мир і союз з Наполеоном, щоб таємно шкодити йому, а після його повалення майже одноосібно панувати в Європі. Під час війни 1812 р. ненависть російського самодержця до імператора французів значно посилилася. Загально відомими є його слова, сказані вихідцю з П'ємонту полковнику О. Мішо де Боретуру, що прибув до нього з повідомленням від М. Кутузова про здачу Москви: «Наполеон або я, я або він, але разом ми царювати не можемо [...]» [36, с. 121]. Так, після поразки Наполеона в Росії, відчувши, що настав слушний момент для здійснення своїх задумів, саме Олександр І ініціював перенесення військових дій за кордон Російської імперії, адже йому був потрібен не стільки мир з Францією, не стільки відновлення політичної рівноваги в Європі, скільки повалення свого особистого ворога з престолу [37, с. 43]. Воєнну кампанію 1813 р. російський самодержець почав під гаслом: «Наполеон принизив мене, а я принижу його. Я веду війну не з Францією. Якщо Наполеон загине, то я одразу зупинюся» [40, с. 387]. Тому всі спроби імператора французів у 1812—1813 рр. досягти миру виявилися марними.

Зі свого боку Фрідріх-Вільгельм ІІІ та Франц І також лише очікували слушного моменту, щоб помститися за всі попередні приниження. Продовжував залишатися найлютішим ворогом Наполеон і для Великої Британії. Так, під час Франкфуртських переговорів 1813 р. британський міністр закордонних справ лорд Р.-С. Каслрі категорично був проти того, щоб за Францією залишалися її «природні кордони» [41, с. 179, 183, 185], і саме він наполіг на підписанні союзниками 29 січня 1814 р. так званого Лангрського протоколу, згідно з яким Франція повинна повернутися лише до старих кордонів [9, с. 293]. Згадані факти переважна більшість російських істориків продовжує ігнорувати.

Після вторгнення союзних військ у Францію Олександр І відчував свій тріумф і вже не мав жодних сумнівів у перемозі над своїм ворогом. Тому він був категорично проти будь-яких перемовин з Наполеоном. Проте, розуміючи черговий диплома-

---

[6] Наприклад, Великобританія та Габсбурзька імперія побоювалися посилення впливу Росії на європейські справи у випадку остаточної перемоги над Наполеоном.

[7] Проте у керівників союзних держав не було одностайності відносно майбутнього Франції. Так, Великобританія та Пруссія в цілому схилялися до реставрації Бурбонів. Своєю чергою, в очільника австрійської зовнішньої політики К-Л. Меттерніха після поразки Наполеона під Лейпцигом для противаги впливу Росії в Європі виникла ідеї регентства Марії-Луїзи при малолітньому синові Наполеона королі Римському. Для Олександра І головним було повалити Наполеона. Однак після довгих вагань він вирішив, що питання про правлячу династію Франції повинні вирішувати самі французи, хоча зрештою все ж погодився на кандидатуру Бурбонів.

тичний трюк союзників, російський імператор погодився на переговори, оскільки військові дії продовжувалися. Зокрема, він одним із перших підтримав нові союзницькі вимоги, виправдовуючи їх виходом до р. Марни [42, с. 121]. Однак цар побоювався, що Наполеон усе ж погодиться на них. Тому напередодні переговорів у спеціальній (таємній) інструкції він наказав своєму уповноваженому на конгресі графу А. Розумовському «за жодних умов не прискорювати хід переговорів» [39, с. 264; 43, с. 462]. Своєю чергою Наполеон теж не покладав особливих надій на переговори. Так, у ноті від 4 січня 1814 р. своєму уповноваженому на Шатійонських переговорах міністру закордонних справ Франції А.-О. де Коленкуру він зазначив, що має сумнів щодо щирості союзників і бажання Англії укласти справжній мир. Далі імператор зауважив, що хоча він і прийняв Франкфуртські вимоги союзних держав, але, найімовірніше, у них є інші задуми. Чи не бажають вони повернути Францію до старих кордонів? [14, с. 104; 44, с. 266]. Тому він вирішив покластися насамперед на силу своєї зброї, планував розбити союзні армії по частинах і, скориставшись наявними суперечностями між союзниками, спробувати розколоти їх під час переговорів. Отже, ще до початку переговорів обидві сторони сумнівалися в їх ефективності, адже, як і на Празькому конгресі, ніхто насправді не прагнув до миру.

Переговори розпочалися 5 лютого 1814 р., але з новими вимогами представники союзних держав ознайомили А. Коленкура лише 7 лютого 1814 р. [45, с. 35] і вони виявилися повною несподіванкою для французького представника. Він зазначив, що нові союзні пропозиції істотно відрізняються від Франкфуртських, але він готовий до негайного укладення перемир'я під гарантії з боку союзників [46, с. 246]. За свідченням джерел, союзники, перебуваючи в ейфорії від військових успіхів, уже дійшли висновку, що не варто укладати мир з Наполеоном напередодні його падіння [39, с. 264]. 8 лютого 1814 р. лорд Р. Каслрі заявив представникам союзницьких держав, що навіть за згоди Наполеона на всі їх вимоги, англійці все одно не підпишуть мирний договір, доки союзники не домовляться про новий територіальний устрій Європи [39, с. 260].

Маючи повну свободу дій, А. Коленкур вагався і не поспішав погоджуватися на нові союзницькі вимоги, натомість певний час вдавався до затягування переговорів. Тому А. Розумовський, виконуючи таємне розпорядження Олександра I, під приводом отримання нових інструкцій 10 лютого 1814 р. тимчасово перервав переговори [47]. Своєю чергою Наполеон наголосив А. Коленкуру, що в нього завжди буде час укласти мир на таких умовах. Невдовзі імператор виклав свій подальший план: «[...] протягом восьми днів я зберу достатньо сил, щоб провести кілька битв, ще до прибуття моїх військ з Іспанії. Спустошення від козаків стане поштовхом до озброєння мешканців і подвоїть наші сили. Якщо нація піде за мною, то ворог програє. Якщо ж фортуна відвернеться від мене, тоді моя партія буде програна. Я не тримаюся за трон і не стану принижувати ні себе, ні націю, погоджуючись на ганебні умови» [13, с. 18]. Переговори в Шатійоні відновилися лише 17 лютого 1814 р., французький представник одразу отримав проєкт мирного договору з новими союзницькими вимогами [14, с. 106—107]. Зокрема, коаліціонери ультимативно заявили, що лише після їх прийняття вони призупинять військові

дії [35, с. 512—513]. Своє бачення загального миру Наполеон виклав у листі до А. Коленкура: «Я бажаю миру, проте він не повинен бути більш принизливим для Франції, ніж базові Франкфуртські пропозиції» [44, с. 298]. Наступ союзних армій, що вдерлися в цей час у Францію, був не досить вдалим. Лише за період з 10 до 18 лютого 1814 р. Наполеон завдяки полководницькому таланту одержав поспіль сім блискучих перемог над значно більшими силами російсько-австрійсько-прусських інтервентів і фактично відкинув їх на попередні позиції. Аби виграти час, керівники союзних держав на нараді у Труа 23 лютого 1814 р. вирішили запропонувати Наполеону розпочати переговори про перемир'я [8]. Слід зауважити, що коаліція після важких поразок союзних військ справді захиталася. Наполеон вважав, що ще декілька гучних перемог над супротивниками дозволять йому добитися вигідніших умов миру. Щоб розколоти коаліцію, імператор французів 21 лютого 1814 р. надіслав листа своєму тестю Францу I з проханням укласти вічний мир між двома державами відповідно до Франкфуртських пропозицій, вважаючи їх найбільш прийнятними для Франції та загалом такими, що відповідали інтересам Австрії [14, с. 110]. Проте його пропозиція залишилася поза увагою.

Однак, це була агонія. Франція була виснажена і не мала засобів для продовження боротьби: її економіка була надто підірвана, виникли значні фінансові труднощі та дезорганізація в адміністрації [5; 50, с. 849—850]. Заклик Наполеона до загальної мобілізації французького народу 31 січня 1814 р. провалився через спротив заможного селянства, яке було основним електоратом імператора [18, с. 674]. Протиставити чисельній перевазі союзників йому було нічого. Військові поразки посилили опозиційні настрої французького суспільства, а внутрішні супротивники Наполеона досить вдало їх використали. Своєю чергою, Олександр I, що аж ніяк не бажав укладати мир з Наполеоном, та його дипломат генерал К.-А. Поццо ді-Борго, для якого імператор також був особистим ворогом, надихнули коаліцію, зміцнивши її політично [2, с. 415].

Для тиску на Наполеона та зміцнення коаліції, з ініціативи лорда Каслрі, Росія, Великобританія, Австрія та Пруссія в ніч з 9 на 10 березня 1814 р. уклали договір про оборонно-наступальний союз, відомий в історії як Шомонський трактат [9] [14, с. 119—123]. Він помітно згуртував коаліцію і став смертним вироком для імперії Наполеона [51, с. 7].

Проте Наполеон не бажав поступатися. 2 березня 1814 р. він продиктував А. Коленкуру депешу, у якій зазначив, що нота союзників від 17 лютого 1814 р.

---

[8] Переговори проводилися незалежно від Шатільонського конгресу в селищі Люзіньї 24 лютого — 4 березня 1814 р. Обидві сторони продовжували вести бойові дії: Наполеон в інструкції Ш. Флао зазначив, що погодиться на перемир'я, лише впевнившись у підписанні миру. Союзники намагалися відрізати головні сили наполеонівської армії від обложених ними фортець на річках Мозель та Маас. Проте переговори закінчилися нічим, сторони навіть не домовилися про демаркаційну лінію [48, с. 152—178; 49, с. 236—238].

[9] Союзники навмисно контрдатували документ 1 березня 1814 р., не бажаючи прив'язувати його укладення до 10 березня 1814 р. — дати закінчення терміну оголошеного Наполеону ультиматуму.

була не пропозицією, а скоріше ультиматумом про капітуляцію і Франція ніколи не відмовиться від своїх «природних кордонів». Зокрема, він наказав А. Коленкуру при обговоренні попередніх умов загального миру відстоювати лише Франкфуртські союзні пропозиції [14, с. 110]. Виконуючи розпорядження імператора 15 березня 1814 р., він вручив уповноваженим союзних держав контрпроєкт, сформульований у цілому на основі Франкфуртських союзних пропозицій [14, с. 112—117]. Скориставшись різкою зміною загальної військово-політичної ситуації на свою користь, союзники 18 березня 1814 р. фактично припинили переговори та повідомили А. Коленкура, що всі суперечливі питання тепер будуть вирішуватися лише силою зброї. Отже, Наполеон, як і у Франкфуртській союзній декларації [14, с. 97—99], в очах всього суспільства знову став єдиним винуватцем продовження війни. 25 березня 1814 р. в декларації, укладеній у Вітрі, союзники виклали всі мотиви, що спонукали їх перервати переговори [14, с. 117], а їхні армії 31 березня 1814 р. окупували Париж.

Дана проблематика спочатку опинилася у центрі наукових інтересів представників патріотичної концепції російської імперської історіографії наполеонівських війн. Придушення польського повстання 1830 р. та революційних подій в Європі посилило увагу російської влади до ідеології, була сформульована теорія «офіційної народності» — «Православ'я. Самодержавство. Народність». В її контексті звернулись і до доби війни 1812 р., щоб нагадати російському суспільству, що саме успішні дії самодержавства «врятували» Європу від Наполеона в 1813—1814 рр. [23, с. 118]. Зокрема, значну увагу приділяли створенню нових фундаментальних праць, присвячених цьому періоду, що в цілому уславляли діяння Олександра I, який за часів Миколи I офіційно проголошувався не лише «визволителем» Європи від наполеонівського ярма, але й «рятівником» Росії у 1812 р. [52, с. 193—194]. Підготовка до написання таких книг була доручена активному учаснику воєнних компаній 1812—1814 рр., військовому історику, генералу О. Михайловському-Данилевському. На початку 1830-х рр. він надрукував мемуарно-історичні записки про воєнні кампанії 1813—1815 рр., що в цілому прославляли Олександра I за відновлення порядку в Європі [53; 54; 55, с. 304]. Тому в 1834 р. через військового міністра Російської імперії генерала О. Чернишова історик отримав замовлення від Миколи I відтворити похід російської армії до Франції в 1814 р. як останній етап боротьби Олександра I з Наполеоном[10] [52, с. 203]. Нова книга мала нагадати західним державам про рятувальну місію 1814 р. російського самодержавства та про його військову могутність. Для її написання О. Михайловському-Данилевському створили всі необхідні умови — надали чергове звання генерал-лейтенанта, призначили сенатором та головою новоствореного Військово-цензурного комітету [52, с. 210]. Зауважимо, що він давно відійшов від ліберальних поглядів і чудово розумів, що від нього вимагають. Тому історик блискуче впорався з поставленим завданням. Використавши вибірково документи росій-

[10] В одній із наших праць ми зупинилися на висвітленні історії написання О. Михайловським-Данилевським книги, присвяченої війні 1812 р. [24, с. 119].

ських архівосховищ та досить специфічну інформацію з різноманітних закордонних джерел, автор представив похід до Франції в 1814 р. як логічне продовження «визвольного» походу 1813 р. російської армії в Європу [56, с. V], тим самим О. Михайловський-Данилевський услід коаліціонерам фактично виправдовував інтервенцію союзних військ у 1814 р., зокрема російських [11]. Зазначимо, що цей факт ігнорували російські імперські історики, переважна більшість радянських та сучасних російських дослідників. У новій книзі автор черговий раз уславив Олександра I, зазначивши, що лише його непохитність змогла привести російську армію до перемоги в 1814 р. і завдяки йому були відновлені спадкові престоли та встановлена політична рівновага в Європі [56, с. III—VI]. Водночас згадана праця була направлена й проти мемуарно-історичних творів закордонних авторів, зокрема французьких. Так, на думку О. Михайловського-Данилевського, саме вони представили воєнну кампанію 1814 р. у «спотвореному» вигляді, адже вказували суспільству лише на помилки союзників, на військове мистецтво Наполеона і при цьому нібито замовчували перемоги російської зброї [52, с. 203]. Зазначимо, що російська влада досить високо оцінила новий панегірик Олександру I, а фактично всьому самодержавству та патріотизм автора. Як свідчать архівні матеріали, після ретельного ознайомлення з цим рукописом Микола I наказав надрукувати його державним коштом, зазначивши, що дане видання зроблено за «височайшим повелінням» [52, с. 204]. Саме після написання згаданої книги О. Михайловському-Данилевському було доручено написати цілу низку інших праць, присвячених історії війн, що вела Росія з іншими державами в наполеонівську добу. З часом популярність цього автора серед патріотичної російської спільноти досягла апогею. Навіть В. Бєлінський назвав його «знаменитим» російським військовим істориком [52, с. 210]. До кінця царювання Миколи I всі праці О. Михайловського-Данилевського перебували поза критикою, неодноразово перевидавалися, попри їхню описовість. Як зазначив сучасний російський дослідник О. Сапожніков, у цей час владою віталися лише видання, що мали переважно описовий характер і переслідували скоріше ідеологічну, ніж наукову мету [58, с. 83].

О. Михайловський-Данилевський, як і переважна більшість представників офіційного напрямку російської імперської історіографії другої половини XIX — початку XX ст., у новій книзі залишив практично поза увагою дипломатичне протистояння наполеонівської Франції та союзних держав у 1814 р. Припускаємо, що детальний аналіз дій наполеонівської та союзної дипломатій істотно ускладнив би приховування та перекручування незручних історичних фактів, тому все, що не вписувалося в офіційну ура-патріотичну концепцію, замовчувалося або ігнорувалося при висвітленні дипломатичної історії воєнної кампанії 1814 р. [33, с. 120]. Виконуючи політичне замовлення, О. Михайловський-Данилевський при висвітленні Шатійонських переговорів приховав чимало незручних фактів. Не пояснюю-

[11] Навіть сталінський пропагандист Л. Бескровний у часи «Хрущовської відлиги» був змушений визнати цей факт, назвавши його з марксистських позицій проявом реакційності російського самодержця [57, с. 133].

ючи справжніх причин їхнього провалу, він лише наголосив на тому, що Наполеон відмовився від мирних пропозицій союзних держав [56, с. 158—159, 258—259]. Таким чином, історик усю провину за зрив згаданих переговорів переклав тільки на французького імператора. І лише в мемуарних записках, які не потрапили під цензуру Миколи І, автор дав їм більш об'єктивну оцінку. Зокрема, він звернув увагу, що невідповідність вимог союзних держав поступкам, на які погодився французький уряд, обумовило марність цих переговорів. Автор визнав і той факт, що обидві сторони не мали бажання погоджуватися навіть на ті умови, що запропонували їх уповноважені [56, с. 13]. У своїх спогадах О. Михайловський-Данилевський також зазначав, що похід союзників до Франції був потрібний їм для досягнення почесного миру. Зокрема, на думку Олександра І, «честь Росії неодмінно вимагала встановити свої прапори в Парижі» [56, с. 3]. У новій праці автор навіть і не згадував про ці факти. Своєю чергою, інший очевидець тих подій, військовий історик, генерал А. Жоміні[12], даючи оцінку діям Наполеона, зазначив, що після отримання нових вимог союзників він переконався в тому, що йому нічого очікувати від цього конгресу, який бажав диктувати умови, а не вести переговори. Тому імператору залишилося лише сподіватися на силу своєї зброї [59, с. 558]. За іншою версією також безпосереднього очевидця тих подій, особистого секретаря Наполеона К.-Ф. де Меневаля, оговтавшись від першого шоку, спричиненого перемогами Наполеона, союзники зрозуміли, що одержані ним військові успіхи не отримали загальної підтримки й навпаки послабили його. 1 березня 1814 р. чотири великі держави уклали договір, завдяки якому їх союз зміцнився. Тому російські та австрійські представники, що домінували на Шатійонському конгресі, раптово перервали переговори. Невдовзі союзники ухвалили спільне рішення про наступ на Париж об'єднаними силами й відмовилися від демонстрації готовності до ведення переговорів [60, с. 456]. Як очевидцю цих подій, допущеному до таємних матеріалів різних петербурзьких архівосховищ, О. Михайловському-Данилевському, безумовно, про вищезгадані факти було відомо. Однак, погодившись виконувати політичне замовлення, він інакше їх висвітлювати не міг.

Отже, завдяки «науковому доробку» О. Михайловського-Данилевського в російській імперській історіографії наполеонівських війн остаточно сформувалася і надовго укорінилася офіційна версія військової та дипломатичної історії французької кампанії 1814 р., а невдовзі й усіх інших. Після появи його чергової праці імперська влада фактично нагадала російському суспільству, та й не тільки йому, що саме «успішні» дії самодержавства «врятували» Європу від «корсиканського тирана» й лише завдяки наполегливості імператора Олександра І та російській зброї влада «узурпатора» наприкінці березня 1814 р. у Франції була остаточно повалена.

Зауважимо, що згадана праця О. Михайловського-Данилевського суттєво вплинула на погляди переважної більшості російських авторів, які висвітлювали участь

[12] О. Михайловський-Данилевський, безумовно, був знайомий із працею А. Жоміні, присвяченою політичній і військовій діяльності Наполеона.

Російської імперії в шостій антинаполеонівській коаліції. Так, продовжили його справу з виконання політичних замовлень М. Богданович, С. Соловйов, В. Надлер, М. Шильдер. Своїми працями, присвяченими військовій історії Росії та її імператорам, вони слідом за О. Михайловським-Данилевським формували «патріотизм» російського суспільства в нових історичних умовах міфом про «агресора та завойовника» Наполеона, який, не бажаючи миру, зірвав усі переговори в 1813—1814 рр., та Олександра I — «визволителя» Європи [1, с. 61—62; 25, с. 74]. Ці міфи й досі є дієвим інструментом пропаганди «героїчного» минулого Росії, а праці їхніх творців продовжують тиражуватися значними накладами[13] [23, с. 121].

Слід зауважити, що в цей час серед представників російської імперської історіографії почали з'являтися і протилежні оцінки постаті Наполеона та його зовнішньої політики, що було значною мірою пов'язано з письменником, літературним критиком, істориком М. Полевим. Він, перебуваючи під значним впливом ідей французьких істориків Ф. Гізо, Ж. Мішле та О. Тьєрі [61, с. 321], виявив зацікавлення до французької та світової історії. Наслідком стала поява в середині 1840-х рр. його праці, присвяченої Наполеону I [62]. Вона стала першою в російській історіографії ґрунтовною науковою біографією імператора французів, яку тривалий час, на жаль, ігнорували російські імперські, радянські історики й продовжує в цілому ігнорувати більшість російських авторів. Використавши не тільки російські, а й цілу низку закордонних джерел, М. Полевий, на противагу О. Михайловському-Данилевському, на наш погляд, більш об'єктивно висвітлив дипломатичну історію французької кампанії 1814 р. Ми погоджуємося з автором, що після оприлюднення союзними державами на початку грудня 1813 р. так званої Франкфуртської декларації [1, с. 57—58] Наполеон остаточно переконався, що єдиним способом політичного збереження імперії було продовження війни [63, с. 268]. На нашу думку, М. Полевий дійшов обґрунтованого висновку й у тому, що після укладення союзними державами Шомонського пакту часткові військові успіхи не могли вже врятувати Наполеона і практично його доля була вирішена [63, с. 281]. Проте, як звернули увагу вітчизняні дослідники, М. Полевий мав неоднозначні погляди на історичний процес [61, с. 321—322]. Зокрема, досить суперечливим є його твердження, що Наполеон нібито зробив величезну помилку, коли під час Шатійонських переговорів відмовився від мирних пропозицій союзників і це, нібито, довершило його загибель [63, с. 279]. Можливо, імператор і робив помилки під час воєнної кампанії 1814 р., однак будь-яка угода з коаліціонерами була б тимчасовою, адже вони вже вирішили не залишати його на престолі. На цей факт змушений був звернути увагу й О. Михайловський-Данилевський [64, с. 192]. Слід зауважити, що союзники чудово розуміли, що подальше перебування Наполеона на престолі — лише тимчасовий перепочинок. На-

[13] Нам вдалося встановити, що значну активність у цьому плані виявили вкрай патріотичні видавництва «Кучкове поле» та «Ексмо», що за останні 20 років перевидали майже всі книги згаданих авторів. Зокрема, з титульних аркушів перевиданих ними книг навмисно вилучені вказівки про їхнє написання саме «за височайшим повеліннням» того чи іншого російського імператора або про присвячення їм.

віть якби він і погодився прийняти всі союзні пропозиції, то, на нашу думку, йому одразу були б висунуті додаткові вимоги. Маючи під час воєнної кампанії 1814 р. значну чисельну перевагу і ведучи бойові дії на підступах до Парижу, союзники не зважали на тимчасові військові поразки й уже не мали сумніву у своїй перемозі. Вони вели переговори з Наполеоном не для досягнення миру, а для остаточної перемоги над ним. Зокрема, їхньою головною метою на переговорах було лише виграти час і ще раз показати всім, що імператор не хоче миру всупереч бажанню союзників. Своєю чергою, Наполеон, який ніколи не втрачав своєї проникливості, чудово розумів, що за наявних умов миру між ним і союзниками бути не може, тому, як ми вже зазначали, він міг розраховувати лише на силу своєї зброї.

Попри все зауважене, праця М. Полевого в порівнянні з «творами» О. Михайловського-Данилевського, що уславляли російське самодержавство в перемозі над Наполеоном, була безумовним кроком уперед. На нашу думку, його дослідження справило помітний вплив на формування критичного напрямку в російській імперській історіографії наполеонівських війн.

Отже, переважна більшість російських історіографічних міфів щодо військової та дипломатичної історії будь-якої антинаполеонівської коаліції, зокрема французької кампанії 1814 р., були створені, в основному, за політичним замовленням. Як ми вже зазначали, завдяки патріотичним настроям тогочасного російського суспільства ці спотворення загалом сприймалися позитивно. Лише поодинокі автори намагалися встановити істину. Сьогоденна картина загалом не змінилася, адже, як і раніше, більшістю російського суспільства керує урядова пропаганда, що для здійснення поставленої мети використовує його патріотичні настрої. Тому в умовах сучасної російсько-української війни вважаємо деконструкцію міфів російської історіографії, які є основою внутрішньо- та зовнішньополітичного імперського дискурсу, критично важливою для розуміння місця та ролі Російської Федерації у перспективах глобального політичного процесу [1, с. 63].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Zakharchuk, O.M. Frankfurtski perehovory 1813 roku: istorychni realii u mifakh rosiiskoi istoriohrafii druhoi chverti XIX — pochatku XX st. *Yevropeiski istorychni studii. Elektronnyi istorychnyi zhurnal.* 2025. 31: 54-67. DOI: https://doi.org/10.17721/2524-048X.2025.31.5 [in Ukrainian].
   [Захарчук О.М. Франкфуртські переговори 1813 року: історичні реалії у міфах російської історіографії другої чверті XIX — початку XX ст. *Європейські історичні студії. Електронний історичний журнал.* 2025. № 31. С. 54—67. DOI: https://doi.org/10.17721/2524-048X.2025.31.5].
2. Tulard, J. Napoléon, ou le Mythe du Sauveur. Paris, 1993. 327 p. [in French].
3. Boudon, J.-O. La France et L'Europe de Napoléon. Paris, 2006. 352 p. [in French].
4. Lentz, T. Nouvel Histoire de Premier Empire (1810—1814). Paris, 2004. T. 2. 681 p. [in French].
5. Cyr, P. La campagne de France 1814, la chute de l'Empire. Paris, 2018. 372 p. [in French].
6. Mary-Per Rei: ob avtore. *LiveLib.* URL: https://www.livelib.ru/author/406688-mariperre [in Russian].

[Мари-Пьер Рэй: об авторе. *LiveLib*. URL: https://www.livelib.ru/author/406688-mariper-rej (дата звернення: 11.03.2026)].
7. "Artek" 100 rokiv istorii vid pionerskoho taboru do instrumentu rosiiskoi propahandy. *Krym.Realii*. 2025. URL: https://ua.krymr.com/a/artek-100-rokiv-istoriyi-vid-pionerskoho-taboru-do-instrumentu-rosiyskoyi-propahandy/33439836.html [in Ukrainian].
[«Артек» 100 років історії від піонерського табору до інструменту російської пропаганди. *Крим.Реалії*. 2025. URL: https://ua.krymr.com/a/artek-100-rokiv-istoriyi-vid-pionerskoho-taboru-do-instrumentu-rosiyskoyi-propahandy/33439836.html (дата звернення: 12.05.2026)].
8. Rey, M-P. 1814. Un tsar à Paris. Paris, 2014. 331 p. [in French].
9. Rey, M.-P. Aleksandr I. Moscow, 2013 [in Russian].
[Рэй М.-П. Александр I. Москва, 2013. 495 с.].
10. Rey, M.-P. 1814. Tsar v Parizhe. Moscow, 2017 [in Russian].
[Рэй М.-П. 1814. Царь в Париже. Москва, 2017. 247 с.].
11. Tanshina, N.P. Zagranichnye pokhody russkoy armii: dvesti let v plenu mifologii i ideologii. *Osvoboditelnye pokhody russkoy armii 1813—1814 gg. v istorii Rossii i Evropy*: Materialy Mezhdunarodnoy konferentsii (Moskva, 24—26 marta 2014 g.). Moscow, 2014. 158-166 [in Russian].
[Таньшина Н.П. Заграничные походы русской армии: двести лет в плену мифологии и идеологии. *Освободительные походы русской армии 1813—1814 гг. в истории России и Европы*: Материалы Международной конференции (Москва, 24—26 марта 2014 г.). Москва, 2014. С. 158—166].
12. Zashkilniak, L.O. Adadurov Vadym Valentynovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Dodatkovyi tom. Kn. 2. Kyiv, 2025. 18-19 [in Ukrainian].
[Зашкільняк Л.О. Ададуров Вадим Валентинович. *Енциклопедія історії України*. Додатковий том. Кн. 2. Київ, 2025. С. 18—19].
13. Napoléon Bonaparte. Correspondance générale. Paris, 2018. T. 15. 1488 p. [in French].
14. Kerautret, M. Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire. Les grands traités de l'Empire (1810—1815). Paris, 2004. T. 3. 316 p. [in French].
15. Liven, D. Russia against Napoleon. The battale for Europe 1807 to 1814. London, 2009. 779 p.
16. Liven, D. Rossiya protiv Napoleona. Borba za Evropu, 1807—1814. Moscow, 2012 [in Russian].
[Ливен Д. Россия против Наполеона. Борьба за Европу, 1807—1814. Москва, 2012. 679 с.].
17. Dialog o knige Livena "Rossiya protiv Napoleona. Borba za Evropu, 1807—1814". Moscow, 2012. *Rossiyskaya istoriya*. 2013. 6: 4-51 [in Russian].
[Диалог о книге Ливена Россия против Наполеона. Борьба за Европу, 1807—1814. Москва, 2012. *Российская история*. 2013. № 6. С. 4—51].
18. Roberts, E. Napoleon. Kharkiv, 2025 [in Ukrainian].
[Робертс Е. Наполеон. Харків, 2025. 958 с.].
19. Zamoyski, A. 1812. Napoleon's fatal march on Moscow. London, 2004. 656 p.
20. Bezotosnyy, V.M. Vse srazheniya russkoi armii 1805—1815 gg. Moscow, 2014 [in Russian].
[Безотосный В.М. Все сражения русской армии 1805—1815. Москва, 2014. 631 с.].
21. Mogilevskiy, N.A. Konets imperii Napoleona. Zagranichnyy pokhod russkoy armii. Moscow, 2019 [in Russian].
[Могилевский Н.А. Конец империи Наполеона. Заграничный поход русской армии. Москва, 2017. 325 с.].
22. Melnikova, L.V. & Zababurova, N.V. Aleksander I — imperator Evropy. Moscow, 2014 [in Russian].

[Мельникова, Л.В., Забабурова, Н.В. Александр I — император Европы. Москва, 2023. 32 с.].
23. Zakharchuk, O.M. Vytoku ta transformatsii rosiiskoho istoriohrafichnoho mifu pro plany Napoleona Bonaparta shodo Rosii naperedodni ta pid chas voinu 1812 r. *Ukrainskyi istorychnui zhurnal.* 2024. 1(574): 113-129. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.113 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Витоки та трансформації російського історіографічного міфу про плани Наполеона Бонапарта щодо Росії напередодні та під час війни 1812 р. *Український історичний журнал*. 2024. № 1(574). С. 113—129. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.113].
24. Bezotosnyy, V. & Smirnov, A. (Eds.). Otechestvennaya voyna 1812 goda i osvoboditelnyy pokhod russkoy armii v 1813—1814 gg. Entsiklopediya v 3-kh tomakh. Moscow, 2012. T. 1—3 [in Russian].
[Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии в 1813—1814 гг. Энциклопедия в 3-х томах / Отв. ред. В. Безотосный, А. Смирнов. Москва, 2012. Т. 1. 743 с.; Т. 2. 662 с.; Т. 3. 759 с.].
25. Troitskiy, N.A. Antinapoleonovskie koalitsii 1813—1815 gg.: smysl, tseli, kharakter. *Doklady voennykh nauk.* 2004. 12: 72-83 [in Russian].
[Троицкий Н.А. Антинаполеоновские коалиции 1813—1815 гг.: смысл, цели, характер. *Доклады военных наук.* 2004. № 12. С. 72—83].
26. Troitskiy, N.A. Napoleon Velikiy. Moscow, 2020. T. 1—2 [in Russian].
[Троицкий Н.А. Наполеон Великий. Москва, 2020. Т. 1. с. 526; Т. 2. 549 с.].
27. Shein, I.A. Voyna 1812 goda v otechestvennoy istoriografii. Moscow, 2013 [in Russian].
[Шеин И.А. Война 1812 года в отечественной историографии. Москва, 2013. 462 с.].
28. Bezotosnyy, V.M. Antinapoleonovskie voyny: borba s progresom ili agresiya (Polemika s N.A. Troitskim). *Epokha 1812 goda: Issledovaniya. Istochniki. Istoriografiya.* 2008. 179: 390-418 [in Russian].
[Безотосный В.М. Антинаполеоновские войны: борьба с прогресом или агресия (Полемика с Н.А. Троицким). *Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография.* 2008. Вып. 179. С. 390—418].
29. Troitskiy, N.A. Napoleon Velikiy. Moscow, 2020. T. 2 [in Russian].
[Троицкий Н.А. Наполеон Великий. Москва, 2020. Т. 2. 543 с.].
30. Zakharchuk, O.N. & Mogilevskii, N.A. Avstriyskoe vooruzhennoe posrednichestvo. *Otechestvennaya voyna i osvoboditelnyy pokhod russkoy armii 1813—1814 godov. Entsiklopediya v 3-kh tomakh.* Moscow, 2012. T. 1. 16-17 [in Russian].
[Захарчук О.Н., Могилевский Н.А. Австрийское вооруженное посредничество. *Отечественная война и освободительный поход русской армии 1813—1814 годов. Энциклопедия в 3-х томах* / Отв. ред. В. Безотосный, А. Смирнов. Москва, 2012. Т. 1. С. 16—17].
31. Zakharchuk, O.M. Prazhskiy kongress. *Otechestvennaya voyna 1812 goda i osvoboditelnyy pokhod russkoy armii v 1813—1814 gg. Entsiklopediya v 3-kh tomakh.* Moscow, 2012. T. 3. 146-148 [in Russian].
[Захарчук О.Н. Пражский конгресс. *Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии в 1813—1814 гг. Энциклопедия в 3-х томах* / Отв. ред. В. Безотосный, А. Смирнов. Москва, 2012. Т. 3. С. 146—148].
32. Zakharchuk, O.N. Frankfurtskie predlozheniya 1813 g.: prinyato ili otvergnuto Napoleonom (k voprosu o traktovke dosele neizvestnogo v rossiyskoy istoriografii dokumenta). *Epokha 1812 goda. Issledovaniya. Istochniki. Istoriografiya.* Moscow, 2012. 187: 168-173 [in Russian].

[Захарчук О.Н. Франкфуртские предложения 1813 г.: принято или отвергнуто Наполеоном (к вопросу о трактовке доселе неизвестного в российской историографии документа). *Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография.* 2012. Вып. 187. С. 168—173].

33. Zakharchuk, O.M. Protystoiannia napoleonivskoi ta soiuznytskoi dyplomatii u 1813—1814 rr. v otsinkakh radianskoi istoriohrafii 1920-kh — 1930-kh rr. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats.* 2025. 76: 117-127. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.76.14 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Протистояння наполеонівської та союзницької дипломатії у 1813–1814 рр. в оцінках радянської історіографії 1920-х —1930-х рр. *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць*. 2025. Вип. 76. С. 117—127. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.76.14].
34. Zakharchuk, O.M. Dyplomatiia Napoleona Bonaparta v period zakordonnykh pokhodiv rosiiskoi armii (1813—1814 rr.) u suchasnii rosiiskii istoriohrafii. *Problemy istorii Ukrainu XIX — pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2013. 21: 215-233 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Дипломатія Наполеона Бонапарта в період закордонних походів російської армії (1813—1814 рр.) у сучасній російській історіографії. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Збірник наукових праць.* Київ, 2013. Вип. 21. С. 215—233].
35. Ter, L.-A. Istoriya Konsulstva i Imperii. Kn. II. Imperiya. Moscow, 2014 [in Russian].
[Тьер Л.-А. История Консульства и Империи. Кн. II. Империя. Москва, 2014. 720 с.].
36. Velikiy knyaz Nikolay Mikhaylovich. Imperator Aleksandr I. Opyt istoricheskogo issledovaniya. Saint-Petersburg, 1912. T. 1 [in Russian].
[Великий князь Николай Михайлович. Император Александр I. Опыт исторического исследования. Санкт-Петербург, 1912. Т. 1. 580 с.].
37. Dzhivelegov, A.K. Aleksandr I i Napoleon. Istoricheskie ocherki. Moscow, 1915 [in Russian].
[Дживелегов А.К. Александр I и Наполеон. Исторические очерки. Москва, 1915. 302 с.].
38. Madelin, L. Histoire du Consulat et de l'Empire. Paris, 1950. T. 13. 406 p. [in French].
39. Sorel, A. L'Europe et la Révolution francaise 1812—1815. Paris, 1904. T. 8. 523 p. [in French].
40. Trachevskiy, A.C. Novay istoriya. 1750—1848. Saint Petersburg, 1908. T. 2 [in Russian].
[Трачевский А.С. Новая история. 1750—1848. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. 720 с.].
41. Webster, C.K. The foreign policy of Castlereagh 1812—1815. Britain and the reconstruction of Europe. London, 1931. 589 p.
42. Orlov, N.A. Nizlozhenie Napoleona v 1814 g. *Istoriya russkoy armii i flota.* Moscow, 1911. T. 4. 120-153 [in Russian].
[Орлов Н.А. Низложение Наполеона в 1814 г. *История русской армии и флота.* Москва, 1911. Т. 4. С. 120—153].
43. Vasilchikov, A.A. Semeystvo Rozumovskih. 1750—1848. Saint Peterburg, 1887. T. 4. Ch. 2 [in Russian].
[Васильчиков А.А. Семейство Розумовских. Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. Ч. 2. 603 с.].
44. Fain, A. Manuscrit de l'An 1814, contenant l'histoire des six derniers mois du regime de Napoléon. Paris, 1830. 432 p. [in French].
45. Fain, A. Manuscrit de l'An 1814, contenant l'histoire des six derniers mois du regime de Napoléon. Paris, 1823. 394 p. [in French].
46. Driauet, E. Napoléon et l'Europe. La chute de l'Empire. La légende de Napoléon (1812—1815). Paris, 1927. 484 p. [in French].

47. 200 years ago: 1814: The French Campaign, step by step. *Fondation Napoléon*. URL: https://www.napoleon.org/en/history-of-the-two-empires/articles/200-years-ago-1814-the-french-campaign-step-by-step/ (дата звернення: 16.05.2026) [in French].
48. Fornie, A. De Congress von Châtillon. Die Politik im Kriege von 1814. Wien und Prag, 1900. 399 p. [in German].
49. Correspondance de Napoléon I-er publiée par ordre de Napoléon III. En 32 t. Paris, 1868. T. 27. 601 p. [in French].
50. Histoire générale du IVe siècle à nos jours, par Lavisse E.et A. Rambaud A. Paris, 1897. T. IX. 1021 p. [in French].
51. Debidour, A. Histoire diplomatique de l'Europe, depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la fermeture du Congrès de Berlin, 1814—1878. Paris, 1891. T. 1. 460 p. [in French].
52. Tartakovskiy, A.G. 1812 god i russkaya memuaristika. Moscow, 1980 [in Russian].
[Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика. Москва, 1980. 312 с.].
53. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Zapiski o pokhode 1813 goda. Saint Petersburg, 1831 [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Записки о походе 1813 года. Санкт-Петербург, 1831. 158 с.].
54. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Zapiski 1814—1815 godov. Saint Petersburg, 1832 [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Записки 1814—1815 годов. Санкт-Петербург, 1832. 370 с.].
55. 1812. Voennue dnevniki. Moscow, 1990 [in Russian].
[1812 год. Военные дневники. Москва, 1990. 464 с.].
56. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Opisanie pokhoda vo Frantsiyu v 1814 godu. Saint Petersburg, 1836. Ch. 1 [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Описание похода во Францию в 1814 году. Санкт-Петербург, 1836. Ч. 1. 376 с.].
57. Beskrovnyy, L.G. Ocherki voennoy istoriografii. Moscow, 1962 [in Russian].
[Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии. Москва, 1962. 318 с.].
58. Sapozhnikov, A.I. Voenno-tsenzornye batalii veteranov dvenadtsatogo goda (ob odnoy polemike A.I. Mikhaylovskogo-Danilevskogo s V.I. Norovym). *Trudy Komi otdeleniya voenno-istoricheskikh nauk*. Syktyvkar; Vologda, 2012. 4: 67-83 [in Russian].
[Сапожников А.И. Военно-цензорные баталии ветеранов двенадцатого года (об одной полемике А.И. Михайловского-Данилевского с В.И. Норовым). *Труды Коми отделения военно-исторических наук*. Сыктывкар; Вологда, 2012. Вып. 4. С. 67—83.]
59. Jomini, H.-A. Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunai de César, d'Alexandre et de Frédéric. Paris, 1827. T. 4 [in French].
60. Napoleon: gody velichiya 1800—1814. V vospominaniyakh sekretarya Menevalya i kamerdinera Konstana. Moscow, 2012 [in Russian].
[Наполеон: годы величия. 1800—1814. В воспоминаниях секретаря Меневаля и камердинера Констана. Москва, 2012. 476 с.].
61. Yas, O.V. Polevoi Mykola Oleksiievych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2011. T. 8. 321-322 [in Ukrainian].
[Ясь О.В. Полевой Микола Олексієвич. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2011. Т. 8. С. 321—322].
62. Polevoy, N.A. Istoriya Napoleona. Saint Petersburg, 1844—1848. T. 1—5 [in Russian].
[Полевой Н. История Наполеона. Санкт-Петербург, 1844—1848. Т. 1—5].
63. Polevoy, N.A. Istoriya Napoleona. Saint Petersburg, 1848. T. 5 [in Russian].
[Полевой Н. История Наполеона. Санкт-Петербург, 1848. Т. 5. 482 с.].

64. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Opisanie voyny 1813 goda. Saint Petersburg, 1840. Ch. 2 [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Описание войны 1813 года. Санкт-Петербург, 1840. Ч. 2. 394 с.].

Надійшла / Received 05.06.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Oleh ZAKHARCHUK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Department of Ukrainian Language, History, and Information Activities,
National University "Kyiv Aviation Institute" (Kyiv, Ukraine)
korsika1769@gmail.com
https://orcid: 0000-0002-1318-6196

THE CONFRONTATION BETWEEN NAPOLEONIC AND ALLIED DIPLOMACY: THE FRENCH CAMPAIGN OF 1814 IN THE ASSESSMENTS AND INTERPRETATIONS OF MID-NINETEENTH CENTURY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The purpose of this study is to critically reassess the Russian imperial historiographical legacy concerning the coverage and interpretations of the diplomatic history of the 1814 military campaign. **The methodology** of the article is based on acomparative and analytical research strategy, historiographical analysis, and the deconstruction of the key ideas and meanings underlying the Russian historiographical tradition. It involves the systematic application of the principles of historicism and impartiality, as well as the use of problem-chronological and comparative-historical methods. **Scientific novelty.** For the first time in contemporary Ukrainian historiography, an attempt is made to trace the origins and dissemination of myths in Russian imperial historiography concerning the actions of Napoleonic and Allied diplomacy at the Congress of Châtillon in 1814. The study reconstructs the preconditions, course, and consequences of the negotiations at Châtillon. It traces the origins and causal links underlying the dissemination of Russian mythological interpretations of the diplomatic confrontation between Napoleonic and Allied diplomacy during the period in question. The study establishes the political determinants behind the distortion of historical realities in Russian historiography. It refutes the widespread claim in Russian historiography of the imperial, Soviet, and modern periods that Napoleon bore exclusive personal responsibility for the failure of the aforementioned negotiations. **Conclusions.** The origins and spread of Russian myths regarding the diplomatic confrontation between Napoleonic and Allied diplomacy in the aforementioned period were traced, and it was established that the distortion of historical realities was generally due to the political order of the Russian authorities.

Keywords: *Russian imperial historiography, myths, diplomacy, Napoleon Bonaparte, Congress of Châtillon, French campaign of 1814, sixth anti-Napoleonic coalition.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.172
УДК 930.1(477):94(4)“04/15”(430+450)

Сергій ЛИМАН
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (Харків, Україна)
s.lyman@karazin.ua
https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

КОРОНА ПРОТИ ТІАРИ: БОРОТЬБА НІМЕЦЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ І РИМСЬКИХ ПАП ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ПРАЦЯХ МЕДІЄВІСТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Мета статті — здійснити комплексний історіографічний аналіз праць медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст., присвячених відносинам середньовічної Німеччини та папського Риму, з’ясувати основні напрями їхніх досліджень, проблематику та особливості концептуальних підходів. **Методи дослідження:** історіографічний, проблемно-хронологічний, порівняльний, біографічний. **Новизна дослідження** полягає в комплексному узагальненні доробку вчених Харківського університету та Університету св. Володимира в Києві й визначенні особливостей їхньої інтерпретації міжнародно-політичних процесів середньовіччя у взаєминах двох найвпливовіших центрів сили. **Основні результати роботи.** Встановлено, що важливими напрямами досліджень медієвістів Наддніпрянської України були відносини імператорської влади з папством, проблематика боротьби за інвеституру, вплив цієї боротьби на подальшу зміну балансу сил у середньовічній Європі. З’ясовано, що проблематика міжнародних відносин розглядалася переважно в контексті політичної історії

Цитування: Лиман С. Корона проти тіари: боротьба німецьких імператорів і римських пап та її відображення у працях медієвістів Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 172—184. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.172

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Священної Римської імперії, історії папства та конфесійно-культурних процесів. **Практичне значення результатів** полягає в можливості їх використання для подальшого дослідження історіографії середньовічної Європи, української медієвістики та розвитку історичної науки в університетських центрах Наддніпрянської України. **Перспективним** є порівняння концепцій вітчизняних учених із тогочасною західноєвропейською історіографією.

Ключові слова: *середньовічна Німеччина, Священна Римська імперія, римські папи, міжнародні відносини, медієвістика, історіографія, Наддніпрянська Україна.*

Корона німецьких імператорів [1] і тіара римських первосвященників — не лише відомі символи влади, але й уособлення двох полюсів політичного й духовного впливу, які багато в чому зумовили розвиток західноєвропейського світу доби Середньовіччя. Приречені водночас на взаємодію та суперництво, імперія і папство, як наймогутніші центри сили Старого Континенту, вибудовували свої складні відносини з урахуванням політичних, соціальних, економічних, ментальних реалій. Посилення або послаблення одного з них у багатьох випадках залежало не лише від об'єктивних, але й суб'єктивних чинників, а особисті якості окремих правителів і понтифіків істотно впливали на перебіг загальноєвропейських подій. Водночас ця проблематика не втрачала актуальності й у наступні історичні епохи, коли дослідники зверталися до середньовічного минулого для пояснення сучасних політичних процесів. Пошук історичних аналогій формував значний інтерес до цієї теми, зокрема серед медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст.

У сучасному науковому дискурсі відсутнє спеціальне дослідження цієї теми. Деякі її аспекти розглядалися фахівцями з історіографії, історії міжнародних відносин та права О. Гавриленком, С. Лиманом, А. Налівайком, Є. Семергей у працях, присвячених аналізу наукової спадщини авторів окремих досліджень з історії зовнішньої політики середньовічної Німеччини, папства та взаємовідносин світської та духовної влади — Л. Беркута, В. Більбасова, А. Вязігіна, Д. Каченовського, В. Надлера [1, с. 290; 2, с. 293—301; 3, с. 163—165; 4, с. 382—385; 5, с. 58—60]. Контекстно звернення до зазначеної проблеми робилися в межах вивчення розвитку медієвістики в дореволюційній Україні [6, с. 240, 242—243, 306]. Водночас у зазначених працях проблематика відносин між німецькими імператорами та римськими папами не виокремлювалася як самостійний предмет історіографічного аналізу, а погляди окремих учених на цю проблему не були систематизовані та зіставлені. Це зумовлює необхідність комплексного розгляду особливостей трактування зазначеної проблематики медієвістами Наддніпрянської України, визначення основних підходів до її осмислення.

Метою статті є здійснення комплексного історіографічного аналізу праць медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст., присвячених відно-

[1] В історіографії традиційно вважається, що після походу в 962 р. на Рим німецький король Оттон I створив «Священну Римську імперію». Насправді він проголосив себе «імператором римлян і франків», підкреслюючи спадкоємність Римської та Каролінзької імперій. Відновлена ним імперія протягом століть мала різні назви, а назву «Священна Римська імперія» (Sacrum Romanum Imperium) вперше офіційно зафіксовано лише 1254 р.

синам середньовічної Німеччини та папського Риму, встановлення основних напрямів їхніх досліджень, проблематики й особливостей концептуальних підходів.

Вже в роботах раннього періоду існування Харківського університету, відкритого в 1804 р., містилися перші фрагментарні звернення до окремих аспектів зовнішньої політики Німеччини та Апостольського Престолу. Про це свідчить зміст публікації «Конспект, або стислий виклад дипломатики взагалі» (1829) професора права К. Пауловича (1781 — після 1860 р.). Вчений характеризував XII—XIII ст. як час, коли німецькі імператори та римські папи «розділяли владу» в міжнародному просторі Європи [7, с. 63]. Апріорі вказані автором хронологічні межі не повністю враховують те, що папська влада значно підсилилася ще в 1070-ті роки, коли фактично кинула виклик імператорству.

У другій половині XIX ст. медієвісти Наддніпрянської України підготували декілька фундаментальних дослідницьких праць, повністю або значною мірою присвячених італійському вектору зовнішньої політики Німеччини та історії папства.

Зовнішня політика німецьких імператорів та їхніх радників наприкінці X—XI ст. була темою публікацій харківського медієвіста В. Надлера (1840—1894). У нарисі «Імператор Оттон III та його час» (1865) автор визнавав активну зовнішню політику правителя Німеччини «антинаціональною» у зв'язку з його спробами відновити «монархію давніх римських цісарів» [8, с. 3, 25]. Попри те, що на зламі X—XI ст. для Німеччини особливої актуальності набули зіткнення з полабськими й поморськими слов'янами, Оттон III через пріоритет своєї італійської політики «не розумів і не хотів зрозуміти їх значення» [8, с. 5]. У таких умовах стався «занепад держави», сам імператор виявився «не потрібен Німеччині», а фатальним для Оттона III виявилося повстання римлян проти нього та папи в 1001 р. [8, с. 25]. Цей висновок цілком корелюється з твердженнями представників сучасної германістики, які визнають, що Оттон III — правитель, «згубний для Саксонської династії» [9, с. 108].

На більш широкій основі зовнішню політику Німеччини XI ст. В. Надлер розглянув у фундаментальній монографії «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» (1867). Хронологічно дослідження охоплювало період від кінця правління та смерті Генріха III (1056 р.) до початку Саксонського повстання проти Генріха IV (1073 р.). Майже весь цей період історії імперії бременський архієпископ Адальберт був її фактичним правителем і водночас, як зазначав автор, «противником нових ідей, які прагнули підпорядкувати собі Європу в другій половині XI століття» [10, с. IV]. Серед великої кількості писемних джерел, відібраних В. Надлером для написання монографії (аннали, хроніки, життєписи франконських імператорів), головною для автора була хроніка біографа Адальберта — Адама Бременського «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви».

Німецьких імператорів і римських пап харківський дослідник слушно вважав головними учасниками міжнародних відносин в Європі XI ст., а Італію — центром європейської політики того часу [10, с. 60]. Вказуючи на закономірність тривалого протистояння між імператорами та папами — факт, що вже визнавався

медієвістикою того часу [11, с. 103] — В. Надлер підкреслював, що до цього протистояння століттями було залучено багато держав, соціальних груп, кланів, церковних та політичних діячів Європи. Цю думку підтверджують і сучасні дослідники боротьби за інвеституру, зокрема У.-Р. Блументаль, який розглядає суперечки між монархією та церквою в хронологічних межах IX—XII ст. [12].

У зображенні В. Надлера Адальберт Бременський, що був «цілковитою протилежністю Гільдебранда», — не лише головний суперник папських зазіхань на світську владу, а й рішучий захисник єдиної імперії та водночас людина, яка намагалася посилити величезне міжнародне значення свого Бременського архієпископства [10, с. IV, 14, 22—24, 152, 248, 281, 420]. Ще до свого призначення регентом малолітнього Генріха IV Адальберт мав величезний досвід посла, виконував «найскрутніші дипломатичні доручення», супроводжував імператорський двір до Італії та інших країн, а «з його вступом у справи почалася більш рішуча зовнішня політика» [10, с. 24, 86].

В. Надлер слушно відстоював ідею про неминучість зіткнення німецьких імператорів і римських пап, вважаючи, що імперія сама створила передумови для піднесення папства, оскільки «Генріх II задумав повну реформу як всієї церкви, так і самого папства», а Генріх III приступив до виконання «цього великого плану» [10, с. 6, 7, 59—61]. На роль у цьому процесі Генріха III, який рішуче виступив «на підтримку церковного руху за реформу», слушно вказує сучасний український дослідник М. Отрош [13, с. 105]. Рішення Латеранського собору 1059 р. щодо зміни порядку обрання пап та обмеження впливу на цей процес світської влади В. Надлер вважав епохальною подією, справжнім «ударом» для імператора, у результаті чого їхній «розрив став неминучим» [10, с. 61—63]. Водночас досліднику вдалося показати не тільки сутність боротьби між папами й імператорами, внутрішні суперечності в Італії та Німеччині, але й те, як «територіальний інтерес імперських князів своїми егоїстичними діями приніс [...] велику користь універсальним прагненням Гільдебранда» [10, с. 281].

Монографія і докторська дисертація В. Надлера «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» стала значним досягненням вітчизняної та європейської медієвістики.

Відомий харківський медієвіст А. Вязігін (1867—1919), учень В.К. Надлера, також ретельно аналізував відносини між папством та імперією в XI ст. Цьому було присвячено кілька досліджень, зокрема велика за обсягом студентська праця «Боротьба Генріха IV з Григорієм VII до обрання Рудольфа Швабського» (1889), що збереглася в рукописі [2], біографічний твір «Григорій VII, його життя та суспільна діяльність» (1891) [14], магістерська дисертація «Нариси з історії папства в XI ст.» (1898) [15].

Аналіз А. Вязігіним відносин імператорської та папської влади відбивав прагнення історика розглядати протистояння двох наймогутніших міжнародних

[2] Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Спр. 400-р. 509/с. 359 арк.

гравців як прояв глибоких суспільно-політичних процесів у Європі того часу. Теза про закономірність і неминучість зіткнення імператорів і римських пап у другій половині XI ст. — ключова в концепції вченого. Він відкидав традиційний термін «боротьба за інвеституру», яким дослідники зазвичай називали це тривале протистояння, оскільки насправді воно охоплювало «всі прояви суспільного й розумового життя» [3]. За визначенням А. Вязігіна, церковна реформа була «не тільки релігійною, але й політичною, економічною справою»; реалізація ідеалу «відновлення перших, ідеально чистих часів християнства» неминуче зачіпала відносини з німецькими імператорами, намагання пап звільнитися від їхнього впливу [15, с. 26, 30, 107]. Водночас імператор прагнув зберегти єдність імперії та реалізувати свої універсалістські претензії, тоді як папство дедалі рішучіше претендувало на верховенство у християнському світі.

Цю суперечність А. Вязігін розкрив через вивчення внутрішньої природи імператорської влади. «Імператору доводиться більшу частину свого часу вести війни для підтримання єдності», — вказував дослідник. Але правитель, змушений силою карати противників єдності, не міг повністю відповідати ідеалу святого глави земного Божого царства. Водночас імператорські претензії «складали умови життєздатності імперії», а тому прагнення монархів реалізувати свої повноваження неминуче приводило їх до зіткнення з папством [15, с. 295—297].

Важливим у працях А. Вязігіна є аналіз засобів, за допомогою яких імператори намагалися підпорядкувати собі церковну владу. Найвиразніше ця політика проявилася за Генріха III, який у результаті свого походу на Рим у 1046—1047 рр. домігся обрання папою свого прихильника — Климента II [15, с. 73, 75—76]. Засобами імператорської політики були: контроль над папськими виборами, опора на німецький єпископат, безпосереднє втручання в церковні справи. Разом з тим підтримка Генріхом III церковних реформ об'єктивно сприяла майбутньому посиленню папства. Але харківський дослідник рішуче заперечував німецькому історику К. Нічу, який вважав, що Генріх III помер, перебуваючи в зеніті своєї могутності [16, с. 55, 344]. «Крах імператорського ідеалу був підготовлений його ж носієм і поборником, Генріхом III, — вказував А. Вязігін. — Завдяки його імператорській політиці сили імперії були надломлені ще задовго до вирішального зіткнення» [15, с. 291].

А. Вязігін вважав падіння імператорства наслідком не особистих недоліків окремих монархів, а структурних особливостей середньовічного суспільства: «[...] за панування середньовічних феодальних порядків та аскетичного світогляду імператорство неминуче було приречене на загибель і падіння» [15, с. 293].

При цьому історик заперечував перебільшення ролі папи Григорія VII: його ідеали, за А. Вязігіним, визрівали протягом століть, а сам Григорій «зробив тільки найрішучішу спробу до їх втілення» [14, с. 101]. Цей концептуальний висновок пояснював зображені А. Вязігіним особливості італійської політики за імператора Генріха IV. Під час війни з німецькими феодалами Генріх IV був змуше-

[3] Там само. Арк. 2.

ний шукати примирення з папою: в 1074 р. зустрів папських послів у Нюрнберзі босоніж і став перед ними на коліна. Однак протистояння швидко стало відкритим. Це багато в чому було пов'язане з тим, що в 1075 р. Григорій VII оголосив у документі «Dictatus papae» амбітну програму встановлення світового панування папства. Саме так її трактують і в сучасній українській історіографії [17, с. 9]. На Вормському соборі 1076 р. німецькі єпископи оголосили Григорія VII негідним папського сану та відмовили йому в покорі. «Каносське побачення» імператора й папи в 1077 р. та обрання антикороля Рудольфа Швабського А. Вязігін розглядав не як остаточну перемогу папства, а як переломний момент боротьби[4]. Для Григорія VII Каносса стала «зенітом його слави», після якого почалося його падіння, тоді як Генріх IV після Каносси «свідомо стає главою всіх противників папи», відстоюючи права світських правителів і суспільства на самобутнє існування [14, с. 62, 69, 80—81].

Значення висновків А. Вязігіна полягає насамперед у комплексності його підходу. Він розглядав боротьбу за інвеституру не як конфлікт окремих правителів або суто церковну суперечку, а як процес, у якому перетиналися релігійні, політичні, економічні, соціальні та міжнародні чинники. Імператор прагнув зберегти єдність імперії та реалізувати універсалістські претензії своєї влади, папство — звільнитися від імператорського контролю та утвердити власне верховенство. Несумісність цих тенденцій, посилена феодальною роздробленістю Німеччини та зміною міжнародного балансу сил, і визначила, за А. Вязігіним, неминучість і результат їхнього зіткнення.

Італійська політика німецьких імператорів постійно розглядалася і в курсах університетських лекцій. Про це, наприклад, свідчить зміст «Курсу міжнародного права» (1866) відомого харківського історика права Д. Каченовського (1827—1872). У своїй концепції розвитку міжнародного права середньовіччя Д. Каченовський особливу роль у виробленні цього права відводив християнській церкві, римським папам і німецьким імператорам. Так, подіями, які поставили імператора та папу на чолі західного світу та сформували «перше поняття про міжнародний союз», харківський вчений вважав походи Оттона I до Італії та створення ним у 962 р. імперії [19, с. 248, 249]. Про це писав уже сучасник подій, дипломат Оттона I єпископ Кремони Ліутпранд [20, с. 42—43]. На жаль, у тексті курсу Д. Каченовського не відображено, що концепція «неримської імператорської влади» німецького короля йде ще від битви при Ріаді в 933 р. Адже середньовічний німецький хроніст Відукінд Корвейський писав, що після розгрому угорців при Ріаді німецьке військо проголосило короля Генріха I Птахолова «батьком бать-

[4] Повідомленням про обрання 1077 р. Рудольфа Швабського королем Німеччини завершуються «Аннали» часто цитованого німецького хроніста Ламберта Герсфельдського. У них, на слушну думку відомого українського історика О.Б. Головка, «найцікавішою є частина твору, де анналіст висвітлює події [...] про війну германського короля Генріха IV проти саксонської опозиції, а згодом про протистояння короля з римським папою Григорієм VII» [18, с. 152].

ківщини» та «імператором» [21, с. 150—151]. Дещо суперечливими є висновки Д. Каченовського про те, що імператори та папи є справжніми творцями європейської політичної та правової єдності, а з XI до XIV ст. зіткнення пап з імператорами «не шкодять їм», хоча в іншому місці свого курсу учений визнає: «[...] з часів Оттона I жоден імператор не входив до Риму без війська і майже кожна коронація супроводжувалася бунтом чи кровопролиттям» [19, с. 250—253, 260, 279].

Талановитий науковець Д. Каченовський мав величезний авторитет за кордоном, стажувався в університетах Європи, особисто контактував з найвідомішими німецькими медієвістами, зокрема з Л. фон Ранке, який за його словами, «з усіх істориків [...] надає особливої важливості міжнародним питанням» [22, с. 9]. «Курс міжнародного права» було перекладено англійською мовою, а багато тверджень Д.І. Каченовського вважали «зразковими» вже його сучасники, наприклад його учень, відомий медієвіст М. Ковалевський [2, с. 308—309].

Певне значення для історичної германістики має посмертне видання «Лекцій зі всесвітньої історії» харківського медієвіста М. Петрова (1826—1887). Другий том цих лекцій охоплює добу Середньовіччя, у ньому М. Петров приділяв увагу всім векторам зовнішньої політики Німеччини, особливо італійському. Військові походи німців на Апеннінський півострів, починаючи з отримання в 962 р. Оттоном I титулу імператора, відбувалися постійно, оскільки «німецький король як римський імператор вважався разом і верховним главою всього західного християнства». Але, як вказував вчений, це верховенство, особливо в X ст., «залишалося лише політичною фікцією» [23, с. 43—44].

Головним змістом зовнішньої політики німецьких імператорів у другій половині XI ст. М. Петров вважав боротьбу за інвеституру, справедливо наголошуючи на її загальноєвропейському значенні. Дослідник схарактеризував не лише причини й масштаби цієї боротьби між імператорською та папською владою, але також її вплив на становище імператорської влади в самій Німеччині. Ця боротьба розрослася «до величезних розмірів, набула характеру боротьби духовної влади зі світською, церкви — з державою, охопила майже всю Західну Європу і призвела зрештою до таких важливих наслідків для її культурного розвитку, що це явище справедливо можна вважати центральним у загальному середньовічному періоді історії романо-німецького світу» [23, с. 47].

Водночас окремі положення «Лекцій» не відповідали сучасному рівню історичних знань про зміст міжнародних договорів середньовічної Німеччини. Наприклад, М. Петров спрощено трактував сутність компромісу, досягнутого імператором Генріхом V і папою Каліксом II, які в 1122 р. підписали Вормський конкордат. Учений не зазначив, що в Німеччині та інших частинах імперії фактично встановлювалася різна процедура обрання і наділення владою єпископів та абатів. У його розумінні компроміс зводився до того, що «імператор відмовився від призначення на церковні посади своїх кандидатів, але зберіг за собою право надавати вільно обраним та затвердженим папою прелатам інвеституру» [23, с. 59]. Подібні підходи до цього питання демонстрував, наприклад, і молодший сучасник М. Петрова, київський медієвіст, релігійний філософ Є. Трубецькой, автор моно-

графії «Релігійно-суспільний ідеал західного християнства в XI ст.» (1897). На його думку, хоча в боротьбі римських пап проти німецьких імператорів і світської інвеститури папству й не вдалося здобути повної перемоги, проте «у Вормському конкордаті виявилася, якщо не безумовна, то в усякому разі відносна перемога папства: папство посилилося, а імперія вийшла з боротьби ослабленою» [24, с. 360—361]. Це Є. Трубецькой розглядав як справжній і закономірний реванш, адже раніше, у першій половині XI ст., «зростаючи й посилюючись за Генріха II та Конрада II», влада імперії над церквою досягла апогею свого розвитку за Генріха III, що київський дослідник вважав «аномалією» [24, с. 380, 382, 507].

М. Петров переконливо показав, що й у післявормський період продовження боротьби імператорів і пап було цілком закономірним процесом, оскільки правителі Німеччини лише так могли здійснити «свою імператорську програму» [23, с. 166]. Поразка Гогенштауфенів та припинення цієї династії призвела до послаблення імператорської влади в самій Німеччині та остаточного утвердження в XIV ст. князівського багатовладдя.

Іншим центром вивчення італійської політики середньовічної Німеччини був Університет св. Володимира, відкритий у Києві в 1834 р., а провідним його медієвістом на зламі 1860—1870-х рр. був професор В. Більбасов (1838—1904). Тему боротьби імператора Фрідріха II з Папою Римським та його союзниками в Німеччині та Італії він розглядав у докторській дисертації «Попівський король Генріх IV Распе, ландграф тюринзький, з дому Людовіка Бородатого» (1867). Вона охоплювала невеликий період з 1245 до 1246 рр., коли на Першому Ліонському соборі було оголошено про скинення Фрідріха II як імператора, а його противник папа Інокентій IV домігся обрання новим королем свого ставленика — тюринзького ландграфа Генріха IV Распе.

У цих подіях відносинам імперії з Інокентієм IV В. Більбасов надавав особливого значення [25, с. 70]. Розклад сил напередодні й на момент обрання Генріха IV Распе королем Німеччини цілком пояснює, чому він отримав прізвисько «попівського короля». В. Більбасов підкреслював, що «Генріх Распе, обраний на наполегливу вимогу Римського папи німецьким духовенством у королі Німеччини, повинен був підкорити свої дії та наміри інтересам і цілям цього духовенства» [25, с. 86]. Його нетривале царювання та місце в історії В. Більбасов вважав важливим, як «сигнал падіння імператорів Швабської династії» у Німеччині [25, с. 105].

Докторська дисертація В. Більбасова привертає увагу не тільки точними висновками, яких дійшов автор, але й особливостями виконаної ним джерелознавчої роботи. Основні джерела, використані вченим: Тюринзька, Саксонська, Бременська хроніки тощо. Попри велику кількість документального матеріалу, київський дослідник незмінно й скрупульозно зіставляв їх дані щодо кожного з описаних ним у докторській дисертації епізодів. Цей підхід свідчив про те, що джерельна робота вітчизняних медієвістів того часу піднялася на новий, значно вищий рівень.

Відомим фахівцем у галузі історичної германістики був професор Університету св. Володимира Ф. Фортинський (1845—1902). У публічній лекції «Розвиток папської влади в Середні віки» (1874) він переконливо показав причини бороть-

би римських пап проти німецьких імператорів і виокремив етапи цієї боротьби. Головну увагу учений приділив боротьбі за інвеституру між Григорієм VII та Генріхом IV. Ф. Фортинський зазначав, що на першому її етапі папство «прагнуло звільнити церкву від світської влади», а «подальша боротьба пап з імператорами-Гогенштауфенами тривала вже не через принцип незалежності духовної влади від світської [...], а з суто політичних цілей» [26, с. 12, 16]. Водночас, на думку Ф. Фортинського, «паралельно розвитку переважання папства над світською владою йшло повне підпорядкування церкви під безумовну владу пап» [26, с. 17]. Результатом цього підпорядкування, логічним наслідком усього попереднього розвитку католицької церкви автор вважав проголошення в 1870 р. догмату про папську непогрішимість.

Учень Ф. Фортинського, студент О. Горовий, був відзначений золотою факультетською медаллю за об'ємний (200 сторінок) твір «Герберт, або папа Сильвестр II» (1886). Відомий учений, прихильник клюнійської реформи, церковний і політичний діяч другої половини X — початку XI ст. Герберт Орільякський до свого обрання в 999 р. Папою Римським перебував при дворі імператора Оттона I, був вихователем його сина (майбутнього імператора Оттона II), отримав посаду абата та архієпископа й активно долучився до міжнародної політики, виступаючи прихильником Оттона II та Оттона III [27, с. 9—10, 46, 48, 132].

Безмежне довір'я Оттона III до Герберта О. Горовий пояснював основним змістом зовнішньополітичної доктрини німецького імператора — прагненням «створити імперію, більшу, ніж імперія Костянтина або Карла Великого», а для цього «необхідно було мати в особі папи вірного союзника», чим автор цілком слушно й пояснював причину обрання Герберта папою під іменем Сильвестра II [27, с. 153—154].

Ідеям створення універсальної Римської імперії, у якій папа й імператор мали б спільно керувати християнським світом, було завдано удару внаслідок повстання римлян у 1001 р. Це повстання змусило імператора й папу залишити Рим, а воєнні походи Оттона III виявилися невдалими та призвели до передчасної смерті останнього. Заслуговує на увагу висновок О. Горового про те, що в останні два роки свого життя «Сильвестр цілком зійшов з політичної сцени свого часу» [27, с. 166]. У ці роки, особливо після смерті Оттона III, який до того був «майже в усьому його вірним союзником і помічником (так в тексті — *С. Л.*)» [27, с. 158], Сильвестр II дійсно вже не впливав на міжнародну політику імперії.

Тему протистояння правителів Німеччини та римських пап продовжив Л. Беркут (1879—1940), учень Ф. Фортинского та магістрант Університету св. Володимира, у публікації «Нарис з історії боротьби за інвеституру під час імператора Генріха V. Генріх V і Пасхаліс II до конкордату 1111 р.» (1902). Визнаючи вслід за А. Вязігіним та іншими дослідниками Наддніпрянської України закономірність і неминучість зіткнень між імператорською та папською владою, зокрема через постійне втручання правителів Німеччини в церковні справи, Л. Беркут називав «періодом ілюзорного компромісу» демонстративні спроби Генріха V після смерті його батька Генріха IV відразу розв'язати гострі питання щодо інвеститури

на користь прихильників церковних реформ. Дослідник зазначав, що посольства імператора до папи продовжували відстоювати право монарха на інвеституру як першої особи у феодальній ієрархії, і в таких умовах не лише дискусії на Гвастальскому та Латеранському синодах у 1106 р., але й зустріч Папи з німецькими послами на нейтральній території у Шалоні-на-Марні наступного року не наблизили позиції світської і церковної влади [28, с. 20, 26, 28]. «Політичною програмою» Генріха V Л. Беркут слушно вважав «Трактат про інвеституру єпископів», підготовлений прихильником імператора агіографом і хроністом Сігібертом з Жамблу. У трактаті відстоювалася необхідність світської інвеститури, яка б передувала посвяті, та присяги на вірність королю Німеччини [28, с. 47—48].

Наступні події, зокрема воєнний похід Генріха V на Рим та відлучення імператора Папою, лише загострили їхні відносини, а напружені дипломатичні зусилля та діяльність послів разом з агресивними діями супротивників Папи змусили останнього капітулювати. Це була справжня перемога Генріха V, який, за словами Л. Беркута, відстояв своє право на інвеституру, «досяг мети своїх бажань» та «зумів вразити папство в самих істотних його домаганнях» [28, с. 80, 81]. Компромісний Вормський конкордат 1122 р. буде ще попереду.

Таким чином, проблематика відносин у середньовічну добу між німецькими імператорами та римськими папами викликала значний інтерес у медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст. Головними осередками її розробления були Харківський університет та Університет св. Володимира в Києві, а відповідні дослідження здійснювалися на основі широкого залучення та критичного опрацювання історичних джерел. Міжнародні відносини середньовічної Німеччини з папським Римом розглядалася у працях різного формату — монографіях, статтях, нарисах, студентських творах, підручниках і курсах лекцій. Хронологічно ці роботи охоплювали переважно події XI—XIII ст. Проблематика відносин папства й імперії у працях учених Наддніпрянської України нерідко розглядалася в контексті політичної історії Німеччини, церковно-державних відносин, історії папства. Медієвісти відстоювали ідею про закономірність і неминучість зіткнення правителів Німеччини та римських пап, підкреслювали, що допомагаючи в церковній реформі клюнійцям, імператорська влада врешті-решт послаблювала свій міжнародний вплив. Разом з тим, виявляється критичне ставлення до спрощеного трактування цього комплексу подій винятково як «боротьби за інвеституру». Найфундаментальнішими слід вважати дослідницькі праці В. Більбасова, А. Вязігіна, О. Горового, В. Надлера. Аналіз зовнішньої політики середньовічної Німеччини, її експансії в Італію та зіткнення з папством міститься в курсах лекцій Д. Каченовського та М. Петрова. В цілому проблематика міжнародних відносин середньовічної Німеччини й папства у працях вітчизняних медієвістів характеризувалася поєднанням політико-дипломатичного та церковно-історичного підходів. Сукупність цих праць є важливим етапом становлення історіографічного осмислення міжнародних відносин середньовічної Європи та засвідчує вагомий внесок медієвістів Наддніпрянської України в розроблення цієї проблематики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Nalivaiko, A. Leonid Mykolaiovych Berkut: etapy tvorchoho shliakhu vchenoho. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk.* 2021. 2(34): 288-293 [in Ukrainian].
[Налівайко А. Леонід Миколайович Беркут: етапи творчого шляху вченого. *Емінак: науковий щоквартальник.* 2021. № 2(34). С. 288—293].
2. Havrylenko, O.A. & Lyman, S.I. Juris prudens: mizhnarodni vidnosyny, derzhava i pravo v tvorchosti Dmytra Kachenovskoho (1827–1872): monohrafiia. Kyiv, 2026 [in Ukrainian].
[Гавриленко О.А., Лиман С.І. Juris prudens: міжнародні відносини, держава і право в творчості Дмитра Каченовського (1827—1872): монографія. Київ, 2026. 560 с.].
3. Lyman, S.I. Istoriia Serednikh vikiv u tvorchosti profesora Kharkivskoho universytetu Andriia Serhiiovycha Viazihina (1867—1919): do 150-richchia vid dnia narodzhennia. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiienka. Istorychni nauky.* 2017. 27: 160-177 [in Ukrainian].
[Лиман С.І. Історія Середніх віків у творчості професора Харківського університету Андрія Сергійовича Вязігіна (1867—1919): до 150-річчя від дня народження. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* 2017. Т. 27. С. 160—177].
4. Lyman, S.I. Mizhnarodni vidnosyny XI stolittia u tvorchosti V.K. Nadlera (1840—1894). *Zaporizhzhia Historical Review.* 2022. 6(58): 378-390 [in Ukrainian].
[Лиман С.І. Міжнародні відносини XI століття у творчості В.К. Надлера (1840—1894). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Вип. 6(58). С. 378—390].
5. Semergey, E.G. Kharakteristika nauchnoy deyatelnosti istorika-medievista A.S. Vyazigina. *Gumanitarnye i sotsialnye nauki.* 2015. 1: 54-66 [in Russian].
[Семергей Е.Г. Характеристика научной деятельности историка-медиевиста А.С. Вязигина. *Гуманитарные и социальные науки.* 2015. № 1. С. 54—66].
6. Liman, S.I. Idei v latah: Zapad ili Vostok?: Srednevekove v ocenkah medievistov Ukrainy (1804 — pervaya polovina 1880-h gg.): monohrafiia. Kharkiv, 2009 [in Russian].
[Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток?: Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.): монографія. Харьков, 2009. 688 с.].
7. Paulovich, K.P. Konspekt, ili kratkoe obozrenie diplomatiki voobshe. Kharkiv, 1829 [in Russian].
[Паулович К.П. Конспект, или краткое обозрение дипломатики вообще. Харьков, 1829. 93 с].
8. Nadler, V.K. Imperator Otton III i ego vremya. Kharkiv, 1865 [in Russian].
[Надлер В.К. Император Оттон III и его время. Харьков, 1865. 30 с].
9. Bonvech, B. & Galaktionov, Yu.V. (Eds.). Istoriya Germanii: v 3 tomah. T. 1: S drevneyshikh vremen do sozdaniya Germanskoy imperii. Moscow, 2008 [in Russian].
[История Германии: в 3 тт. / под ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. Т. 1: С древнейших времен до создания Германской империи. Москва, 2008. 544 с.].
10. Nadler, V.K. Adalbert Bremenskiy, pravitel Germanii v molodye gody Genrikha IV. Kharkiv, 1867 [in Russian].
[Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. Харьков, 1867. 422, VIII с.].
11. Lanfre, P. Politicheskaya istoriya pap. Saint Petersburg, 1870 [in Russian].
[Ланфре П. Политическая история пап. Санкт-Петербург, 1870. 482 с.].
12. Blumenthal, U.-R. The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century. Philadelphia, 2010. 216 p.
13. Otrosh, M.I. Mistse i rol Katolytskoi tserkvy u mizhnarodnomu pravoporiadku. Kyiv; Odesa, 2017 [in Ukrainian].

[Отрош М.І. Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку. Київ; Одеса, 2017. 596 с.].
14. Vyazigin, A.S. Grigoriy VII. Ego zhizn i obshchestvennaya deyatelnost: Biograficheskiy ocherk. Saint Petersburg, 1891 [in Russian].
[Вязигин А.С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность: Биографический очерк. Санкт-Петербург, 1891. 104 с.].
15. Vyazigin A.S. Ocherki iz istorii papstva v XI v. Gildebrand i papstvo do smerti Genrikha III. Saint Petersburg, 1898 [in Russian].
[Вязигин А.С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. Санкт-Петербург, 1898. VIII, 300 с.].
16. Nitzsch, K.W. Geschichte des Deutschen Volkes bis zum Augsburger Religionsfrieden. In drei Bänden. Bd. 2: Geschichte des Deutschen Volkes im elften und zwölften Jahrhundert. Leipzig: Duncker & Humblot, 1883. 344 s. [in German].
17. Horbach, O. Khrystyianskyi aspekt formuvannia mizhnarodnykh vidnosyn v epokhu Serednovichchia. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku.* 2014. 26: 9-14 [in Ukrainian].
[Горбач О. Християнський аспект формування міжнародних відносин в епоху Середньовіччя. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2014. Вип. 26. С. 9—14].
18. Holovko, O.B. Rus 20-kh — 70-kh rokiv XI st. v hermanskykh serednovichnykh dzherelakh. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoi istorii*. Dnipro, 2025. 138-177 [In Ukrainian].
[Головко О.Б. Русь 20-х — 70-х років XI ст. в германських середньовічних джерелах. *Сучасні дослідження з німецької історії.* Дніпро, 2025. С. 138—177].
19. Kachenovskiy, D.I. Kurs mezhdunarodnogo prava. Kn. 2: Chast Obshchaya. Kharkiv, 1866. 121-336 [in Russian].
[Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2: Часть Общая. Харьков, 1866. С. 121—336].
20. Liutprand Kremonskiy. Antapodosis. Kniga ob Ottone. Otchet o posolstve v Konstantinopol. Moscow, 2012 [in Russian].
[Лиутпранд Кремонский. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь. Москва, 2012. 192 с.].
21. Vidukind Korveyskiy. Deyaniya saksov. Res Gestae Saxonicarum. Moscow, 1975 [in Russian].
[Видукинд Корвейский. Деяния саксов. Res Gestae Saxonicarum. Москва, 1975. 272 с.].
22. Otchyot o puteshestvii po Zapadnoy Evrope professora D. Kachenovskogo v 1858—1859 godakh. Kharkiv, 1860 [in Russian].
[Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858—1859 годах. Харьков, 1860. 47 с.].
23. Petrov, M.N. Lektsii po vsemirnoy istorii. T. 2: Istoriya srednih vekov. Kharkiv, 1888 [in Russian].
[Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2: История средних веков. Харьков, 1888. 296 с.].
24. Trubetskoy, E.N. Religiozno-obshchestvennyy ideal zapadnogo khristianstva v XI v. Ideya Bozheskogo tsarstva u Grigoriya VII i publitsistov — ego sovremennikov. Kyiv, 1897. Vyp. 1 [in Russian].
[Трубецкой Е.Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в XI в. Идея Божеского царства у Григория VII и публицистов — его современников. Киев, 1897. Вып. 1. 511 с.].
25. Bilbasov, V.A. Popovskiy korol Genrikh IV Raspyo, landgraf turingskiy, iz doma Lyudovika Borodatogo. Kyiv, 1867 [in Russian].

[Бильбасов В.А. Поповский король Генрих IV Распё, ландграф турингский, из дома Людовика Бородатого. Киев, 1867. 194 с.].
26. Fortinskiy, F.Ya. Razvitie papskoy vlasti v srednie veka (Publichnaya lektsiya). *Universitetskie izvestiya.* 1874. 1: 1-20 [in Russian].
[Фортинский Ф.Я. Развитие папской власти в средние века (Публичная лекция). *Университетские известия.* 1874. № 1. С. 1—20].
27. Gorovoy, A. Gerbet ili papa Silvestr II. Kyiv, 1886 [in Russian].
[Горовой А. Гербет или папа Сильвестр II. Киев, 1886. 200 с.].
28. Berkut, L.N. Ocherk iz istorii borby za investituru vo vremya imperatora Genriha V. Genrih V i Pashalis II do konkordata 1111 g. Kyiv, 1902 [in Russian].
[Беркут Л.Н. Очерк из истории борьбы за инвеституру во время императора Генриха V. Генрих V и Пасхалис II до конкордата 1111 г. Киев, 1902. 83 с.].

Надійшла / Received 27.06.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Serhii LYMAN
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab.), Professor,
Professor of the Department of World Politics, Diplomacy and Travel Business,
V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)
s.lyman@karazin.ua
https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

CROWN AGAINST TIARA: THE STRUGGLE BETWEEN GERMAN EMPERORS AND ROMAN POPES AND ITS INTERPRETATION IN THE WORKS OF MEDIEVALISTS FROM DNIEPER UKRAINE (19th — EARLY 20th CENTURIES)

The aim of the article is to provide a comprehensive historiographical analysis of the works of medievalists from Dnieper Ukraine in the 19th and early 20th centuries devoted to the relations between medieval Germany and the papacy in Rome, and to identify the main directions of their research, the issues addressed, and the specific features of their conceptual approaches. **Research methods:** historiographical, problem-chronological, comparative, and biographical. **The novelty of the study** lies in a comprehensive synthesis of the scholarly contributions of researchers at Kharkiv University and St. Volodymyr University in Kyiv, as well as in identifying the specific features of their interpretation of international political processes in the Middle Ages in the relations between the two most influential centres of power. **Main results of the study:** It has been established that the key areas of research pursued by medievalists from Dnieper Ukraine included relations between imperial authority and the papacy, the Investiture Controversy, and the impact of this struggle on the subsequent transformation of the balance of power in medieval Europe. It has been determined that the issues of international relations were considered predominantly within the context of the political history of the Holy Roman Empire, the history of the papacy, and confessional and cultural processes. **The practical significance of the results** lies in the possibility of using them for further research into the historiography of medieval Europe, Ukrainian medieval studies, and the development of historical scholarship at university centres in Dnieper Ukraine. **A promising area for further research** is a comparison of the concepts developed by scholars from Dnieper Ukraine with contemporary Western European historiography.

Keywords: *medieval Germany, Holy Roman Empire, Roman popes, international relations, medieval studies, historiography, Dnieper Ukraine.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.185
UDC 94(477)“1918”

Roman TYMCHENKO
PhD in History, Senior Research Fellow,
Department of the History of the Ukrainian Revolution of 1917—1921,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
roma_timchenko@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5262-9033

CAUSES OF THE FALL OF THE CENTRAL RADA AND THE ROLE OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC’S GERMAN AND AUSTRO-HUNGARIAN ALLIES IN THE 1918 COUP D’ÉTAT: CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The purpose of the article is to analyze the achievements and current trends in contemporary Ukrainian historiography regarding the role of Germany and Austria-Hungary in preparing and executing the coup d’état of April 29, 1918. Furthermore, it aims to clarify the debated aspects of relations between the Central Powers and Ukrainian conservative forces on the eve of the establishment of the Hetmanate. **Methodology.** The study is based on a combination of historiographical, problem-chronological, comparative, and systemic methods. These methodological approaches make it possible to identify and systematize the principal scholarly interpretations of the external and internal factors that shaped the preparation and implementation of the Hetman coup of 1918. **Scientific Novelty.** The scientific novelty lies in a comprehensive synthesis of contemporary historiographical interpretations regarding the role of Germany and Austria-Hungary in the events of spring 1918. It systematically categorizes the key concepts that

Цитування: Tymchenko R. Causes of the Fall of the Central Rada and the Role of the Ukrainian People’s Republic’s German and Austro-Hungarian Allies in the 1918 Coup d’État: Contemporary Ukrainian Historiography. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 185—206. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.185

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

explain the fall of the Ukrainian Central Rada, the selection of Pavlo Skoropadskyi as a candidate for the hetmanate, and the precise nature of the Central Powers' involvement in the power shift. **Key Findings.** The study demonstrates that contemporary Ukrainian historiography has been steadily moving away from the earlier one-dimensional interpretation of the Hetman coup as merely the result of German and Austro-Hungarian intervention. Instead, increasing attention has been given to multifactorial explanatory models that integrate the internal crisis of the Ukrainian Central Rada, the strategic interests of the Central Powers, the activities of Ukrainian conservative circles, and the personal political agency of Pavlo Skoropadskyi. The study reveals that while scholars differ on the extent of influence exerted by the German-Austrian military command in preparing the coup, most view the change of power as the result of an interaction between external and internal factors. The study highlights several historiographical gaps that require further research: unofficial contacts between Ukrainian oppositionists and German intelligence, inter-agency competition within the structures of the Central Powers, and the stance of left-wing factions in the German Reichstag toward the change of power in Ukraine.

Keywords: *Ukrainian historiography, Ukrainian Revolution, Ukrainian Central Rada, coup d'état, Pavlo Skoropadskyi, Hetmanate, Germany, Austria-Hungary, Central Powers.*

The coup d'état of April 29, 1918, which brought Hetman Pavlo Skoropadskyi to power, remains one of the most debated issues in Ukrainian historiography. As an important stage of the Ukrainian Revolution of 1917—1921, this event unfolded against the backdrop of German and Austro-Hungarian troop deployments across Ukraine. Following the Treaty of Brest-Litovsk, the Ukrainian People's Republic was drawn directly into the geopolitical orbit of the Central Powers. This shift inevitably raised questions about the interplay between external intervention and internal prerequisites for regime change.

Two contrasting approaches have emerged in Ukrainian historiography to interpret these events. One group of scholars regards Skoropadskyi's accession to power as the result of a deliberate policy pursued by the German and Austro-Hungarian military leadership aimed at establishing a more controllable political regime in Ukraine. A second group of scholars emphasizes the internal crisis of the Central Rada, deepening socio-economic tensions, and the consolidation of conservative political forces, assigning the external factor the role of a catalyst that accelerated processes already unfolding within Ukrainian society. More recently, scholars have increasingly sought to reconcile these two perspectives by examining the mechanisms of interaction between Ukrainian political actors and representatives of the Central Powers. Particular attention has been devoted to the involvement of German and Austro-Hungarian military and diplomatic authorities in the search for an alternative to the Central Rada, the selection of the future Hetman, and the determination of the limits of his political autonomy. However, despite the growing body of scholarship on the subject, the existing literature still lacks a comprehensive historiographical analysis of these mechanisms.

Specialized historiographical studies devoted to the role of the German and Austro-Hungarian allies in the preparation and execution of the coup d'état of April 29, 1918 are virtually absent from Ukrainian scholarship. Certain aspects of this issue have been addressed in studies on the Ukrainian Revolution, the foreign policy of the Ukrainian State, and the activities of the military and political institutions of the Central Powers.

However, these discussions have generally been incorporated into broader analyses rather than examined as an independent historiographical problem.

The author of the present study has also examined this subject, although his research primarily focused on the causes of the Central Rada's downfall, intra-party conflicts, and the role of individual political actors. Consequently, the mechanisms that facilitated Hetman Pavlo Skoropadskyi's rise to power, as well as the influence of external factors, were examined only in passing [1, pp. 186—201].

The study by Serhiy Hnatiuk offers the closest historiographical assessment of this issue, tracing the evolution of scholarly interpretations of the coup d'état of April 29, 1918. Hnatiuk demonstrates that, for a considerable period, interpretations of these events remained constrained by a rigid dichotomous framework that had taken shape during the interwar era. On the one hand, representatives of the conservative state-building school — most notably Viacheslav Lypynskyi and Dmytro Doroshenko— interpreted the coup as an authentic domestic political movement. In their view, it was brought about by the left-wing radicals' inability to govern the state effectively. On the other hand, historians associated with the socialist camp of the Ukrainian People's Republic — including Pavlo Khrystiuk — took the opposite view. They portrayed Skoropadskyi's accession to power exclusively as the outcome of foreign intervention and German military diktat. Within this interpretative tradition, scholarly analysis was frequently subordinated to ideological considerations. This tendency persisted, at least in part, in both Soviet historiography and the early historiography of independent Ukraine [2, p. 55]. In examining more recent scholarship, Hnatiuk identifies a gradual departure from this historiographical dichotomy. In his view, Ukrainian historical scholarship has increasingly embraced a more balanced interpretation, according to which the coup represented an essentially Ukrainian political initiative. At the same time, its successful implementation was made possible by the military neutrality — or, in some instances, the direct support — of the German and Austro-Hungarian command [2, pp. 73—86]. It should be noted, however, that Hnatiuk's study was completed in the early 2000s. Since then, Ukrainian historiography has been substantially enriched by the works of Ruslan Pyrih, Pavlo Hai-Nyzhnyk, Olha Mykhailova, Heorhiy Papakin, Valerii Soldatenko, and other scholars. These studies have considerably expanded the available source base and offered new interpretations of the role played by the German and Austro-Hungarian allies in the events of April 1918. Consequently, there is a clear need for a separate historiographical analysis of contemporary scholarship on this issue.

The transformation of the military and political policy pursued by Berlin and Vienna toward the Ukrainian People's Republic in the spring of 1918 has become one of the most dynamic areas of contemporary historical scholarship. Current research generally takes the conclusion of the Treaty of Brest-Litovsk as its point of departure, viewing it as a watershed that fundamentally reshaped the geopolitical landscape of East-Central Europe. Earlier scholarship tended to interpret the advance of German and Austro-Hungarian forces into Ukraine following the expulsion of the Bolsheviks primarily in terms of conventional military assistance. More recent historiography, however, has offered a considerably more nuanced interpretation. Increasing attention has been devoted to the socio-

cultural and psychological dimensions of the Allied military presence, highlighting the ambivalent attitudes of the local population toward the German and Austro-Hungarian armies, which had only recently been regarded as enemies during the First World War. Against this background, one of the central concerns of contemporary scholarship has become the interaction between the internal crisis of the Ukrainian People's Republic and the pragmatic strategic interests of Germany and Austria-Hungary. Scholars ask how this interaction shaped the evolution of Berlin's and Vienna's policy toward their new ally. In particular, historians have sought to explain the transition from military support for the Central Rada to its forcible removal from power on April 29, 1918.

An important achievement of contemporary scholarship has been the abandonment of the view of the Central Powers as a monolithic geopolitical bloc. Drawing upon an extensive body of diplomatic and military sources, the studies of Ruslan Pyrih and Pavlo Hai-Nyzhnyk have reconstructed the profound divisions and competing approaches that existed between the German and Austro-Hungarian leadership with regard to the Ukrainian question [3, p. 59; 4, p. 137]. Their research demonstrates that Austro-Hungarian government circles reached the conclusion that cooperation with the Central Rada was no longer viable considerably earlier than did their German counterparts. Pavlo Hai-Nyzhnyk argues that by the middle of March 1918 the authorities in Vienna had already recognized the depth of Ukraine's economic chaos, financial instability, and the evident administrative weakness of the Central Rada's government. This assessment was shaped by the Habsburg Monarchy's acute dependence on Ukrainian grain supplies. As a result, Austro-Hungarian political and military leaders increasingly linked the survival of their own state in the face of a looming food crisis to the establishment of a stronger and more effective government in Kyiv. Ruslan Pyrih likewise emphasizes that Austro-Hungarian policymakers displayed a greater willingness to consider more radical solutions. At the same time, he reconstructs the political dualism that characterized the German decision-making process itself. The German Foreign Office continued for some time to pursue a cautious policy, taking into account considerations of international law and seeking to preserve Germany's democratic image by maintaining support for the legitimate government of the Ukrainian People's Republic. The German military command, by contrast, became progressively more inclined to endorse decisive political change [3, pp. 58—59]. These observations are further supported by the findings of the Polish historian Włodzimierz Mędrzecki, who likewise emphasizes the differences between German and Austro-Hungarian approaches to the Ukrainian question. He argues that the German side pursued a more cautious policy, whereas Austro-Hungarian military and political circles demonstrated a greater inclination toward authoritarian methods of governance from the early stages of their involvement in Ukraine [5, pp. 140—145].

Borys Malynovskyi offers a comparative analysis of the policies pursued by the Central Powers, highlighting the fundamental differences between the German and Austro-Hungarian approaches to the Ukrainian question. He argues that German strategy sought to reconcile geopolitical support for Ukrainian statehood with the pragmatic demands of wartime economic policy, above all the uninterrupted procurement of food supplies [6, p. 180]. Malynovskyi conceptualizes this inherent tension through the dilem-

ma of "Ukrainian statehood" versus "Ukrainian grain." In his interpretation, Berlin was compelled to balance the long-term objective of building a strategic partner in Eastern Europe against the immediate imperative of exploiting Ukraine's economic resources. By contrast, Malynovskyi maintains that Austro-Hungarian policy was shaped by an entirely different set of priorities rooted in the internal vulnerabilities of the Habsburg Monarchy. Because the Empire incorporated the western Ukrainian lands, Vienna viewed the possible emergence of a strong and consolidated Ukrainian state on its borders with considerable apprehension. Consequently, Austro-Hungarian policymakers approached the Ukrainian question through the prism of preserving the Empire's internal stability rather than fostering Ukrainian state-building [6, p. 176]. Ultimately, the mounting pressures of the First World War also pushed German policy toward a more uncompromising pragmatism. As Malynovskyi emphasizes, this shift did not imply an intention to abolish Ukrainian sovereignty. Rather, it reflected a rational effort to establish in Kyiv a stable, predictable, and governable government capable of serving as a reliable guarantor of Ukraine's international obligations.

Within the same context, the observations of Oleksandr Reient are particularly significant. He emphasizes that the economic dimension of the Central Powers' policy was determined primarily by the need to secure a stable supply of agricultural products, effectively reducing the Ukrainian question to one of resource control. From this perspective, Ukraine was viewed not as an equal political partner but rather as a source of economic resources essential to sustaining the Central Powers' war effort. This strategic outlook objectively constrained the prospects for a genuine political compromise with the Central Rada [7, p. 53].

Expanding upon the argument that resource considerations lay at the heart of the Central Powers' policy, contemporary scholars have identified the specific institutional and socio-economic mechanisms that generated conflict between the Central Powers and the Ukrainian People's Republic. Ruslan Pyrih argues that the fundamental incompatibility between the Central Rada's social-democratic revolutionary course and the conservative outlook of the German and Austro-Hungarian military authorities was most evident in the agrarian sphere. The principles proclaimed in the Third and Fourth Universals — including the radical socialization of land, the abolition of private landed property, and the elimination of private ownership rights — stood in direct opposition to the occupation authorities' determination to restore agricultural production as quickly as possible and to secure the fulfillment of food supply obligations. For German and Austro-Hungarian military commanders, whose policies were guided by considerations of economic efficiency and administrative order, the abolition of private property was synonymous with administrative chaos. It also threatened to undermine the spring sowing campaign of 1918, thereby jeopardizing the delivery of agricultural produce promised under the Brest-Litovsk agreements. Within this context, the ideology of large landowners, grounded in the defense of private property, proved to be both ideologically and socially far closer to the worldview of the Prussian officer corps than the political program advanced by the left-wing intellectuals who dominated the Central Rada [8, pp. 83—84].

This line of argument concerning the institutional weaknesses of the Central Rada is further developed in the works of Danylo Yanevskyi and Volodymyr Nizov. Yanevskyi emphasizes the Central Rada's systemic inability to implement an effective agrarian reform and to fulfill the economic obligations it had assumed. In his view, the Germans, "understanding that dealing with the leaders of the Ukrainian People's Republic was a foolish undertaking," decided to discuss the question of who should succeed as head of state [9, pp. 39—40]. Volodymyr Nizov reinforces this argument by maintaining that the fall of the Central Rada was an inevitable consequence of its failure to fulfill both its international legal obligations and its economic commitments. As a result, the occupation authorities lost any hope of deriving tangible economic benefits from continued cooperation with the government of the Ukrainian People's Republic [10, pp. 6—11].

An important chronological refinement of this discussion is provided by the study of Fedir Prodaniuk, who, based on his analysis of a memorandum issued by the command of the Kyiv Group of Forces on March 23, 1918, argues that alternative scenarios for governing Ukraine and the idea of revising policy toward the Central Rada had emerged even before the open political crisis of April [11, p. 26]. Similar conclusions are reached by Pavlo Prytuliak and Viktor Klymenko-Mudryi, who link the evolution of the Central Powers' strategy to the gradual recognition among political circles in Berlin and Vienna that an alternative model of government in Ukraine was necessary to prevent the disruption of the food procurement program [12, p. 30; 13, p. 98]. In this context, Nataliia Kryshyna notes that the initial attempts by the German military command to secure the reorganization of Vsevolod Holubovych's government proved unsuccessful because of the Central Rada's unwillingness to compromise on the agrarian question. In her view, this contributed to the German military and political circles' eventual conclusion that the existing system of government was incapable of meeting their objectives and therefore needed to be replaced [14, p. 47].

Viktor Savchenko and Heorhiy Papakin, in turn, offer an interpretation of the crisis in which domestic political contradictions are closely intertwined with external factors. Savchenko draws attention to the reluctance of the Ukrainian leadership "to become mere puppets of foreign generals." Against the backdrop of an agrarian policy that failed to meet the expectations of the occupation authorities, this reluctance stimulated the development of military-administrative plans for direct rule [15, pp. 115—118].

Papakin interprets the events of April 1918 as the product of a synergy between the internal crisis of the Ukrainian People's Republic and the external pragmatic pressure to secure the 1918 harvest. In his view, the change of government resulted from the actions of a broad coalition of right-wing forces, ranging from large landowners to peasants, and from advocates of Ukrainian independence to pro-Russian and pro-Polish parties. Together, these groups acted as a consolidated domestic force that redirected the country's political course [16].

A distinct group of scholars specializing in the history of the Ukrainian Central Rada — Vladyslav Verstiuk, Oleksandra Kudlai, and Svitlana Pankova — approaches its systemic crisis through the interplay between the internal weakness of the Ukrainian People's Republic's state apparatus and the growing intervention of the German and

Austro-Hungarian military authorities [17, pp. 247—251; 18, pp. 457—460; 19]. Their studies emphasize that the Ukrainian leadership initially regarded the presence of the Central Powers' troops as merely "technical" or "friendly" assistance, thereby underestimating their pragmatic economic interests. The scholars primarily associate the intensification of foreign intervention with the UPR's inability to fulfill its food-supply obligations under the Treaty of Brest-Litovsk and with the conflict over agrarian policy. O. Kudlai, in particular, draws attention to the legal ambiguity surrounding the status of the Central Powers' troops in Ukraine and the gradual expansion of the German military administration's powers. In this context, the Central Rada's distancing itself from the allied military command, against the backdrop of the general ineffectiveness of state administration, contributed to the deepening of the conflict. Thus, in the works of these scholars of the Central Rada, the growing German intervention is interpreted not as an autonomous external factor, but as the result of an interaction between the internal crisis of the UPR, its failure to fulfill its economic commitments, and the increasingly pronounced divergence between the policies of the Ukrainian authorities and the interests of the Central Powers.

Summarizing the range of potential scenarios considered by the Central Powers in the spring of 1918, Natalia Kryshyna, Olha Mykhailova, Pavlo Hai-Nyzhnyk, Leonid Osaulenko, and Volodymyr Zasiekin note that the possible trajectories of Ukraine's political transformation ranged from the preservation of the formal sovereignty of the Ukrainian People's Republic under external protection to the complete elimination of its statehood and the establishment of a direct foreign military administration. In particular, Kryshyna, drawing on the work of German historian Peter Borowski, highlights alternative projects discussed within German military and political circles and notes that the German side considered several possible models for Ukraine's future political order. First contacts of the German consul general in Kyiv, Fritz Thiel, were established with Georg of Leuchtenberg and his brother, who advocated the restoration of the Russian Empire. According to Kryshyna, however, this option was incompatible with Germany's strategic interests, which were predicated on weakening Russia. Subsequently, General Wilhelm Gröner and Ambassador Alfons von Mumm became inclined toward an alternative scenario involving the establishment of a German governorate in Ukraine and the formation of a Ukrainian government subordinate to the German administration [14, p. 49].

At the same time, P. Hai-Nyzhnyk identifies a number of factors that constrained the implementation of more radical scenarios. Plans for the direct annexation or partition of Ukraine under foreign occupation were impeded by significant disagreements among the Central Powers and the absence of a consolidated position in Berlin and Vienna regarding the future status and territorial boundaries of the Ukrainian lands. Consequently, the risk of disrupting the geopolitical balance within the Central Powers themselves acted as a significant constraint on the dismantling of Ukrainian statehood [20, pp. 29—32]. Mykhailova substantially expands this line of argument by adding critical administrative, personnel, and reputational risks to the existing geopolitical explanations. She rightly emphasizes that the establishment of direct military rule would have required

the deployment of an extensive German and Austro-Hungarian administrative apparatus, which the occupation authorities simply did not possess under the conditions of a protracted and exhausting war. Such a policy also carried the risk of provoking a broader anti-occupation resistance movement [21, p. 140]. Within this context, the observations of Leonid Osaulenko and Volodymyr Zasiekin deserve particular attention. They argue that debates over Ukraine's future political status intensified significantly during the spring of 1918. In their words, "Ukraine faced the threat of being transformed into an ordinary occupation zone — a governor-generalship, as had happened in Poland — with the introduction of direct military rule. Everyone realized that some kind of solution had to be found" [22, p. 77]. At the same time, this assessment is somewhat journalistic in tone and arguably overstates the practical likelihood of such a scenario. The majority of recent comparative studies indicate that the Central Powers were interested less in eliminating Ukraine's statehood or introducing direct military administration than in establishing a more governable and predictable Ukrainian government while formally preserving the institutions of Ukrainian statehood.

Thus, contemporary historiography has gradually moved toward a more balanced interpretation of these events. According to this perspective, the foreign policy objectives and military-economic pragmatism of Berlin and Vienna acted as a determining factor in the transformation of their policy toward the Ukrainian People's Republic in the spring of 1918. At the same time, the Central Rada's internal doctrinal and administrative crisis is recognized as an important, albeit largely legitimizing and catalytic, factor. It reinforced the perception of the Ukrainian government as a politically weak partner. However, it did not constitute a sufficient or self-contained explanation for the change of government on April 29, 1918.

Ivan Hoshuliak regards the foreign policy and military factors as the decisive factors in the overthrow of the Central Rada. While acknowledging the existence of a profound internal crisis and the administrative inexperience of the Ukrainian political leadership, he shifts the analytical focus to the determining role of the international context. At the same time, he observes that "only a few thousand nationally conscious Ukrainians, who were unprepared for the responsibilities of statehood, undertook the task of awakening the national consciousness of a population numbering in the millions" [23, p. 33]. This raises the question of why he regards the external factor as decisive. Yet the answer already lies in his own words: the leadership of the Central Rada lacked experience in state-building, was unwilling to acquire it, and failed to take into account the interests of Ukraine's socially and politically diverse population amid threats from neighboring states. Moreover, the invitation extended to the German forces further alienated a population that had already become increasingly dissatisfied with the Central Rada's policies [23, p. 42]. In the same context, Hoshuliak argues that "the socio-political, military, and economic situation in Ukraine was so complex [...] that the failures of that period can hardly be explained primarily by the misguided policies and mistakes of the Central Rada and its governments" [23, p. 39]. In our view, this interpretation reflects the author's methodological dependence on the traditional narrative of the Ukrainian People's Republic.

Valerii Soldatenko reconstructs these events from a broadly similar methodological perspective. Soldatenko does not regard the Hetmanate as either a natural or an inevitable stage of the Ukrainian Revolution, and he offers a critical assessment of the Hetman regime's socio-political practices. Nevertheless, he interprets the fall of the Central Rada as a historically conditioned outcome of the developments of the spring of 1918. Soldatenko assigns the decisive role in this process to the external factor, noting that "this is, in fact, so obvious that there is no need to dwell on this aspect." At the same time, he provides a detailed analysis of the internal causes of the Central Rada's crisis. Among them, he identifies the intensification of social tensions, inter-party rivalry, the loss of popular support, the negative perception of the Rada's agrarian policy among the propertied classes, and the weakness of the armed forces of the Ukrainian People's Republic [24, pp. 5—7].

Volodymyr Horak offers a more moderate assessment of these events, distancing himself from the arguments commonly advanced in conservative historiography that portray the Central Rada's policies as inherently "absurd" or destructive. In his view, the decisive factor behind the fall of the Central Rada was not so much its agrarian legislation as the asymmetric dependence of the Ukrainian People's Republic on the military power of Berlin and Vienna following the signing of the Treaty of Brest-Litovsk. Horak also advances a balanced interpretation of the coup d'état of April 29, 1918. He argues that the political initiative and determination to carry out the coup originated with Pavlo Skoropadskyi and the Ukrainian conservative movement. Nevertheless, the institutional implementation of the change of government — and ultimately its success — became possible only under conditions of either the favorable neutrality or the direct support of the German occupation authorities [25, pp. 113—114].

Another current in contemporary historiography shifts the analytical focus away from external influences toward domestic political and institutional factors. From this perspective, the fall of the Central Rada is interpreted primarily as the consequence of the internal disorganization of Ukraine's revolutionary statehood. The works of Oleksandr Havrylenko and Ihor Lohvynenko are particularly representative of this institutional approach. They examine the internal structure of the Ukrainian government and argue that it suffered from a critical shortage of senior state administrators, compounded by the complete dysfunction of the military and security apparatus of the Ukrainian People's Republic [26, pp. 2—3]. This line of critical analysis is further developed by Leonid Osaulenko and Volodymyr Zasiekin. They argue that the legislative activity of the Central Rada had become completely detached from social realities. In their words, "All laws, resolutions, and decisions remained suspended in the air, often never leaving government offices or meeting halls. Ordinary people, who had already suffered under the Bolshevik occupation, were simply irritated and enraged by the endless laws and reforms introduced by the Central Rada, which had allowed the occupiers into the country and had brought about famine, looting, and unemployment" [22, p. 72]. The authors further contend that the Ukrainian government, assembled from what they describe as largely random and randomly selected individuals, resembled "a noisy debating club" rather than an effective executive authority [22, p. 74].

Yurii Tereshchenko advances a distinctly state-building interpretation of these events, offering an uncompromising critique of the ideological platform of the Central Rada's leadership. He argues that the social democratic government pursued a policy of "inciting interclass hostility and confrontation," and therefore maintains that the proclamation of the Hetmanate represented a logical response on the part of Ukrainian society [27, p. 5]. Accordingly, scholars associated with this historiographical approach interpret Pavlo Skoropadskyi's accession to power and the establishment of the Hetmanate as an organic and historically justified response on the part of Ukrainian society. In their view, the new regime temporarily succeeded in stabilizing the economy, curbing anarchy, and initiating a process of systematic state-building, although these achievements were ultimately limited in duration by external geopolitical circumstances.

A distinct strand within this historiographical approach is the study of the military factor, most systematically developed in the works of Viktor Holubko. He argues that the absence of a regular national army deprived the Central Rada of the means to enforce its decisions and to exercise effective state authority. Under the conditions of revolutionary anarchy and the presence of foreign troops, this weakness resulted in the government's growing dependence on external military power [28, pp. 28—30]. In our view, however, this historiographical perspective requires an important qualification. Contemporary scholarship does not always give sufficient attention to the destructive role of the German occupation authorities themselves, who deliberately restricted efforts to establish effective and combat-ready regular Ukrainian military units.

Contemporary historiography also offers more balanced assessments of the Central Rada's internal condition. In particular, Yaroslav Hrytsak emphasizes that, despite its institutional weaknesses, the Central Rada made a fundamental contribution to the processes of national mobilization and the consolidation of Ukrainian statehood during the Revolution. At the same time, he argues that its policy of political compromise proved insufficiently effective in the highly radicalized environment of the revolutionary period [29, p. 89].

Overall, the domestic political interpretation advanced in contemporary historiography identifies a complex set of interrelated problems, including institutional immaturity, political fragmentation, a shortage of personnel, the weakness of the state's coercive institutions, and the inconsistency of governmental practices. Taken together, these factors contributed to the gradual erosion of the Central Rada's capacity to govern. Combined with the mounting pressure exerted by the Central Powers, they made the events of April 29, 1918 not merely possible but historically inevitable.

Another key issue that occupies a central place in contemporary historiography of the April 1918 coup concerns the process by which the future head of the Ukrainian State was selected. Recent scholarship has increasingly moved away from interpreting this decision as the unilateral initiative of the German military command. Instead, it is viewed as a complex process of political engineering that emerged at the intersection of the strategic interests of the Central Powers, the institutional crisis of the Central Rada, and the limited range of political alternatives available within the Ukrainian elite.

In this context, the principal criteria for selecting a candidate were less his ideological orientation or party affiliation than his practical suitability for office. Particular impor-

tance was attached to his administrative manageability, his acceptability to influential social and political groups, and his ability to ensure at least a minimum degree of stability within the state apparatus under conditions of foreign military occupation. Accordingly, the competition among potential candidates assumed the character of a political selection process in which the decisive criterion was the degree to which each contender was compatible with the requirements of a political environment shaped, to a considerable extent, by external influence.

The most comprehensive reconstruction of the candidate selection process is offered by Savchenko, who significantly broadens the traditional scope of analysis by moving beyond the figure of Pavlo Skoropadskyi alone. He reconstructs a wider circle of individuals who were considered by German and Austro-Hungarian political and military circles as potential candidates for the position of head of state. These included Yevhen Chykalenko, Mykola Mikhnovskyi, Oleksandr Rahoza, Oleksandr Slyvynskyi, and Archduke Wilhelm von Habsburg (Vasyl Vyshyvanyi).

Importantly, Savchenko evaluates each of these figures not only in terms of their political standing but also through the structural constraints that, in his view, prevented them from becoming an acceptable candidate for the Central Powers. Chykalenko, he argues, consistently distanced himself from cooperation with the occupation authorities, thereby excluding himself from the process of political selection. Despite his pronounced state-building radicalism, Mikhnovskyi was considered unacceptable because of his uncompromising political independence. Rahoza was deemed unsuitable owing to his age and the political and organizational circumstances of the time, while Slyvynskyi lacked sufficient authority within military circles and among the conservative elite [15, pp. 118—122]. Savchenko also devotes particular attention to Wilhelm von Habsburg (Vasyl Vyshyvanyi), whom he portrays as a bearer of an alternative source of legitimacy associated with Vienna and the Ukrainian elites of Galicia. Such a candidacy, in his view, risked creating multiple and potentially competing political dependencies. By contrast, Savchenko argues that Pavlo Skoropadskyi best fit the model of an "executive general," capable of performing the stabilizing functions required by the moment without seeking to advance an independent political project of his own. Some of Savchenko's conclusions, however, are open to question. His assertion that Chykalenko remained detached from the German military administration is not supported by all available evidence. Through his son-in-law, Oleksandr Skoropys-Yoltukhovskyi, who maintained close ties with the Oberkommando, Chykalenko sought to influence the course of political developments. He also expressed distinctly pro-German views, hoping that "they would take all power into their own hands here and restore order" [30, p. 10]. Likewise, we are unaware of any historical evidence indicating that the German authorities seriously considered General Oleksandr Rahoza as a potential head of the Ukrainian State. Unfortunately, Savchenko's works provide no references to the historical sources on which these assertions are based.

Pavlo Hai-Nyzhnyk offers a more critical and structurally analytical interpretation of the selection process. Unlike the approach outlined above, he argues that consultations with a broad range of Ukrainian public figures — including Mykola Mikhnovskyi, Yevhen Chykalenko, and Bohdan Khanenko — should be understood primarily as an

element of political maneuvering rather than as a genuine process of selecting a future head of state. In Hai-Nyzhnyk's reconstruction, the actual field of candidates was considerably narrower and was limited to three individuals: Pavlo Skoropadskyi, Ivan Poltavets-Ostrianytsia, and Ivan Lutsenko. The rejection of the latter two is explained not merely by their personal characteristics but, above all, by their functional unsuitability within the framework of the occupation model of governance. According to Hai-Nyzhnyk, Poltavets-Ostrianytsia was regarded as a courageous and resolute advocate of restoring the Hetman-Cossack tradition in Ukraine. At the same time, however, the Free Cossacks did not constitute a sufficiently strong or cohesive political force. Moreover, Poltavets-Ostrianytsia's political adventurism and inconsistent political convictions undermined his credibility as a viable candidate. Lutsenko, despite his clear state-building orientation, is likewise portrayed by Hai-Nyzhnyk as a potentially uncontrollable political actor. As Hai-Nyzhnyk notes, "Such a strong-willed, determined, and principled individual as Ivan Lutsenko, with firmly established political and ideological convictions and, moreover, a steadfast champion of Ukrainian statehood, might have proved a rather inconvenient Hetman for Vienna and Berlin" [4, p. 143].

Hai-Nyzhnyk's interpretation thus portrays Pavlo Skoropadskyi as the most politically convenient candidate. His social background, his status as a large landowner, and his experience in the Imperial Russian service simultaneously made him acceptable both to Ukrainian conservative circles and to the occupying powers. In this sense, Skoropadskyi emerged as a pragmatic rather than an ideological choice.

The issue is addressed in a more concise yet conceptually consistent manner by Olha Mykhailova. She notes that the field of potential candidates was ultimately narrowed to three principal figures: Pavlo Skoropadskyi, Ivan Lutsenko, and Yevhen Chykalenko. She emphasizes that German analysts continued to consider Lutsenko's candidacy almost until the very last moment, that is, until the successful execution of Skoropadskyi's coup. A particularly important contribution of Mykhailova's study concerns the figure of Symon Petliura. She notes that Skoropadskyi himself regarded Petliura as the only person whom he could envision as Hetman [21, pp. 141—142]. Nevertheless, Petliura was never considered by the Central Powers because of his clearly pro-Entente orientation, which made him a priori unacceptable within the framework of German and Austro-Hungarian political strategy.

Valerii Soldatenko likewise emphasizes the pragmatic approach adopted by the Central Powers in the formation of a new Ukrainian government. He argues that the German military command assumed that the occupation would be temporary and therefore sought to establish a government that was both governable and administratively effective. Within this framework, different branches of the occupation administration explored several possible candidates for the office of head of state. Among those considered were Pavlo Skoropadskyi, Ivan Lutsenko, and Ivan Poltavets-Ostrianytsia, whose candidacies were evaluated primarily in terms of governability, political loyalty, and administrative suitability. At the same time, other German institutions also examined the candidacies of Mykola Mikhnovskyi and Yevhen Chykalenko, while Ukrainian landowning circles discussed Bohdan Khanenko as a representative of the conservative landed

elite. Soldatenko concludes that Pavlo Skoropadskyi ultimately emerged as the optimal compromise candidate. He combined high military prestige, standing as a representative of the large agrarian sector, a monarchist worldview, and — equally important — the absence of a radical party or ideological program that might have jeopardized the political arrangements being negotiated [24, pp. 8—9].

Oleksandr Yaremenko advances a rather controversial interpretation of these events. He argues that, after receiving information about preparations for a political coup, the German military authorities began establishing contacts with its organizers. At the same time, he notes the caution with which the Germans approached these contacts [31, pp. 68—69]. This claim is rather strange — not only because the German authorities were themselves contemplating a change of government, but also because Yaremenko attributes a supposed caution to those who were, at that time, the real masters of the situation. A more plausible explanation is that such caution reflected the requirements of operational secrecy and the need to assess the actual organizational capacity and political support of the coup's organizers before committing to active cooperation.

Overall, contemporary historiography has largely abandoned the notion of Pavlo Skoropadskyi as merely an artificial "German project." Instead, his accession to power is explained as the product of several intersecting factors: the foreign policy objectives of the Central Powers, the crisis of the Central Rada, the limited pool of alternative candidates, and the broader search for political stability amid war and social disorganization.

While the question of how the future Hetman was selected has generated relatively little disagreement in contemporary historiography, the origins of the coup itself and the emergence of the idea behind it remain far more contentious. In particular, historians continue to debate where the initiative for the overthrow of the Central Rada originated and what forces first set the process in motion. Within this debate, two principal interpretative approaches have emerged. The first, which may be described as the domestic political approach, traces the origins of the coup to the crisis of the Central Rada and the political activity of Ukrainian conservative circles. The second, an externalist interpretation, assigns the decisive role to the German military command, portraying it as the principal catalyst of the political transformation that culminated in the establishment of the Hetmanate. Accordingly, particular attention has been devoted to reconstructing the earliest contacts between the Ukrainian political opposition and representatives of the Central Powers. Equally important is the question of identifying the point at which the idea of a coup evolved from a tentative possibility into a concrete political project.

One of the key interpretative approaches in contemporary historiography has been advanced by Pavlo Hai-Nyzhnyk and Olena Ott-Skoropadska [32, p. 40]. They emphasize the autonomous character of Pavlo Skoropadskyi's political initiative, arguing that the idea of changing the government originated with the general himself rather than with the German occupation authorities. In their reconstruction, the idea of overthrowing the Central Rada developed gradually in response to its growing institutional incapacity and the mounting Bolshevik threat. These circumstances, they argue, prompted Skoropadskyi to formulate his own political strategy based on the use of force. At the same time, the internal logic of their interpretation is not entirely consistent. On the one hand, the

authors emphasize that Skoropadskyi recognized the necessity of changing the government at an early stage. On the other, they trace the evolution of his thinking from an attempt to reform the Central Rada to the decision to remove it altogether. This progression suggests that his political intentions became increasingly radical over time. As Hai-Nyzhnyk and Ott-Skoropadska observe, "At first, Pavlo Skoropadskyi planned to compel the Central Rada to reform itself and replace its government with a right-wing cabinet. Soon, however, he realized that such hopes were futile." Only on 10 April they argue, did he finally decide in favor of a coup and the dissolution of the Central Rada [4, p. 149].

Valerii Soldatenko disputes this vision, yet in doing so contradicts himself: "The idea of establishing a dictatorship in Ukraine in order to counter the 'destructive forces' emerged in Pavlo Skoropadskyi's mind as early as the first half of January 1918, when it became clear that the Central Rada and its government were incapable of stopping the Bolshevik forces" [33, p. 44]. The historiographical debate between Soldatenko and Hai-Nyzhnyk represents one of the central controversies surrounding the study of the April 1918 coup. At its core lies the question of the degree of Skoropadskyi's political independence and the role played by the German military command in preparing and facilitating the transfer of power. Whereas Soldatenko tends to interpret the coup as a political project shaped to a considerable extent by external forces, Hai-Nyzhnyk emphasizes the active organizational role of Skoropadskyi himself and his closest associates.

Oleksandr Reient adds a further analytical dimension to this debate. While sharing the view that Pavlo Skoropadskyi's political ambitions took shape at an early stage, he emphasizes that their foreign policy orientation underwent a transformation over time. Reient emphasizes that Skoropadskyi initially looked to the Entente — particularly to French military and diplomatic circles — for potential support. Only the changing international balance of power in the spring of 1918, together with the effective military presence of the Central Powers in Ukraine, gradually redirected his political calculations toward cooperation with Berlin and Vienna [7, pp. 50—51].

Fedir Prodaniuk and Olha Mykhailova address the question of Skoropadskyi's initial political orientation from broadly similar perspectives, although they place emphasis on different aspects of the issue [11, p. 37; 21, p. 123]. Prodaniuk limits his analysis to noting that the prospect of French support ultimately failed to materialize. Mykhailova, by contrast, emphasizes the structural constraints that made cooperation with the Entente unrealistic from the outset, arguing that the conditions attached to such support were both unacceptable and impracticable. Mykhailova also subjects Skoropadskyi's own memoirs to critical scrutiny. She challenges his assertion that he had not contemplated assuming power before the spring of 1918. Instead, she argues that Skoropadskyi had already been seeking broad political authority during the winter, well before the coup was set in motion [21, p. 140].

Leonid Osaulenko and Volodymyr Zasiekin likewise concur with the future Hetman's own account. They argue that "during the first half of March, Pavlo Skoropadskyi was not yet contemplating the assumption of power" [22, p. 80]. In their interpretation, it was only after the publication of an article by the jurist Parchevskyi, which called for the establishment of a strong one-man authority, that Skoropadskyi began to consider such a

course of action. In our view, however, this interpretation remains open to question and requires substantial critical revision. The testimony of the Minister of War, Oleksandr Zhukovskyi, convincingly demonstrates that preparations for a change of government, as well as preliminary efforts by conservative circles to gauge political support, had begun well before the collapse of the Central Rada in April[1].

An important conceptual strand in contemporary historiography concerns the reconstruction of the decisions taken by the German military command in the spring of 1918. In this context, the overwhelming majority of scholars agree that 23—24 April marked a key stage in the institutional transition from a policy of formal non-intervention to one of effective control over the political situation in Ukraine.

Within this broader context, Ruslan Pyrih, Pavlo Hai-Nyzhnyk, and Olha Mykhailova examine in detail the first contacts between Pavlo Skoropadskyi and representatives of the German military authorities, particularly Major Hans Gasse, the head of German counterintelligence. They date these meetings to the middle of April 1918. Although the authors differ slightly in their chronology, placing the initial contacts between 10 and 12 April, they agree that these encounters took the form of preliminary consultations rather than constituting a formal political agreement [8, p. 78; 20, p. 36; 21, pp. 142—143]. According to Ruslan Pyrih, Viktor Savchenko, and Oleksandr Reient, the subsequent negotiations held between 13 and 15 April marked a new stage. During these discussions, Skoropadskyi outlined the basic principles of the future government and received German assurances of military neutrality in the event of a transfer of power. The decisive institutional threshold, however, was crossed only on 23—24 April. As noted by Mykhailova, Hai-Nyzhnyk, Reient, and Soldatenko, it was at this point that the military and legal framework of the coup was finalized [20, pp. 152—153; 7, p. 64; 21, p. 146; 24, p. 10]. As Hryhorii Pityk aptly describes it, these decisions amounted to "the death sentence" for the Central Rada [34, p. 37]. It should also be noted that the signing of the trilateral Ukrainian-German-Austro-Hungarian economic agreement on 23 April enabled General Wilhelm Groener, the principal architect of the coup, to make his final decision regarding the future ruler of Ukraine. At the same time, he required Skoropadskyi to recognize the obligations previously undertaken by the Ukrainian People's Republic concerning the export of foodstuffs and raw materials.

Another issue that remains contested concerns the extent of German military involvement in the execution of the coup. Pyrih and Papakin emphasize the indirect nature of German intervention. In their interpretation, the German authorities maintained a position of formal neutrality while, in practice, creating the institutional and military conditions that made the transfer of power possible [35, p. 14].

Valerii Soldatenko, by contrast, attributes a far more directive role to the German military command, effectively characterizing the events as a concealed form of an occupation coup [24, pp. 10—11]. Mykola Derzhaliuk likewise regards Germany as having played the decisive role in bringing about the change of government [36, pp. 60—61].

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3543. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 51 зв.

Fedir Prodaniuk emphasizes that the occupation command stood behind the coup, while simultaneously acknowledging that the overthrow of the Central Rada was also conditioned by objective domestic factors [11, pp. 39—40].

Polina Barvinska advances an even stronger interpretation, portraying Pavlo Skoropadskyi as entirely dependent upon Germany. In her view, he came to power solely through the support of the occupation authorities and was prepared to serve Berlin with complete loyalty [37, p. 87]. A similar position is adopted by Nadiia Baranovska and Olena Makarchuk, who note that "although the German side declared its neutrality on the eve of the coup, it nevertheless acted as the inspirer, organizer, and principal driving force behind the change of power in Ukraine" [38, p. 175].

Having examined both the historiography of the Ukrainian diaspora and part of contemporary Ukrainian scholarship, Serhii Hnatiuk concludes that, by reaching an agreement with the Minister of War, Oleksandr Zhukovskyi, the German Oberkommando prevented the Central Rada from arresting Pavlo Skoropadskyi [2, p. 84]. By contrast, Oleksandr Kuzmynets and several other scholars place greater emphasis on Skoropadskyi's own organizational abilities and political leadership in bringing the coup to a successful conclusion [39, p. 192].

Overall, contemporary historiography demonstrates a tendency toward a synthetic interpretation of the April 1918 coup. Within this framework, the overthrow of the Central Rada is understood as the product of the interaction between the internal crisis of the Central Rada, the increasing political mobilization of Ukrainian conservative circles, and the gradual transition of the German and Austro-Hungarian military commands toward a model of managed political influence.

A separate group of studies consists of broad synthetic surveys that examine the events of April 1918 within the broader context of the Ukrainian Revolution. Significantly, even collective monographs reveal a persistent conceptual dualism in their interpretation of these developments.

For example, the multi-volume Political History of Ukraine in the Twentieth Century and Socio-Political Transformations in Ukraine assign primary importance to external factors, portraying Pavlo Skoropadskyi chiefly as a functional instrument through which the Central Powers pursued their political objectives. By contrast, the fundamental Essays on the History of the Ukrainian Revolution, 1917—1921 and Ukraine: Essays on History shift the analytical focus toward the internal crisis of the Central Rada. They emphasize its chronic administrative weakness, financial paralysis, unresolved agrarian conflicts, and the dramatic erosion of its popular legitimacy.

At the same time, even these broad synthetic studies acknowledge that the external factor acted as a catalyst for an already existing internal instability [40—43].

A synthesis of recent historiographical scholarship demonstrates a significant shift in approaches to the study of the causes, mechanisms, and consequences of the Hetman coup of April 29, 1918. Contemporary historical research has moved decisively beyond both Soviet and émigré interpretations, which reduced Pavlo Skoropadskyi's accession to power to little more than a German-sponsored military conspiracy or an occupation coup. Instead, current scholarship has embraced a multifactorial analytical framework

that interprets the transfer of power as the outcome of a profound internal crisis of the Ukrainian state, coinciding with the pragmatic military and economic interests of the Central Powers.

The collapse of the republican regime is generally explained as the consequence of the political and ideological intransigence of the leaders of the Central Rada, the absence of a regular national army, an acute shortage of qualified administrative personnel, and serious shortcomings in the socio-economic sphere. These policies alienated both prosperous segments of the peasantry and representatives of the industrial and landed elites. Likewise, Pavlo Skoropadskyi is no longer portrayed as a merely accidental figure appointed solely at Berlin's initiative. Rather, historians have convincingly demonstrated that his accession followed a complex process of political selection in which both the occupation authorities and Ukrainian conservative circles considered a number of alternative candidates. Skoropadskyi ultimately emerged as the preferred choice because of his prestige among the landed elite, his extensive military experience, and his willingness to pursue political compromise in the interest of restoring stability — qualities that fully matched the requirements of the German military command. At the same time, R. Pyrih's interpretation is particularly noteworthy: he argues that German military support for the Hetmanate model was motivated not so much by the new ruler's descent from the historic Hetmanate aristocracy as by the practical need to demonstrate to the left-wing factions of the German Reichstag and to the international community that the change of government in Ukraine was an exclusively internal Ukrainian affair rather than the result of direct intervention by the Central Powers.

Several promising directions for future research remain. Among the most important are a detailed analysis of the informal negotiations and private contacts between Ukrainian opposition leaders and representatives of German intelligence and the diplomatic corps in the period preceding the coup. Equally valuable would be comparative studies of the policies pursued by the Central Powers in other occupied territories, as well as a more thorough examination of the disagreements over the Ukrainian question that existed among the German High Command, the Austro-Hungarian government, and the diplomatic services of the Central Powers. Such research would facilitate a fuller integration of the Ukrainian case into the broader European history of the First World War and the collapse of the continental empires.

Thus, contemporary Ukrainian historiography interprets the 1918 coup not as the result of a single determining factor, but as a complex political process shaped by the intersection of the interests of the Central Powers, the internal crisis of the Ukrainian revolutionary government, and the activities of conservative political forces. In our view, the decisive factor was the convergence of the political initiative of Pavlo Skoropadskyi and Ukrainian conservative circles, which had developed before the April crisis of the Central Rada, with the German military command's readiness to support a change of government and facilitate its practical implementation. At the same time, the possibility of carrying out the coup independently by Ukrainian conservative forces alone appears highly unlikely. Lacking a consolidated regular armed force of their own, they were unable either to remove the Central Rada from power or to consolidate their position without

the benevolent neutrality or direct assistance of the German occupation authorities. Skoropadskyi therefore could rely not so much on the independent implementation of a fully developed political plan as on the exploitation of a favorable military and political environment created by the presence of the Central Powers in Ukraine. The successful realization of the coup on April 29, 1918 thus resulted from the convergence of domestic political initiative and external military support.

It is important to emphasize that the April coup involved more than a change in political leadership. It fundamentally altered the trajectory of Ukrainian state-building, shifting it from the republican-socialist model of the Central Rada toward the conservative-authoritarian model of the Hetmanate. This interpretation provides, in our view, a productive analytical framework for understanding the causes, mechanisms, and consequences of the transfer of power in Ukraine in the spring of 1918.

REFERENCES

1. Tymchenko, R. Prykhid hetmana P. Skoropadskoho do vlady v ukrainskii istoriohrafii. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr.: Zbirnyk naukovykh statei*. 2015. 5: 186-201 [in Ukrainian].
[Тимченко Р. Прихід гетьмана П. Скоропадського до влади в українській історіографії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.: Збірник наукових статей*. 2015. Вип. 5. С. 186—201].
2. Hnatiuk, S. Vnutrishnia polityka hetmana P. Skoropadskoho (1918 r.): ukrainska istoriohrafiia problemy (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Гнатюк С. Внутрішня політика гетьмана П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2002. 249 с.].
3. Pyrih, R. Hetmanat Pavla Skoropadskoho: mizh Nimechchynoiu i Rosiieiu. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.].
4. Hai-Nyzhnyk, P. Derzhavnyi perevorot 29 kvitnia 1918 r.: prychyny ta perebih zakhoplennia vlady P. Skoropadskym. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2011. 4: 132-164 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 132—164].
5. Mędrzecki, W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa, 2000. 332 s. [in Polish].
6. Malynovskyi, B. Period Ukrainskoi Narodnoi Respubliky: Tsentralni derzhavy y vyznachennia zasad ahrarnoi reformy v Ukraini. *Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917—1921 rr.).* Cherkasy, 2020. 176-200 [in Ukrainian].
[Малиновський Б. Період Української Народної Республіки: Центральні держави й визначення засад аграрної реформи в Україні. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917—1921 рр.).* Черкаси, 2020. С. 176—200].
7. Reient, O. Pavlo Skoropadskyi. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003. 304 с.].
8. Pyrih, R. Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku: Istorychni narysy. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. Київ, 2011. 336 с.]

9. Yanevskyi, D. Proekt "Ukraina" abo sproba Pavla Skoropadskoho. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Яневський Д. Проект «Україна» або спроба Павла Скоропадського. Харків, 2010. 284 с.].
10. Nizov, V. Peredumovy vynyknennia Ukrainskoi Derzhavy Pavla Skoropadskoho: alternatyvnyi rozvytok derzhavotvorennia. *Aktualni pytannia publichnoho ta pryvatnoho prava*. 2013. 4: 6-11 [in Ukrainian].
[Нізов В. Передумови виникнення Української Держави Павла Скоропадського: альтернативний розвиток державотворення. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2013. № 4. С. 6—11].
11. Prodaniuk, F. Vnutrishnia polityka Ukrainskoi Derzhavy (29 kvitnia — 14 hrudnia 1918 r.) (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 230 с.].
12. Klymenko-Mudryi, V. Natsionalno-demokratychnyi rukh za chasiv ukrainskoi derzhavy hetmana Skoropadskoho (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Клименко-Мудрий В. Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського: дис... канд. іст. наук. Київ, 1996. 184 с.].
13. Prytuliak, P. Ukraina i Brestskyi myr: vid pidpysannia do vykonannia (1917—1918 rr.): Monohrafiia. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918 рр.): Монографія. Київ, 2004. 216 с.].
14. Kryshyna, N.V. Diialnist nimetskoi viiskovoi administratsii v Ukraini u 1918 rotsi (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Кришина Н.В. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році: дис... канд. іст. наук. Київ, 2006. 186 с.].
15. Savchenko, V. Pavlo Skoropadskyi. Kharkiv, 2008 [in Ukrainian].
[Савченко В. Павло Скоропадський. Харків, 2008. 378 с.].
16. Papakin, H. 29 kvitnia 1918 roku: "Perevorot u tsyrku" chy zakonomirnyi etap revoliutsii? *Den*. 08.08.2017. URL: https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/29-kvitnya-1918-roku-perevorot-u-tsyrku-chy-zakonomirnyy-etap-revolyutsiyi [in Ukrainian].
[Папакін Г. 29 квітня 1918 року: «Переворот у цирку» чи закономірний етап революції? *День*. 08.08.2017. URL: https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/29-kvitnya-1918-roku-perevorot-u-tsyrku-chy-zakonomirnyy-etap-revolyutsiyi (дата звернення: 19.05.2026)].
17. Verstiuk, V. Ukrainska Tsentralna Rada: Navchalnyi posibnyk. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ, 1997. 344 с.]
18. Kudlai, O. Uriad Ukrainskoi Narodnoi Respubliky: instytutsiine stanovlennia, osnovni napriamy diialnosti (cherven 1917 — kviten 1918 rr.). Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
[Кудлай О. Уряд Української Народної республіки: інституційне становлення, основні напрями діяльності (червень 1917 — квітень 1918 рр.). Київ, 2025. 580 с.].
19. Pankova, S. Krakh chy triumf. Ostannii den Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. *LIKBEZ. Istorychnyi front*. 29.04.2026. URL: https://likbez.org.ua/krah-chy-triumf-ostannij-den-ukrayinskoyi-tsentralnoyi-rady.html [in Ukrainian].
[Панькова С. Крах чи тріумф. Останній день Української Центральної ради. *ЛІКБЕЗ. Історичний фронт*. 29.04.2026. URL: https://likbez.org.ua/krah-chy-triumf-ostannij-den-ukrayinskoyi-tsentralnoyi-rady.html (дата звернення: 29.05.2026)].
20. Hai-Nyzhnyk, P. 1918-y: dva perevoroty. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. Київ, 2019. 298 с.].

21. Mykhailova, O. Pavlo Skoropadskyi: "Krim nehidnykiv, usi pidut za mnoiu". Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Михайлова О. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ, 2018. 368 с.].
22. Osaulenko, L. & Zasiekin, V. Hetman Pavlo Skoropadskyi. Lutsk, 2007 [in Ukrainian].
[Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман Павло Скоропадський. Луцьк, 2007. Кн. 1. 587 с.].
23. Hoshuliak, I. Pro prychyny porazky Tsentralnoi Rady. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 1994. 1: 31-44 [in Ukrainian].
[Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради. *Український історичний журнал.* 1994. № 1. С. 31—44].
24. Soldatenko, V. Prykhid P. Skoropadskoho do vlady: mekhanizm derzhavnoho perevorotu ta vyznachalni chynnyky zakriplennia rezhymu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2008. 4: 5-11 [in Ukrainian].
[Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму. *Український історичний журнал.* 2008. № 4. С. 5—11].
25. Horak, V. Hetmanskyi perevorot 29 kvitnia 1918 r. v interpretatsii P. Skoropadskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2008. 4: 110-122 [in Ukrainian].
[Горак В. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 110—122.]
26. Havrylenko, O. & Lohvynenko, I. Hetmanskyi perevorot 1918 r.: prychyny ta naslidky. *Aktualni problemy yurydychnoi nauky u doslidzhenniakh vchenykh: naukovo-praktychnyi zbirnyk.* 2000. 3: 2-10 [in Ukrainian].
[Гавриленко О., Логвиненко І. Гетьманський переворот 1918 р.: причини та наслідки. *Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених: науково-практичний збірник.* 2000. № 3. С. 2—10].
27. Tereshchenko, Yu. Hetmanat Pavla Skoropadskoho. *Hetmanskyi almanah.* Ch. 2. Kyiv, 2003. 4-17 [in Ukrainian].
[Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського. *Гетьманський альманах.* Ч. 2. Київ, 2003. С. 4—17.]
28. Holubko, V. Viiskove budivnytstvo v Ukraini periodu Tsentralnoi Rady (Extended abstract of doctoral diss. of the historical sci). Lviv, 1998 [in Ukrainian].
[Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 1998. 32 с.].
29. Hrytsak, Ya. Narysy z istorii Ukrainy: formuvannia ukrainskoi modernoi natsii. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ, 2000. 249 с.].
30. Chykalenko, Ye. Shchodennyk. T. 2. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. Щоденник. Київ, 2004. Т. 2. 464 с.].
31. Yaremenko, O. Derzhavne upravlinnia v Ukraini v period hetmanatu (kviten — hruden 1918 r.) (Candidate diss. of the historical sci). Vinnytsia, 1999 [in Ukrainian].
[Яременко О. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень — грудень 1918 р.): дис... канд. наук з держ. управління. Вінниця, 1999. 207 с.].
32. Ott-Skoropadska, O. & Hai-Nyzhnyk, P. Pavlo Skoropadskyi. Korotka khronika zhyttia (1873—1945). *Skoropadskyi P. Spohady. Kinets 1917 — hruden 1918.* Kyiv; Philadelphia, 1995. 35-43 [in Ukrainian].
[Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873—1945). *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918.* Київ; Філадельфія, 1995. С. 35—43].

33. Soldatenko, V. Do pytannia pro mekhanizm derzhavnoho perevorotu 29 kvitnia 1918 r. *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii*. Kyiv, 2008. 41-51 [in Ukrainian].
[Солдатенко В. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії*. Київ, 2008. С. 41—51].
34. Pityk, H. Selianske pytannia v polititsi Ukrainskoi derzhavy, Dyrektorii UNR, Radnarkomu USRR (kviten 1918 — serpen 1919 rr.) (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 — серпень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 220 с.].
35. Papakin, H. Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna: Istoryko-arkhivni narysy. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 280 с.].
36. Derzhaliuk, M. Mizhnarodne stanovyshche Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917—1922 rokakh. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 роках. Київ, 1996. 240 с.].
37. Barvinska, P. Ukrainsko-nimetski vidnosyny v 1917—1922 rr. (Candidate diss. of the historical sci). Odesa, 2011 [in Ukrainian].
[Барвінська П. Українсько-німецькі відносини в 1917—1922 рр.: дис... канд. іст. наук. Одеса, 2011. 211 с.].
38. Baranovska, N. & Makarchuk, O. Derzhavnyi perevorot Pavla Skoropadskoho yak revoliutsiinyi dosvid vyrishennia ahrarnoho pytannia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*. 2010. 670: 171-177 [in Ukrainian].
[Барановська Н., Макарчук О. Державний переворот Павла Скоропадського як революційний досвід вирішення аграрного питання. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2010. № 670. С. 171—177.]
39. Kuzmynets O., Kalynovskyi V. & Dihtiar, P. Istoriia derzhavy i prava. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права. Київ, 2000. 429 с.].
40. Kuras, I. (Ed.). Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia. T. 2: Revoliutsiia v Ukraini: polityko-derzhavni modeli ta realii (1917—1920) / V. Verstiuk, V. Soldatenko. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Політична історія України. XX століття. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917—1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко; Редкол.: І. Курас (голова) та ін. Київ, 2003. 488 с.].
41. Soldatenko, V.F. (Ed.). Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін. Київ, 2009. 535 с.].
42. Smolii, V. (Ed.). Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rokiv. Kn. 1. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Нариси історії Української революції 1917—1921 років. Кн. 1 / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ, 2011. 390 с.].
43. Yefimenko, H., Kulchytskyi, S., Pyrih, R., Skalskyi. V. & Yakubova, L. Ukraina. Narysy istorii: Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917—1939). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Україна. Нариси історії: Україна й українці в постімперську добу (1917—1939). Г. Єфіменко, С. Кульчицький, Р. Пиріг, В. Скальський, Л. Якубова. Київ, 2021. 620 с.].

Надійшла / Received 01.08.2026
Прийнята до друку / Accepted for publishing 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Роман ТИМЧЕНКО
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917—1921 рр.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
roma_timchenko@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5262-9033

ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА РОЛЬ НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКИХ СОЮЗНИКІВ УНР У ЗДІЙСНЕННІ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ 1918 РОКУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Мета статті — проаналізувати здобутки та тенденції сучасної української історіографії щодо визначення ролі Німеччини та Австро-Угорщини в підготовці й здійсненні державного перевороту 29 квітня 1918 р., а також верифікувати дискусійні питання взаємин між Центральними державами та українськими консервативними силами напередодні встановлення Гетьманату. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні історіографічного, проблемно-хронологічного, порівняльного та системного методів, що дозволили виявити й систематизувати основні підходи до оцінки ролі зовнішніх і внутрішніх чинників у підготовці та здійсненні гетьманського перевороту 1918 р. **Наукова новизна** полягає в комплексному узагальненні сучасних історіографічних інтерпретацій ролі Німеччини й Австро-Угорщини в подіях весни 1918 р., визначення основних концепцій щодо причин падіння Центральної Ради, вибору кандидатури Павла Скоропадського на посаду гетьмана та характеру участі Центральних держав у підготовці зміни влади в Україні. **Основні результати.** Встановлено, що сучасна українська історіографія поступово відходить від одновимірного трактування гетьманського перевороту виключно як наслідку німецько-австрійського втручання. Поширення набувають багатофакторні пояснювальні моделі, які враховують аналіз внутрішньої кризи Центральної Ради, інтересів Центральних держав, діяльності українських консервативних кіл та особистої політичної ролі П. Скоропадського. З'ясовано, що попри розбіжності в оцінках ступеня впливу німецького й австро-угорського командування на процес підготовки перевороту, більшість авторів розглядає зміну влади як результат взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. Визначено низку недостатньо досліджених питань, що потребують подальшого опрацювання: кулуарні контакти українських опозиціонерів із представниками німецької розвідки, міжвідомча конкуренція у структурах Центральних держав, ставлення лівих фракцій німецького Рейхстагу до зміни влади в Україні.

Ключові слова: *українська історіографія, Центральна Рада, державний переворот, П. Скоропадський, Гетьманат, Німеччина, Австро-Угорщина, Центральні держави.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.207
УДК 341.462.1-054.6:351.856.2]"1815/2025"

Микола МОСКАЛЮК
доктор історичних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)
moskalyuk.mykola@gmail.com
https://orcid.org/ 0000-0002-4122-5834
Михайло ТИМОШИК
кандидат економічних наук, докторант,
Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)
yashchushchak@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5105-0241

НАГОРОДЖЕННЯ ІНОЗЕМЦІВ ДЕРЖАВНИМИ ВІДЗНАКАМИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ПРАКТИКИ (1815—2025 рр.)

Метою дослідження є комплексний аналіз трансформації практики нагородження іноземних громадян державними нагородами в різних країнах світу та встановлення їх ролі у формуванні дипломатичних відносин. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та системного підходу, що передбачає проведення порівняльного аналізу різних державних традицій щодо нагородження іноземців; історико-генетичну реконструкцію шляхів еволюційного розвитку практик, пов'язаних з нагородженням; а також структурно-функціональне визначення превентивних функцій, пов'язаних з реалізацією дипломатичних нагороджень. **Наукова новизна.** Уперше у вітчизняній історіографії комплексно досліджено особливості нормативно-правового оформлення «нагородної» дипломатії від Віденського конгресу 1815 р. до сучасних міжнародних конвенцій. **Висновки.** У статті показано нерівно-

Цитування: Москалюк М., Тимошик М. Нагородження іноземців державними відзнаками: історико-правові аспекти дипломатичної практики (1815—2025 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 207—223. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.207

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

мірність трансформації практик нагороджень: радикальну у своїх формально-інституційних аспектах — від персоналізованої феодальної дипломатії — до інституціоналізованих міждержавних відносин, але глибоко стабільну на ритуально-символічному рівні, який служить певною універсальною міжкультурною мовою визнання. Простежено позитивну кореляцію між розвитком власних національних традицій нагородження та схильністю до нагородної дипломатії. Доведено, що цифровізація міжнародних відносин не зменшує значення систем нагород, але змінює їхні форми, створюючи гібридні практики. Проведений аналіз дозволив виокремити перспективи подальших досліджень, які полягають у формуванні методологічної бази для оптимізації сучасної дипломатичної практики та підвищення інституційних можливостей щодо двосторонніх та багатосторонніх переговорних процесів.

Ключові слова: *міжнародна дипломатія, системи нагород, «м'яка сила», дипломатичний протокол, символічний капітал, культурна дипломатія, міжнародні відносини.*

Символічний капітал, дипломатичний вплив і нагородження як інструмент у вітчизняній, так і в міжнародній історіографії залишаються значною мірою недослідженими, попри детальні дослідження традиційних засобів «жорсткої сили» (військовий потенціал, економічні санкції). Механізми, за допомогою яких практика нагородження функціонує в контексті сучасної геополітики, потребують наукового осмислення. Немає систематичного опису адаптивних трансформацій, що проявляються багатополярністю до Вестфальської системи, яких ця практика зазнає при застосуванні через нагородження. Наявна література або стосується виключно церемоніальних аспектів, або описує поодинокі випадки без будь-якої спроби узагальнення для побудови цілісних теоретичних моделей. На тлі змін у світовому порядку та зростання конкуренції між центрами сили, механізми символічного впливу в міжнародних відносинах є особливо актуальними з наукового погляду. Вони є важливим аспектом культурного та символічного виміру зовнішньої політики, за допомогою якого держави здійснюють стратегічне позиціонування, будують довгострокові дружні союзи. Ще одна платформа для міжнародної співпраці, що забезпечується динамічним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, вимагає переосмислення функцій дипломатичного протоколу та церемоній. Практика нагородження суттєво модифікується внаслідок процесу диджиталізації, глобалізації медіапростору, змін на структурному рівні у ставленні до нього світової громадськості.

Вітчизняна історіографія проблематики нагородження іноземців державними відзнаками представлена працями В.М. Вороніна [1], який досліджує дипломатичний вимір державних нагород України, Ю.О. Чугаєнко [2], І.Б. Чичкало-Кондрацької та І.В. Новицької [3], які аналізують протокольні аспекти сучасної дипломатії. В.І. Андріяш вивчає етнополітичні аспекти державної політики в умовах глобалізації [4]. Ю. Стужук досліджує співробітництво України з іншими державами в умовах сучасних викликів [5].

Комплексного історичного дослідження практики нагородження іноземних громадян та підданих як самостійного феномена міжнародних відносин у вітчизняній науці досі не проведено. Відсутні роботи, які б системно аналізували еволюцію цієї практики від Віденського конгресу до сучасності, порівнювали практику

різних країн, зокрема радянської та української, виявляли функціональні особливості нагороджень у дипломатичній комунікації. Це обумовлює актуальність даної статті, автори якої прагнуть заповнити цю прогалину у вітчизняній історіографії міжнародних відносин.

Порівняльний аналіз традицій нагородження між різними державами уможливлює створення науково обґрунтованих ефективних стратегій міжкультурного діалогу та міжнародного співробітництва. Методологічна база, спрямована на оптимізацію сучасної дипломатичної практики та підвищення її ефективності як у двосторонніх, так і в багатосторонніх переговорних процесах, може бути сформована шляхом систематизації історичного досвіду використання контекстуально різноманітних політико-культурних (дипломатичних) нагород. Це дослідження відповідає зростанню попиту в дипломатичних службах на науково обґрунтовані методи використання символічних ресурсів для досягнення цілей зовнішньої політики.

Вітчизняна та закордонна історіографія недостатньо комплексно підходять до вивчення використання державних нагород для розвитку дипломатичних відносин. Сучасній історіографії практики нагороджень характерний символічний міждисциплінарний підхід та зміщення фокусу дослідження з інституційних аспектів на їх комунікативні функції.

Дослідження К. Рана підтверджують, що нагородна політика є важливим елементом дипломатичних відносин, сприяючи формуванню позитивного іміджу держави та просуванню її інтересів на міжнародній арені. В умовах глобальних викликів країни все частіше використовують нагороди як інструмент м'якої сили для зміцнення партнерства, залучення союзників та демонстрації стратегічних пріоритетів [6].

Особлива увага сучасними дослідниками приділяється необхідності системного підходу до реалізації політики нагород у зовнішньополітичній діяльності. Це передбачає створення відповідних програм, координацію зусиль державних установ і розробку стратегічних документів для ефективного використання символічних відзнак. Такий підхід допомагає не лише укріплювати дипломатичні зв'язки, а й підвищувати впізнаваність країни на міжнародному рівні [7].

Новітні публікації з історії європейської дипломатії заклали методологічну основу для розуміння церемоніальних практик як невід'ємного елемента міжнародних відносин [8]. Значний внесок у розвиток теоретичної бази належить дослідженням з історії дипломатичного протоколу й символічних актів як інструментів формування міжнародного статусу й престижу [9].

В останньому десятилітті спостерігається зростання інтересу до вивчення трансформації нагородних практик в умовах глобалізації та цифровізації міжнародних відносин, еволюції публічної дипломатії та ролі символічних актів у формуванні міжнародного іміджу держави [10]. В дослідженні І.Б. Чичкало-Кондрацької та І.В. Новицької проаналізована адаптація традиційних церемоніальних форм до сучасних медіатехнологій та зміна моделей ритуалу сприйняття дипломатичних механізмів у глобальному інформаційному просторі [3].

Історіографія практик нагороджень представлена дослідженнями особливостей дипломатичної традиції та її взаємодії з міжнародними практиками, ролі державних нагород у зміцненні двосторонніх відносин і формуванні стратегічних партнерств [11; 12], розкривають специфіку використання дипломатичного нагородження в контексті культурно-гуманітарного співробітництва [13—16]. Сучасні дослідники наголошують на порівняльному аналізі нагородних систем і практик різних держав, вивченні азійських дипломатичних традицій та їхнього впливу на формування глобальних стандартів урочистого протоколу [17], особливостях практики нагороджень регіональних інтеграційних об'єднань і багатосторонніх організацій [18].

Актуальною залишається проблематика впливу нагородної політики на конкретні двосторонні відносини. Приклади взаємодії між різними державами демонструють, як вручення відзнак представникам науки, культури чи бізнесу сприяє розвитку співпраці та взаєморозуміння між країнами. Це підкреслює роль нагород як одного з ключових механізмів сучасної дипломатії.

Традиція дипломатичних нагороджень сформувалася як інституційний механізм регулювання міждержавних відносин, виконуючи функцію символічного капіталу в політичній комунікації. Їх еволюція відображає трансформацію норм протокольної культури: від середньовічних лицарських орденів, що легітимізували васальні зв'язки, до сучасних державних відзнак як інструментів публічної дипломатії. Аналіз генезису цього явища дозволяє виявити кореляцію між динамікою дипломатичних нагороджень та змінами у структурі міжнародних альянсів.

У сучасній історіографії дослідження нагородних практик розвивається в парадигмі неоінституціоналізму, де акцент робиться на їхній функціональній дихотомії: з одного боку — як символів престижу, з іншого — як політичних інструментів. Особливого значення набуває вивчення «протокольних норм» нагородження як механізму легітимації міжнародного статусу.

Практики дипломатичних нагороджень пройшли значну еволюцію, відображаючи зміну парадигм у відносинах. В епоху феодалізму нагороди мали суто персоналізований характер, демонстрували особисту відданість монарху чи сюзерену. Ордени та медалі були інструментом зміцнення васальних зв'язків, а їхнє вручення супроводжувалося складними ритуалами, що підкреслювали ієрархію та особисту лояльність.

З формуванням Вестфальської системи міжнародних відносин у XVII ст. нагородні практики почали інституціоналізуватися, набуваючи міждержавного характеру. Нагороди стали вручати не лише за особисту відданість, а й за заслуги перед державою, що відображало зміцнення суверенітету та бюрократизацію дипломатії. Проте зберігалася помітна символічна складова — ритуали нагородження підкреслювали статус і престиж як дарувальника, так і нагородженого [19].

У XIX—XX ст. державні нагороди остаточно перетворилися на інструмент зовнішньої політики, який використовується для заохочення союзників і формування сприятливого іміджу держави [20]. З'явилися спеціалізовані ордени для іноземних громадян і підданих, що свідчило про перехід від персоналізованої

дипломатії до системної міждержавної взаємодії [21]. Попри формалізацію символічна цінність нагород залишалася високою, оскільки вони продовжували виконувати функцію «мови» міжнародного зізнання [1].

На сучасному етапі державні нагороди стали частиною публічної дипломатії. Вони вручаються не лише політикам, а й представникам культури, науки й бізнесу. Як зазначають дослідники, зберігається баланс між формальними критеріями нагородження і символічним навантаженням — церемонії, як і раніше, відіграють важливу роль у легітимації міжнародних відносин (див. табл. 1).

Генезис традицій дипломатичних нагороджень нерозривно пов'язаний із формуванням сучасної системи міжнародних відносин у період Вестфальського миру 1648 р. Віденський конгрес 1815 р. заклав основи дипломатичного протоколу, включаючи регламентацію церемоніальних аспектів міждержавної взаємодії згідно з положеннями Віденського протоколу про дипломатичні ранги [23]. Систематизація нагородних практик отримала подальший розвиток у рамках Віденської конвенції про дипломатичні відносини 1961 р., яка визначала правові основи дипломатичного імунітету та привілеїв, включно з церемоніальними аспектами [24].

Табл. 1. **Трансформація державних нагород у контексті еволюції міжнародних відносин** *

Період	Характерні риси	Основні функції	Приклади нагород
Середньовіччя — XVI ст.	Персоналізовані нагороди, васально-лінні зв'язки, релігійна символіка	Зміцнення особистої лояльності, демонстрація статусу	Орден Золотого Руна (Іспанія), орден Підв'язки (Британія)
XVII—XVIII ст.	Поступова інституціоналізація, зв'язок із державними інтересами	Легітимація суверенітету, заохочення дипломатичних спілок	Орден Святого Андрія Первозванного, орден Білого Орла (Польща)
XIX — початок XX ст.	Формалізація критеріїв, створення нагород для іноземців	Зміцнення міжнародного іміджу, стимулювання співробітництва	Орден Почесного легіону (Франція), орден Британської Імперії
Середина XX ст.	Інтеграція у систему міжнародних організацій, ідеологізація	Просування політичних блоків, підтримка союзників	Орден «За заслуги перед Батьківщиною» (СРСР), нагороди НАТО
Кінець XX — XXI ст.	Глобалізація нагородних систем, акцент на публічній дипломатії	М'яка сила, заохочення недержавних áкторів	Президентська медаль Свободи (США), орден Дружби (РФ)
Сучасні тенденції	Віртуалізація (цифрові нагороди), екологічна та гуманітарна тематика	Просування глобальних цінностей, сталого розвитку	Нагороди ООН за внесок у цілі сталого розвитку (ЦУР), віртуальні відзнаки

* Складено авторами за: [13].

Еволюція європейських нагородних систем у XVII—XIX ст. свідчила про трансформацію балансу сил і формування нових принципів легітимності в міжнародних відносинах. Французька система орденів, встановлена Наполеоном I, вплинула на розвиток нагородних традицій інших європейських держав. Британська нагородна система, закріплена серією королівських указів і парламентських актів, враховує особливості конституційної монархії у сфері дипломатичної церемонії.

Інституційне оформлення міжнародного права у XX ст. сприяло уніфікації дипломатичних процедур і стандартизації нагородних практик. Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. встановили принципи вирішення міжнародних спорів і заклали основи сучасного дипломатичного права [25]. Статут Ліги націй 1919 р. вперше закріпив на міжнародному рівні принципи колективної безпеки та співробітництва, що потребувало адаптації традиційних нагородних систем до нових форм багатосторонньої взаємодії [26].

Формування системи міжнародних організацій після Другої світової війни кардинально трансформувало роль і функції державних нагород у міжнародних відносинах. Статут ООН 1945 р. і Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. визначили нові параметри дипломатичної діяльності в умовах біполярного світу [27; 28]. Створення спеціалізованих установ ООН потребувало розробки нових протокольних процедур і урочистих форм.

Період деколонізації 1950—1960-х рр. ознаменувався формуванням нових нагородних традицій у країнах, що розвиваються, які прагнули до створення власної символічної системи, відмінної від колоніальних зразків. Конференція в Бандунзі 1955 р. (Asian-African Conference) і наступні саміти Руху неприєднання продемонстрували здатність виробляти альтернативні моделі дипломатичної церемонії, засновані на принципах рівності та взаємної поваги [29]. Регіональні організації — Організація африканської єдності (1963) та Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) (1967) — розробили власні протокольні стандарти, що відображають специфіку регіональних культурних традицій [30; 31].

Трансформація нагородних систем в епоху глобалізації характеризується адаптацією до нових форм комунікацій і розширенням спектра суб'єктів міжнародних відносин. Європейська інтеграція, що почалася зі створенням Європейського об'єднання вугілля і сталі в 1951 р. [32], потребувала розробки наднаціональних форм дипломатичного протоколу. Маастрихтський договір 1992 р. та наступні угоди про розширення ЄС створили прецедент формування загальноєвропейської системи нагород і почестей, що інтегрує національні традиції в рамках єдиної інституційної структури [33].

Цифрова революція кінця XX — початку XXI ст. кардинально змінила проведення дипломатичної церемонії. Розвиток інтернет-технологій і соціальних мереж створив нові можливості для символічного впливу та розширив аудиторію дипломатичних заходів. Віртуальні церемонії нагородження, поширені в період пандемії COVID-19, продемонстрували адаптаційні можливості традиційних дипломатичних форм до екстремальних умов.

Сучасні тенденції практик дипломатичних нагороджень відбивають процеси демократизації міжнародних відносин і зростання ролі громадянського суспільства в зовнішньополітичній діяльності. Практика нагородження представників неурядових організацій, діячів науки й культури свідчить про трансформацію розуміння дипломатії як виключно прерогативи державної структури. Розвиток концепції «трекової дипломатії» [34] сприяє формуванню нових форм міжнародного визнання.

Регіональна специфіка практики нагородження демонструє збереження культурних відмінностей в умовах глобалізації дипломатичної практики. Азійські держави розвивають нагородні традиції, засновані на конфуціанських цінностях ієрархії та гармонії, які знаходять відображення в урочистих формах АСЕАН та інших регіональних організацій. Ісламські країни адаптують традиційні форми визнання заслуг до сучасних дипломатичних потреб у межах організацій ісламського співробітництва [35] та ін.

Правове регулювання практики дипломатичних нагороджень у міжнародному праві ґрунтується на принципах суверенітету держави та невтручання у внутрішні справи. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. визначає правові рамки двосторонніх угод про взаємне визнання нагород і почестей [36]. Міжнародна практика виробила неписані правила протокольної взаємодії, що регулюють порядок вручення та ношення іноземних нагород дипломатичними працівниками (див. табл. 2).

Стратегічне значення дипломатичних нагороджень полягає у формуванні позитивного міжнародного іміджу держави та зміцненні двосторонніх відносин. Використання нагород у контексті стратегії «м'якої сили» сприяє досягненню зовнішньополітичних цілей. Систематичне нагородження закордонних партнерів забезпечує стійкі альянси та створює умови для розвитку торгово-економічного й культурного співробітництва.

Представники правлячих династій завжди мали особливий державно-правовий статус як у своїй країні, так і за кордоном. Представники династії отримували всі вищі ступені національних орденів завдяки своєму особливому становищу,

Табл. 2. **Правове регулювання нагородних систем у міжнародному праві***

№	Назва документа	Дата підписання
1	Віденський протокол про дипломатичні ранги	19 березня 1815 р.
2	Статут Організації Об'єднаних Націй	26 червня 1945 р.
3	Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі	18 квітня 1951 р.
4	Віденська конвенція про дипломатичні зносини	18 квітня 1961 р.
5	Віденська конвенція про консульські зносини	24 квітня 1963 р.
6	Віденська конвенція про право міжнародних договорів	23 травня 1969 р.
7	Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір)	7 лютого 1992 р.

* Складено авторами за: [23; 24; 27; 28; 32; 33; 36].

окрім того — нагороди інших держав, оскільки вищі іноземні відзнаки також були частиною їхнього державно-правового статусу.

Найпрестижнішою французькою нагородою, як зазначають дослідники, був орден Святого Духа (L'ordre du Saint-Esprit), заснований королем Генріхом III 31 грудня 1578 р. [8]. Упродовж двох з половиною століть свого існування він був найвищою лицарською відзнакою французької корони, попри те, що не був найстарішим у королівстві (орден Святого Михаїла старший на 110 років). Лицар, який отримував орден Святого Духа, спочатку мав бути посвячений в Орден Святого Михаїла — це надавало їм почесне звання «лицарів королівських орденів». Відмінною рисою ордена був синій орденський стрічковий бант, через що його часто називали «синьою стрічкою», на якій його носили через праве плече. Внутрішня ієрархія ордену мала розгалужену структуру, а кількість нагороджених не повинна була перевищувати 100 осіб. Кожен новий член ордену мав довести своє дворянське походження до прадіда. Нагородження іноземців не передбачалося.

6 серпня 1791 р. революційна Франція скасувала орден, проте Людовик XVIII, перебуваючи у вигнанні, продовжував вручати цю королівську відзнаку. У 1814 р. Людовік XVIII відновив цей головний королівський орден і нагородив ним імператорів Олександра I Російського, Франциска I Австрійського, Фрідріха Вільгельма III Прусського та герцога Веллінгтона. Після революції 1830 р. орден було остаточно скасовано, хоча претенденти на французький трон продовжували вручати його від свого імені. Міжнародна комісія з лицарських орденів досі визнає орден.

Згодом, головною нагородою Франції став орден Почесного легіону (L'ordre national de la Légion d'honneur), заснований у 1802 р. [37]. Його метою було об'єднання представників різних сфер — культури, військової справи, науки та політики — у потенційну національну еліту. Орден Почесного легіону неодноразово змінював свій статут, проте монархи отримували лише його вищий ступінь. Серед нагороджених були правителі, чиї відносини з Францією були неоднозначними (Олександр I, Вільгельм I, Микола II, Леопольд II Бельгійський), а також військові діячі та митці, чиї заслуги визнавалися на міжнародному рівні (Джузеппе Гарібальді, Чарлі Чаплін, Рудольф Нурієв). У 2016 р. живих кавалерів ордена нараховувалося 93 тис. осіб. За всю історію існування цієї нагороди її було вручено приблизно 1 млн осіб. Орден залишається однією з найпрестижніших державних відзнак сучасної Франції та символізує визнання особливих заслуг перед країною.

Серед французьких нагород, які вручалися іноземним монархам, був і військовий орден Святого Людовіка (L'ordre royal et militaire de Saint-Louis), заснований у 1693 р. Він мав три ступені та присуджувався за військові заслуги перед французькою короною. Його доля була схожа на долю ордену Святого Духа: скасований під час революції та відновлений після реставрації монархії. Остаточно нагородження військовим орденом Святого Людовіка припинилися після французької революції 1830 р. Цією відзнакою були відзначені деякі іноземні монархи, які проявили боролися з наполеонівською армією та сприяли реставрації Бурбо-

нів. Після відновлення ордена 28 вересня 1814 р. Людовик XVIII нагороджував ним переважно офіцерів-емігрантів і вандейських командирів — це стало головною символічною роллю відновленого ордена.

У XX ст. іноземні правителі також отримували французькі військові нагороди. Під час Першої світової війни (8 квітня 1915 р.) була заснована спеціальна відзнака — Військовий хрест 1914—1918 рр. (Croix de guerre 1914—1918), якою нагороджували за визначні заслуги перед Францією; вона мала п'ять ступенів і вручалася як військовослужбовцям (офіцерам, унтерофіцерам і рядовим), так і цілим підрозділам. Також її отримували цивільні особи, які допомагали армії під час війни, військові з французьких колоній та іноземці. До скасування нагороди 18 жовтня 1921 р. було вручено понад 206 тис. відзнак. Найвищий ступінь Військового хреста 1914—1918 рр. отримували іноземні монархи за значний внесок у спільні зусилля союзних держав під час Першої світової війни

Французькі королівські та республіканські державні нагородження були важливою частиною державного протоколу для європейських династій. Окремі монархи отримували особливо багато французьких нагород через ключову роль своїх держав у реставрації монархії у Франції або в міжнародних конфліктах. Військовий хрест (Croix de guerre) використовувався для нагородження іноземних союзних військ — монархи отримували його переважно як командувачі армій та за особисту участь у бойових діях. Найвідоміший випадок пов'язаний з Альбертом I, королем Бельгії: коли німецька армія вдерлася до Бельгії, Альберт особисто очолив командування збройними силами країни та брав безпосередню участь у бойових діях — він був нагороджений французьким Військовим хрестом як командувач союзних військ, який активно воював на фронті.

Дипломатичні нагородження відіграють ключову роль у міжнародних відносинах, виконуючи три основні стратегічні функції. Однією з найважливіших є превентивна функція, яка полягає в запобіганні потенційним конфліктам через встановлення позитивних персональних зв'язків між представниками різних країн. Нагороджуючи іноземних дипломатів, політиків та громадських діячів, держава зміцнює довіру та створює основу для довгострокового співробітництва, знижуючи ризики ескалації напруженості.

Другою функцією дипломатичних нагороджень є мотиваційна. Вручення орденів, медалей і почесних звань стимулює лояльність партнерів, заохочуючи їх до подальшої взаємодії. Цей механізм є особливо важливим в умовах геополітичної конкуренції, коли кожна сторона прагне заручитися підтримкою впливових міжнародних а́кторів. Нагородження стають інструментом м'якої сили, що підвищує привабливість держави.

Третя функція — репутаційна — спрямована на формування іміджу країни як надійного й авторитетного партнера. Громадське визнання заслуг іноземців підкреслює відкритість і дружність держави, що сприяє зміцненню її позицій на світовій арені. Крім того, такі нагородження часто використовуються для легітимації політичних союзів і демонстрації прихильності до спільних цінностей (див. табл. 3).

Радянський Союз активно використовував практику нагородження іноземців як інструмент ідеологічної дипломатії та зміцнення впливу на міжнародній арені. Особливістю радянської системи була її спрямованість на підтримку комуністичних рухів і союзних режимів у різних країнах світу. Одним із ключових орденів, які вручалися іноземцям, був орден «Дружби народів», заснований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 грудня 1972 р. Цей орден присуджувався громадянам СРСР та іноземцям за великі заслуги у зміцненні дружби й співробітництва між народами, за плідну діяльність із зближення і взаємного збагачення культур націй та народностей. Серед іноземних лауреатів — Фідель Кастро (Куба), Ангела Девіс (США), Луїс Корвалан (Чилі) (див. табл. 4).

СРСР активно нагороджував іноземців орденом Леніна — найвищою нагородою, яку отримували очільники союзних держав та діячі міжнародного комуністичного руху. Орденом Жовтневої Революції нагороджували іноземців за заслуги в розбудові соціалізму та зміцненні інтернаціональних зв'язків.

Функціонально радянська система нагородження іноземців виконувала кілька завдань: ідеологічне — легітимізація радянської моделі через визнання «прогресивних діячів» і демонстрація «міжнародної солідарності пролетаріату»; політичне — зміцнення союзів із країнами соціалістичного табору, підтримка «антиімперіалістичних режимів» у країнах Азії, Африки та Латинської Америки; пропагандистське — демонстрація міжнародної підтримки радянської політики, створення образу СРСР, як лідера прогресивних сил світу, дипломатичне стимулювання лояльності іноземних еліт, формування мережі політичних союзників на міжнародній арені. Радянська практика принципово відрізнялася від західних традицій своєю ідеологізованістю та виразною класовою спрямованістю.

З відновленням незалежності України в 1991 р. постало питання формування власної системи державних нагород, яка б відбивала національні традиції та відповідала сучасним дипломатичним потребам. Систему українських нагород було створено з урахуванням досвіду європейських демократій та спрямовано на розвиток міжнародного співробітництва та утвердження України як суверенної держави на міжнародній арені.

Орден князя Ярослава Мудрого, заснований указом Президента України від 23 серпня 1995 р., який є однією з найвищих державних нагород України, має п'ять ступенів і вручається громадянам України та іноземцям за видатні заслуги в державній, громадській, політичній та господарській діяльності, у зміцненні міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я та інших сфер, а також за активну благодійну діяльність. Орденом Ярослава Мудрого нагороджені Лех Валенса, Йоахім Гаук, Андріс Берзіньш, Даля Грибаускайте. Дипломати та політики країн ЄС, які підтримували Україну під час Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2013—2014 рр., також були нагороджені цим орденом.

Орден «За заслуги», заснований указом Президента України від 22 липня 1996 р., має три ступені та вручається за значний особистий внесок у соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток української

держави. Орденом нагороджували представників міжнародних організацій, які підтримували Україну в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції, іноземних бізнесменів, які інвестували в українську економіку та сприяли її розвитку, діячів культури та науки, що популяризували українську культуру за кордоном та

Табл. 3. **Функції дипломатичних нагороджень***

Функція	Ціль	Механізми реалізації	Приклади
Превентивна	Запобігання конфліктам, зміцнення довіри	Вручення нагород ключовим іноземним діячам, організація спільних церемоній	Орден Дружби (РФ), Президентська медаль Свободи (США)
Мотиваційна	Стимулювання лояльності та співпраці	Заохочення за внесок у двосторонні відносини, створення системи заохочень	Орден Британської Імперії, орден Почесного легіону (Франція)
Репутаційна	Формування позитивного іміджу держави	Публічне визнання заслуг, використання ЗМІ для висвітлення нагороджень	Орден «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина»
Символічна	Підкреслення спільних цінностей та історичних зв'язків	Нагородження у пам'ятні дати, зв'язок нагород з культурними чи історичними подіями	Медаль Пушкіна (РФ), орден Святого Михайла та Святого Георгія (Велика Британія)
Інтеграційна	Зміцнення міжнародних союзів та багатостороннього співробітництва	Вручення нагород у рамках міжнародних організацій (ООН, ЄС, НАТО)	Медаль НАТО «За службу миру», нагороди ООН за миротворчу діяльність
Ідеологічна	Просування політичних ідей та зовнішньополітичних пріоритетів	Нагородження діячів, які підтримують курс країни, символічні жести	Орден «За заслуги перед Батьківщиною» (РФ)

* Складено авторами за: [38—40].

Табл. 4. **Приклади нагородження іноземних діячів радянськими орденами***

Нагороджений	Країна	Орден	Рік
Фідель Кастро	Куба	Орден Леніна	1961, 1972, 1978, 1984
Луїс Корвалан	Чилі	Орден «Дружби народів»	1977
Ангела Девіс	США	Орден «Дружби народів»	1979
Хо Ші Мін	В'єтнам	Орден Леніна	1962
Ясір Арафат	Палестина	Орден «Дружби народів»	1983
Самора Машел	Мозамбік	Орден Жовтневої Революції	1978

* Складено авторами за: [41].

сприяли міжнародному визнанню України, іноземних журналістів, які об'єктивно висвітлювали події в Україні та протидіяли дезінформації.

Орден Свободи був заснований указом Президента України від 10 жовтня 2008 р., він вручається громадянам України та іноземним громадянам і підданим за особисту мужність і самовідданість, виявлені у захисті суверенітету та територіальної цілісності України, конституційних прав і свобод людини, державних і громадських інтересів.

Після 2014 р. практика нагородження іноземних громадян і підданих набула нового стратегічного значення: нагороджувалися іноземні політики та дипломати, які послідовно підтримували Україну після анексії Криму Росією та на початку збройної агресії на Донбасі, іноземці, які воювали на боці України у складі добровольчих батальйонів, журналісти й правозахисники, які висвітлювали російську агресію та протидіяли пропаганді.

З початку повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. українська практика нагородження іноземців масштабувалася: нагороди отримали Борис Джонсон, Урсула фон дер Ляєн, Енн Еплбом, лідери країн Балтії, Польщі, Чехії та інших держав, які надавали військову, фінансову та гуманітарну допомогу Україні (див. табл. 5).

Особливістю української практики нагородження іноземців є демократична спрямованість: Україна не використовує нагороди як інструмент ідеологічного впливу, критерієм є реальний внесок у підтримку незалежності та розвитку України; європейська орієнтація — більшість іноземних нагороджених є представниками країн ЄС та НАТО, що відображає зовнішньополітичний курс України.

Табл. 5. **Приклади нагородження іноземних громадян і підданих українськими державними нагородами***

Нагороджений	Країна	Нагорода	Рік	Підстава
Лех Валенса	Польща	Орден кн. Ярослава Мудрого I ст.	2005	Підтримка демократичних перетворень в Україні
Йоахім Ґаук	Німеччина	Орден кн. Ярослава Мудрого II ст.	2015	Підтримка України після анексії Криму
Даля Грибаускайте	Литва	Орден кн. Ярослава Мудрого II ст.	2019	Принципова підтримка суверенітету України
Урсула фон дер Ляєн	ЄС	Орден кн. Ярослава Мудрого I ст.	2022	Підтримка євроінтеграції України, надання фінансової допомоги
Енн Еплбом	США	Орден «За заслуги» III ст.	2022	Об'єктивне висвітлення подій в Україні
Борис Джонсон	Велика Британія	Орден кн. Ярослава Мудрого I ст.	2023	Організація військової підтримки під час повномасштабної війни

* Складено авторами за результатами проведеного наукового дослідження.

Особлива увага приділяється нагородженню осіб, які підтримують територіальну цілісність і суверенітет України, протидіють російські агресії. Українська практика нагородження передбачає публічність і медійність: з 2014 р. церемонії нагородження набули особливого медійного та символічного значення, вони транслюються через соціальні мережі та міжнародні ЗМІ, посилюючи дипломатичний ефект. Якщо в 1990-х — на початку 2000-х рр. нагороджували переважно політиків і дипломатів, то після 2014 р. українськими нагородами відзначають журналістів, волонтерів, правозахисників, військових інструкторів з країн-партнерів.

Українська практика нагородження іноземців демонструє еволюцію пострадянської моделі до сучасної європейської, де нагороди є інструментом культурної дипломатії, м'якої сили та формування коаліції в умовах зовнішньої агресії. Особливістю української моделі є її адаптивність до геополітичних викликів та використання нагород як знаку вдячності міжнародним партнерам за конкретну підтримку.

Отже, практика нагородження іноземних громадян і підданих пройшла еволюцію від персоналізованих лицарських традицій середньовіччя до інституціоналізованого дипломатичного інструменту. Віденський конгрес 1815 р. заклав правові основи цієї практики, включивши її до системи дипломатичного протоколу. Дослідження виявило три основні моделі нагородження іноземців: європейська монархічна модель (Франція, Велика Британія), яка характеризується акцентом на протокольних церемоніях, династичних зв'язках та історичній спадкоємності — нагороди вручаються переважно главам держав, членам королівських родин та високопоставленим дипломатам; ідеологічна модель (СРСР) — використання нагороди для підтримки комуністичних рухів, союзних режимів та діячів; демократична модель (сучасна Україна) — нагороди є інструментом культурної дипломатії без ідеологічного навантаження, яка спрямована на зміцнення міжнародних союзів та подяку за конкретну підтримку національних інтересів.

Аналіз практики нагородження іноземців виявив три взаємопов'язані стратегічні функції: превентивна функція — запобігання потенційним конфліктам через встановлення довірчих особистих стосунків між представниками різних держав; мотиваційна функція — стимулювання лояльності іноземних партнерів та заохочення до подальшої співпраці (ефективність цієї функції залежить від культурного контексту і є найвищою в суспільствах з розвиненими традиціями громадського визнання); репутаційна функція — формування позитивного іміджу держави як надійного, авторитетного партнера. Епоха цифровізації посилює ефект функцій завдяки висвітленню церемоній нагородження.

Аналіз виявив відсутність єдиних міжнародних стандартів щодо нагородження іноземців. Кожна держава самостійно визначає критерії процедури та обмеження. Віденська конвенція про дипломатичні відносини 1961 р. лише регулює питання отримання дозволу від власного уряду та прийняття іноземної нагороди дипломатом. Національне законодавство різних країн містить різні підходи від ліберального (Франція) до обмежувального (США). Дослідження виявило пози-

тивну кореляцію між розвиненістю власних національних традицій нагородження та активністю в нагородній дипломатії.

Пострадянські держави та країни, що розвиваються, активно формують власні системи нагород, які є частиною процесу державотворення та самоідентифікації. З 1991 р. Україна створила власну систему нагородження іноземців — стратегічного значення ця практика набула після 2014 р., коли державні нагороди, передусім орден князя Ярослава Мудрого, стали інструментом відзначення лідерів держав-партнерів за військову, фінансову та гуманітарну підтримку.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з дослідженням ролі державних нагород у врегулюванні конкретних міжнародних конфліктів і постконфліктному примиренні; розробкою методологічної бази для оптимізації української дипломатичної практики нагородження з метою підвищення ефективності символічної дипломатії; компаративним аналізом ефективності різних національних моделей нагородження в досягненні зовнішньополітичних цілей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Voronin, V.M. Derzhavni nahorody Ukrainy: dyplomatychnyi vymir (sutnist i zmist, osnovni katehorii, poniattia, metodolohiia ta pryntsypy systemy nahorodzhennia). *Publichne upravlinnia*. 2017. 1(6): 29-40 [in Ukrainian].
[Воронін В.М. Державні нагороди України: дипломатичний вимір (сутність і зміст, основні категорії, поняття, методологія та принципи системи нагородження). *Публічне управління*. 2017. № 1(6). С. 29—40].
2. Chuhaienko, Yu.O. Dyplomatychnyi i mizhnarodnyi dilovyi protokol ta etyket. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Чугаєнко Ю.О. Дипломатичний і міжнародний діловий протокол та етикет. Київ, 2011. 164 с.].
3. Chychkalo-Kondratska, I.B. & Novytska, I.V. Konspekt lektsii "Dyplomatychnyi ta dilovyi protokol". Poltava, 2020 [in Ukrainian].
[Чичкало-Кондрацька І.Б., Новицька І.В. Конспект лекцій «Дипломатичний та діловий протокол». Полтава, 2020. 70 с.].
4. Andriyash, V.I. Derzhavna etnopolityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Mykolaiv, 2013 [in Ukrainian].
[Андріяш В.І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації. Миколаїв, 2013. 328 с.].
5. Stuzhuk, Yu. Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Velykoi Brytanii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen NUOU*. 2022. 2(75): 135-140. DOI: https://doi.org/10.33099/2707-1383-2022-9-4-267500 [in Ukrainian].
[Стужук Ю. Співробітництво України та Великої Британії в умовах російсько-української війни. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ*. 2022. № 2(75). С. 135—140. DOI: https://doi.org/10.33099/2707-1383-2022-9-4-267500].
6. Rana, K.S. Bilateral Diplomacy. *The Encyclopedia of Diplomacy*. Wiley, 2018. P. 1-10. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118885154.dipl0023.
7. Han, X., Lukoianove, T., Zhao, S. & Liu, X. International relations in international business research: A review and research agenda. *Journal of Business Research*. 2024. 174: 114536. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2024.114536.

8. Klein, N., Reiners, W., Chen, Z. & Junbo, J. Diplomatic Strategies of Major Powers: Competing Patterns of International Relations? *Journal of Strategic Studies.* 2010. 33(4): 511-535. URL: https://www.researchgate.net/publication/228752187_Diplomatic_Strategies_of_Major_Powers_Competing_Patterns_of_International_Relations (дата звернення: 12.01.2026).
9. Milburn, T.W. & Christie, D.J. Rewarding in International Politics. *Political Psychology.* 1989. 10(4): 625-645. DOI: https://doi.org/10.2307/3791331.
10. Xu, X., Oancea, A. & Rose, H. The Impacts of Incentives for International Publications on Research Cultures in Chinese Humanities and Social Sciences. *Minerva*. 2021. 59: 469-492. DOI: https://doi.org/10.1007/s11024-021-09441-w.
11. Ruffini, P.B. Conceptualizing science diplomacy in the practitioner-driven literature: a critical review. *Humanities and Social Sciences Communications.* 2020. 7: 124. DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-020-00609-5.
12. Tichauer, R. La inserción internacional de las regiones y los municipios. Lecturas sobre gestión de cooperación descentralizada. Viña del Mar, 2005. 306 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/315897299_La_insercion_Internacional_de_los_actores_subnacionales_analisis_de_un_proceso_contemporaneo (дата звернення: 25.01.2026) [in Spanish].
13. Nishikawa-Pacher, A. How diplomacy evolves: the global spread of honorific state awards. *European Journal of International Relations.* 2023. 30(2): 408-433. DOI: https://doi.org/10.1177/13540661231186740.
14. Anderson, M.S. The Rise of Modern Diplomacy 1450—1919. London: Longman, 1993. 416 p.
15. Black, J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2010. 320 p.
16. Nishikawa-Pacher, A. Diplomacy Versus Politics: Two Mutually (In)Dependent Systems. *Political Studies Review.* 2023. 22(3): 471-486. DOI: https://doi.org/10.1177/14789299231169860.
17. Akram, H.W., Ahmad, A., Dana, L.-P., Khan, A. & Akhtar, S. Do Trade Agreements Enhance Bilateral Trade? Focus on India and Sri Lanka. *Sustainability*. 2024. 16(2): 582. DOI: https://doi.org/10.3390/su16020582.
18. Bednarek, A., Wyborn, C., Meyer, R., Parris, A., Leith, P., McGreavy, B. & Ryan, M. Practice at the Boundaries: Summary of a Workshop of Practitioners Working at the Interfaces of Science, Policy and Society for Environmental Outcomes. Washington, DC, 2016. URL: https://www.pewtrusts.org/~/media/assets/2016/07/practiceattheboundariessummaryofaworkshopofpractitioners.pdf (дата звернення: 18.06.2025).
19. Honours (Prevention of Abuses) Act 1925. London, 1925. *Legislation.gov.uk.* URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/15-16/72 (дата звернення: 10.09.2025).
20. Flink, T. Taking the pulse of science diplomacy and developing practices of valuation. *Science and Public Policy*. 2022. 49(2): 191-200. DOI: https://doi.org/10.1093/scipol/scab074.
21. Boer, T. de, Ceulemans, E., Forsberg, E., Françoise, J., Karlsmose, M.I., Khoo Jun Qi, B., Naisupap, P., Pytlowany, A., Rose, S. & Silvia, S. Provincializing "New" Diplomatic History: An Interdisciplinary Manifesto. *Diplomatica*. 2025. 7(2): 227-249. DOI: https://doi.org/10.1163/25891774-bja10148.
22. Taylor St J., Langford, M., Chernykh, Y., Stiansen, Ø., Berge, T.G. & Puig, S. Bargaining in the Shadow of Awards. *European Journal of International Law.* 2024. 35(3): 603-622. DOI: https://doi.org/10.1093/ejil/chae053.
23. Vienna Protocol on Diplomatic Ranks. Vienna, March 19, 1815. *The Avalon Project, Yale Law School.* URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/vienna01.asp (дата звернення: 15.11.2025).

24. Vienna Convention on Diplomatic Relations. Vienna, April 18, 1961. *United Nations Office of Legal Affairs*. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
25. Convention for the Pacific Settlement of International Disputes. The Hague, July 29, 1899 (revised October 18, 1907). *The Avalon Project, Yale Law School*. URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague99.asp (дата звернення: 10.01.2025).
26. Covenant of the League of Nations. Paris, June 28, 1919. *The Avalon Project, Yale Law School*. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp (дата звернення: 19.11.2025).
27. Charter of the United Nations. San Francisco, June 26, 1945. *United Nations*. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text (дата звернення: 10.01.2025).
28. Vienna Convention on Consular Relations. Vienna, April 24, 1963. *United Nations Office of Legal Affairs*. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_2_1963.pdf (дата звернення: 15.12.2025).
29. Final Communiqué of the Asian-African Conference. Bandung, April 24, 1955. *Asia-Africa Speak from Bandung*. Jakarta: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Indonesia, 1955. P. 161-169. CVCE.EU. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/final_communique_of_the_asian_african_conference_of_bandung_24_april_1955-en-676237bd-72f7-471f-949a-88b6ae513585.html (дата звернення: 22.01.2026).
30. Elias, T.O. The Charter of the Organization of African Unity. *The American Journal of International Law*. 1965. 59(2): 243-267. DOI: https://doi.org/10.2307/2196967.
31. ASEAN Charter. Singapore, November 20, 2007. Jakarta: ASEAN Secretariat, 2008. *ASEAN*. URL: https://asean.org/wp-content/uploads/images/archive/publications/ASEAN-Charter.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
32. Treaty Establishing the European Coal and Steel Community. Paris, April 18, 1951. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11951K%2FTXT (дата звернення: 09.01.2026).
33. Treaty on European Union (Maastricht Treaty). Maastricht, February 7, 1992. *Official Journal of the European Communities*. 29.07.1992. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11992M%2FTXT (дата звернення: 30.01.2025).
34. Mapendere, J. Track One and a Half Diplomacy and the Complementarity of Tracks. *Culture of Peace Online Journal*. 2000. 2(1): 66-81.
35. Charter of the Organization of the Islamic Conference. Jeddah, March 4, 1972. Jeddah: OIC General Secretariat, 1972. *OIC*. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20914/volume-914-I-13039-English.pdf (дата звернення: 11.11.2025).
36. Vienna Convention on the Law of Treaties. Vienna, May 23, 1969. *United Nations Office of Legal Affairs*. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (дата звернення: 19.01.2026).
37. Code de la Légion d'honneur, de la Médaille militaire et de l'ordre national du Mérite: Article R50. 1962. *Légifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGISCTA000006150768/ (дата звернення: 27.01.2025) [in French].
38. Nye, J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs, 2004. 208 p.
39. Melissen, J. (Ed.). The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. 221 p.
40. Anholt, S. Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. London: Palgrave Macmillan, 2007. 134 p.

41. Matusevich, M. "You Are Not Alone": Angela Davis and the Soviet Dreams of Freedom. *International Review of Social History*. 2024. 69(S32): 63-90. DOI: https://doi.org/10.1017/S0020859024000038.

Надійшла / Received 11.02.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Mykola MOSKALIUK
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University (Ternopil, Ukraine)
moskalyuk.mykola@gmail.com
https://orcid.org/ 0000-0002-4122-5834
Mykhailo TYMOSHYK
Candidate of Economic Sciences, Doctoral Student,
Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University (Ternopil, Ukraine)
yashchushchak@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5105-0241

AWARDING FOREIGN CITIZENS WITH STATE DECORATIONS: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF DIPLOMATIC PRACTICE (1815—2025)

The aim of the study is to conduct a comprehensive analysis of the transformation of the practice of awarding foreign citizens with state awards in different countries around the world and to identify their role in the formation of diplomatic relations. **The research methodology** is based on principles that include historicism, objectivity, and a systematic approach. This includes the use of comparative analysis of various state and regional-civilisational traditions regarding awards; historical-genetic reconstruction of the evolutionary development of practices related to awarding; as well as a structural-functional definition of the preventive functions associated with the implementation of diplomatic awards. **Scientific novelty:** For the first time in domestic historiography, a comprehensive study has been conducted on the features of the regulatory and legal framework for the conduct of "award" diplomacy, from the Congress of Vienna in 1815 to contemporary international conventions. **Main results:** The article examines the evolution of the practice of awarding foreign citizens with state awards as an instrument of diplomatic relations. It analyses the transformations of this practice from its institutionalisation during the Congress of Vienna in 1815 to its current state. It analyses the national characteristics of the award systems of the world's leading states (France, Great Britain, Ukraine), the legal regulation of the process of awarding foreign citizens, and the functions of state awards in diplomatic communication. It shows that the practice of awarding performs preventive, motivational, and reputational functions in international relations. It is proven that the digitalisation of international relations does not diminish but transforms the meaning of awards, creating hybrid practices. The analysis allowed us to identify prospects for further research, which consist in forming a methodological basis for optimising contemporary diplomatic practice and enhancing institutional capabilities for bilateral and multilateral negotiation processes.

Keywords: *international diplomacy, award systems, soft power, diplomatic protocol, symbolic capital, cultural diplomacy, international relations.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.224
УДК 94:316.7(477)

Юрій ШАПОВАЛ
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2883-6403

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: МЕХАНІЗМ КОНСОЛІДАЦІЇ. КЕЙС БИКІВНІ

Мета статті — на прикладі таємного могильника НКВД у Биківнянському лісі проаналізувати багаторічний процес боротьби за відновлення історичної правди про масові поховання жертв комуністичних репресій і перетворення Биківні на важливе місце національної пам'яті. **Методологія** базується на принципах історизму та системного аналізу. У роботі застосовано порівняльно-історичний метод, аналіз документальних джерел, а також метод усної історії. Проаналізовано свідчення очевидців, спогади дисидентів, учасників ексгумацій, публікації журналістів-розслідувачів, дослідників. **Наукова новизна** полягає в узагальненні комплексу історіографічних, джерелознавчих та суспільно-політичних аспектів биківнянської трагедії, висвітленні спроб комуністичної влади позбавити громадян їхньої пам'яті, що сприяло консолідації громадян та їхній рішучості протистояти методам «організованого забуття». Досліджено механізми фальсифікації злочинів чекістів трьома радянськими урядовими комісіями (1944, 1971, 1987 рр.), проаналізовано роль громадського руху («шістдесятників», Клубу творчої молоді, товариства «Меморіал») у викритті обману влади та вказано на значення «українського катинського списку» в контексті міжнародного виміру трагедії. **Висновки.** Биківня стала відома як місце таємного поховання жертв сталінського режиму завдяки пам'яті багатьох свідків, сучасників трагічних подій. Комуністичний режим десятиліттями здійсню-

Цитування: Шаповал Ю. Історична пам'ять: механізм консолідації. Кейс Биківні. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 224—243. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.224

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

вав систематичну фальсифікацію історії, приписуючи власні злочини нацистським окупантам. Консолідаційна нонконформістська позиція «шістдесятників», представників громадськості й незалежних дослідників призвела до того, що наприкінці 1980-х рр. удалося досягти офіційного визнання факту злочинів НКВС, констатації того, що в Биківні поховані жертви комуністичних, а не нацистських репресій. Важливу роль відіграли «польський слід» (дослідження «українського катинського списку»), візит Папи Івана Павла II до Биківні в червні 2001 р. Попри національний статус заповідника «Биківнянські могили» існує нагальна потреба у продовженні системних археографічних і ексгумаційних досліджень, у встановленні реальної кількості жертв, а також у створенні сучасного музейно-меморіального комплексу з повноцінною експозицією.

Ключові слова: *комуністичні репресії, НКВС, Великий терор, «Биківнянські могили», «шістдесятники», товариство «Меморіал», «український катинський список», ексгумація, меморіальний заповідник.*

Історіографія публікацій про найбільший з відомих у сучасній Україні могильників НКВС — Биківнянський [1] — пов'язана насамперед з ім'ям Миколи Лисенка (1927—2014). Він збирав свідчення про злочини сталінської влади, опитував мешканців Биківні, надсилав листи до офіційних установ, усіляко поширював відомості про місце скоєння злочину. Одним із перших він почав публікувати списки жертв репресій. Його праця «Биківня: злочин без каяття», опублікована у 1996 р., стала першою книгою про Биківнянську трагедію [1]. Також йому належать інші розвідки [2]. Низку публікацій присвятив Биківні Андрій Амонс, який також одним із перших відкривав Биківнянську проблематику для громадськості [3, с. 101—106; 4; 5]. Ці зусилля продовжили Микола Роженко та Едіт Богацька, видаючи мартирологічну серію книг [2] під назвою «Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства» [6].

Важливою подією стало видання збірника документів «Пам'ять Биківні», підготовленого групою упорядників на чолі з Олегом Бажаном [7]. До цього видання увійшли документи й матеріали колишніх радянських спецслужб, пов'язані з масовими захороненнями в Биківні, а також короткі біографічні відомості про репресованих мешканців Києва. Значних зусиль до оприлюднення правди про Биківнянські могили доклав Сергій Білокінь [8].

Велику організаторську, координаційну, дослідницьку й публікаторську роботу провадять співробітники Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [9; 10], створеного 25 років тому.

Серед закордонних досліджень слід відзначити статтю, написану нідерландським дослідником Карелом Беркгофом для збірника під назвою «Людські рештки та ідентифікація: Масове насильство, геноцид і "судово-медичний поворот"». К. Беркгоф докладно проаналізував механізм комуністичного терору в Києві в

[1] Биківня — селище на північно-східній околиці Києва, обабіч Чернігівського шосе, напроти якого розташовується Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили».

[2] Всього було видано шість книг, Микола Роженко (1936—2012) був автором книг 2—6.

1937—1941 рр., історію розкопок, а також спроби радянської та ранньої пострадянської влади приховати факти про Биківнянські могили [11, с. 59—82].

Канадський дослідник Марко Царинник наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. одним із перших у західній науковій спільноті та публіцистиці почав ґрунтовно досліджувати тему Биківні. У жовтні 1990 р. у впливовому американському часописі «Commentary» була опублікована його резонансна стаття «Розстрільні поля Києва» [12]. У цій праці він докладно описав механіку розстрілів і нічні переміщення тіл убитих співробітниками НКВС на «спецділянку» в Биківнянському лісі, спроби радянської влади приховати сліди злочинів і фальсифікувати висновки урядових комісій (тривалий час радянська пропаганда перекладала провину за масові розстріли на нацистських окупантів). Під час візитів до України М. Царинник особисто опитував місцевих жителів, свідків подій, родичів загиблих, а також активістів, які намагалися привернути увагу до трагедії. Він задокументував свідчення про розграбування могил «чорними копачами», про байдужість і мовчання влади, що, фактично, змусило громадськість говорити про масштаб катастрофи.

Завдяки працям М. Царинника, а потім К. Беркгофа тема Биківнянської трагедії вийшла за межі України й стала частиною міжнародних досліджень про злочини тоталітарних режимів. Зізнаюся, що саме ці дослідники стимулювали й мої роздуми над феноменом того, як консолідована пам'ять людської спільноти про злочини комуністичного режиму змусила цей режим зізнатися у брехні, визнати власні злочини, зламати офіційне мовчання довкола Биківні ще до колапсу Радянського Союзу.

У цих роздумах варто згадати про тезу П'єра Нора щодо протиставлення колективної та історичної пам'ятей, як свого часу класична психологія протиставляла афективну та смислову (образну) пам'ять. Колективна пам'ять — це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп, або те, що ці групи роблять із минулим. Для цих груп пам'яті становлять «невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, ефективну та символічну мету» [13, с. 189]. Історична пам'ять — єдина; власне, це колективна пам'ять групи істориків, вона аналітична й критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає, не переконуючи. Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує. Нора пише: «Історична пам'ять фільтрує, накопичує, капіталізує і передає; колективна пам'ять певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає і перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту, законів уявного та повернення витісненого» [12, с. 189].

Міркування П. Нора пояснюють, чому достатньо рано Биківнянські могили комуністична влада пересунула в сферу колективної, керованої пам'яті. Тоталітарні режими використовували саме такий метод. Отже, ментальне поневолення суб'єкта починається тоді, коли тоталітарний режим відбирає в нього пам'ять, практикує «організоване забуття». Недаремно американський дослідник Пол Коннертон підкреслював: «Найбільше нас лякає в тоталітарному режимі не стільки навіть порушення людської гідності, скільки страх того, що може не залишитися нікого, жодного свідка, який би міг колись згодом допомогти відтворити минуле» [14, с. 33].

Хто поклав край офіційному мовчанню

Як відомо, Великий терор розпочався влітку 1937-го, а офіційно був зупинений у листопаді 1938 р. Почався він із наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. про проведення операції щодо «куркулів і кримінальників». Бюджет цієї операції склав 85 млн руб. [15, с. 182]. За офіційними відомостями, у 1937—1938 рр. було заарештовано 1 575 259 осіб, з них розстріляно 681 692 особи [16, с. 609]. Зрозуміло, що ця масштабна тероріада потребувала неабияких зусиль для захоронення жертв, по маскуванню слідів злочину, хоча репресивний конвеєр працював і перед цим. У Києві людей, страчених співробітниками НКВС, спочатку ховали на Лук'янівському кладовищі, а потім виникла потреба в більшому могильнику.

Офіційно будівництво спеціальної зони для таємного захоронення неподалік від селища Биківня розпочалося за рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р.: «Про відведення та відмежування землі для спецпотреб. Проєкт постанови затвердити...» [7, с. 25]. Це рішення з'явилося напередодні початку масових операцій, що стали характерною ознакою Великого терору. Формально було відведено 4,5 га землі в 19 і 20-му кварталах Дарницького лісництва. Фактично, високим парканом огородили ділянку молодого лісу площею в 5,3 га. Всередині цієї території побудували невеликий одноповерховий дерев'яний будинок, де цілодобово знаходилась озброєна охорона. Імовірно, документального обліку та реєстрації привезених трупів і місць їх захоронення не проводилося. Наявні окремі твердження, що тіла жертв привозили не лише з Києва, але й з інших регіонів, де працювали оперативні групи НКВС. Проте архівні документи лише за період 1937—1938 рр. підтвердили проведення в цей час у Києві 17 329 розстрілів, після чого трупи ховали у Биківні [10, с. 202].

Мешканці Биківні перетворювалися на свідків прихованого злочинного процесу. Чекісти вигадали фальшиве пояснення: з 1912 р. в Биківні було військове стрільбище, де випробовували зброю. Це була правда. Проте для публіки чекісти запустили чутку, що тут, у лісі, нібито відкрито чи то якийсь військовий полігон, чи то військовий арсенал. Мовляв, дотепер тут зберігається якась секретна зброя, а тому є необхідність цю територію ізолювати.

Насправді з липня 1937 р. по 17 вересня 1941 р. огороджена ділянка використовувалася співробітниками НКВС УРСР для систематичного захоронення трупів розстріляних «ворогів народу». Тіла жертв привозили сюди на тентованих вантажних машинах, що вміщали до 25 тіл. Рішення про розстріл ухвалювали «трійки» Управління НКВС по Київській області, а також «двійка» в Москві (як відомо, до її складу входили нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов і прокурор СРСР А. Вишинський).

Мешканці Биківні зрозуміли суть того, що відбувалося. Один зі свідків згадував: «Бачив зведений зелений паркан заввишки зо два метри. Потім біля паркана почали будувати дерев'яну хатинку, її зводили місцеві чоловіки, і серед них — мій батько. Я бігав до цієї хатинки [...]. На дорозі, що вела до брами цього паркана, по-

бачили криваві плями. Ці плями бачило багато людей, але боялися про це говорити. Машини, накриті брезентом, приїжджали щоночі лише під ранок. Це тривало до початку війни» [7, с. 49—50].

Ще один мешканець Биківні свідчив: «У 1936 чи на початку 1937 р. у лісі між озером Рибне і селищем Биківня побудували високий зелений паркан. Я часто бачив, що до зони, огородженої парканом, у нічний час заїздили вантажні автомобілі, накриті брезентом. Який вантаж був у цих машинах, я не знаю. За паркан я ніколи не заходив, оскільки там була охорона з собаками» [7, с. 49].

Ось ще одне свідчення: «Я народився і жив тут до війни, звідси ж пішов і на фронт. Уперше побачив той зелений паркан десь у 1936—1937 рр., коли ходив по гриби. Біля нього ще стояла невеличка хатина, де мешкали двоє чоловіків [...]. До тієї хатки ніхто не заходив та й до паркану не наближалися, бо ходили чутки, ніби одного чоловіка там спіймали й ледве не розстріляли — ледь випросився. Та й ті двоє в розмови ні з ким не вступали [...]. Тоді я працював вагоновожатим на трамваї, що ходив із Броварів до Микільської Слобідки, і часто їх підвозив [...]. Бачив, як туди їздили машини, здається, ЗІСи. Вони були закриті, а попереду й позаду їх супроводжували легковики. Траплялося, їхало по три машини, бувало по чотири, а то й більше. Я часто бачив їх, коли працював у нічну зміну — через два дні на третій [...]. І їздили вони так кілька років, починаючи з 1937-го й аж до самої війни... У лісі нікого не вбивали. Пострілів не було чути, бо якби стріляли, люди б це чули. І німці там нікого не розстрілювали. То наші перед війною туди вже вбитих привозили ховати» [7, с. 63—64].

З початком німецько-радянської війни стався розстріл безпосередньо в Биківні. У Биківнянському лісі влітку 1941 р. розстріляли й поховали 89 військовослужбовців, які вийшли з оточення і яким режим не довіряв, убачаючи в них потенційних зрадників.

У заголовку статті про тих, хто зламав офіційне мовчання про Биківню, К. Беркгоф згадав грабіжників могил. Не знаю, для чого Беркгоф так зробив, але це не відповідає дійсності.

Вперше про захоронення в Биківні написав німецький військовий кореспондент Петер А. Колльмус у статті «Вбивства ГПУ також і в Києві: закопано сотні замучених до смерті», де згадав не грабіжника могил, а мешканця Биківні. Схоже, текст Колльмуса був розповсюджений через Німецьке інформаційне агентство. Зокрема, текст був надрукований у газеті «Berliner Börsen-Zeitung» 30 вересня 1941 р. Автор розповів про випадково знайдене 21 вересня 1941 р. місце масових поховань, зазначивши, що радянська спецслужба (яку в німецькій пресі за звичкою часто називали загальним терміном ГПУ замість тогочасного НКВС) роками таємно звозила сюди тіла страчених киян та мешканців інших регіонів. У статті мовилося: «Наші солдати виявили ділянку, обнесену високим парканом із дощок. Можливо, склад боєприпасів? Ні, тут такий же бездорожній піщаний ґрунт, як і за огорожею. Вузлуваті сосни та густі чагарники чергуються один за одним. У вічі впадають кілька великих піщаних ділянок, які нещодавно розкопували, а потім знову засипали. Це спочатку змусило при-

пустити, що там можуть бути закопані боєприпаси та зброя. Кілька чоловіків із лопатами негайно взялися до роботи. Після кількох хвилин завзятого копання, приблизно на глибині пів метра, лопати, до загального жаху, витягли на поверхню шматки одягу. З'явився різкий запах розкладання. Жахливе відкриття! Лопати наштовхнулися на бездиханні тіла, жахливо понівечені трупи. Місце вбивств ГПУ було знайдено» [17].

Зрозуміло, Кольмус написав не з великої любові до українців, а з метою вчергове затаврувати комунізм, його політику й уславити німецьке військо як «визволителів». У статті згадано Семена Дембовського (якого Кольмус охрестив Симеоном Домбовським): «Тепер ми маємо впевненість, що вся ця територія є одним суцільним масовим похованням, де, ймовірно, київський начальник ГПУ наказав закопати сотні вбитих чоловіків і жінок. Це нам підтверджує і Симеон Домбовський, сторож, який працював у "Будинку піонерського табору" (комуністичної молодіжної організації). Час від часу, а особливо в останні дні, — розповідає він нам, — сюди приїжджали кілька вантажівок і зупинялися десь неподалік. Він перебуває тут із 1939 р., але йому ніколи не дозволяли заходити на територію, яка вже тоді була огороджена парканом і постійно охоронялася 12 чорними вовкодавами [...] Вхід на це живодерське місце ГПУ охоронявся вдень і вночі. Злі собаки, — додав він, — також нікого не підпускали близько. Приголомшені, ми ще деякий час стоїмо біля трьох насипаних піщаних пагорбів, а потім у глибокій задумі залишаємо це місце жаху. Повз нас на дорозі тим часом безперервно рухаються в напрямку Києва колони наших полків» [17].

Цікаво, що перед тим, а саме 29 вересня, текст статті П. Кольмуса надрукували в інших засобах масової інформації Європи: «Neueste Zeitung. Das Innsbrucker Abendblatt», «Wiener Neueste Nachrichten», у нідерландській газеті «Nieuwe apoldoornsche courant». Повідомлялося, що знайдено ще одне місце поховання, де поступово було з'ясовано, що все це місце являло собою суцільну братську могилу [18, с. 68].

4 жовтня 1941 р. газета «Львівські вісті. Щоденник для Дистрикту Галичини» надрукувала матеріал під назвою «Звірства енкаведистів у Києві. Викрили могили помордованих людей. (За воєнним кореспондентом А.П. Кольмусом)». Фактично це був переказ згаданого вище тексту [19].

8 жовтня того самого року газета «Українське слово» (що виходила під час німецької окупації в Києві) надрукувала повідомлення, у якому йшлося про Биківню як епізод більшовицького терору. І в газеті «Львівські вісті», і в «Українському слові» згадувалось ім'я Семена Дембовського [20]. 14 жовтня 1941 р. газета «Краківські вісті» писала про Биківню, повідомляючи, що тут поховані жертви більшовицького терору.

Восени 1941 — навесні 1942 рр. німці провели розкопки, унаслідок яких на глибині пів метра було знайдено спотворені людські тіла. Подальші розкопки на досить великій площі довели, що тут поспіхом поховали тих жертв, яких розстріляли з початком війни. Німці не просто здійснили розкопки — вони спробували увічнити пам'ять жертв, однак встановлення пам'ятного знаку не відбулося.

Тепер доречно звернутися до свідчень уже згаданого мешканця селища Биківня Семена Дембовського. Це йому належать спогади про те, що сталося після відступу Червоної армії у вересні 1941-го з Києва. Тоді, за його твердженням, мешканці кинулися за зелений паркан, почали шукати коштовності, але виявили цвинтар. Тобто мешканці Биківні переконалися в тому, про що здогадувалися, але правду світові про місце масового захоронення розповіли німці за допомогою цих свідків.

Донька Дембовського в січні 1989 р. свідчила, що газетні публікації, де згадувалося ім'я її батька, відіграли фатальну роль у його долі. Комуністичній владі після її повернення в Україну не були потрібні такі свідки. У березні 1945 р. Дембовського засудили на 10 років позбавлення волі, обвинувативши в тому, що він з приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм нібито вигадане кладовище НКВС. Донька Дембовського свідчила: «Спочатку він сидів у Броварах, потім у Лук'янівці. Згодом він мені розповідав, що його постійно били, знущалися, висмикуючи по волосинці з вусів. Зрештою він підписав ті свідчення, які від нього вимагали, і зокрема те, що він вигадав про розстріл радянських громадян органами НКВС до початку війни. Річ у тім, що хоча про це вже чудово знали всі мешканці Биківні та міста, батько про це не говорив і не приводив їх на це місце. Про це вони дізналися від інших осіб, але на фотографії був знятий саме він, тому всю відповідальність поклали на нього. Його засудили до 10 років позбавлення волі, і він звільнився лише у 1954 р., вже після смерті Сталіна» [7, с. 48—49].

Староста Биківні під час окупації свідчив, що німці мали намір спорудити пам'ятник жертвам комуністичного терору [7, с. 52]. Проте окупантам було не свідків і не до пам'ятника. У них виникла глобальніша проблема: невдовзі їм довелося замітати сліди свого злочину в Бабиному Яру, а в листопаді 1943 р. їх вигнали з Києва. Комуністичний режим повертався в Україну. Поверталося мовчання про Биківню.

Пам'ять проти організованого забуття

Під час боїв за Київ у 1943 р. селище Биківня було практично повністю зруйноване. Наприкінці року на території колишнього таємного кладовища НКВС з'явилися мародери. Вони розкопували могили, шукаючи цінності. Тоді ж розібрали будинок охорони та паркан. Для місцевих жителів це був будівельний матеріал для відновлення спалених домівок. На місці могильника почали висаджувати ліс.

У 1944 р. розпочала роботу Київська обласна комісія сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників. Вона оголосила: у Биківні поховані жертви нацистів. Формальним приводом для такого висновку стало те, що за чотири з половиною кілометри від захоронень, створених НКВС, у 1941—1943 рр. існував Дарницький табір військовополонених, де німці стратили понад 68 тис. радянських військовополонених.

Ця комісія діяла так само, як і комісія під керівництвом академіка Миколи Бурденка у Вінниці. У цьому місті німці у 1943 р., спираючись на свідчення оче-

видців, розпочали розслідування та розкопки могил. Міжнародна комісія експертів, запрошена німцями до Вінниці, 13—14 липня 1943 р. ексгумувала тіла з 66 могил. Було знайдено 9 439 жертв, убитих переважно «фірмовим» чекістським пострілом у потилицю. Проте Державна комісія під керівництвом академіка Бурденка приховала правду про те, хто і кого насправді розстріляв у Вінниці. Вона стверджувала, що йдеться про могили жертв нацистів [21].

Отже, перша Державна комісія в Києві збрехала так само, стверджуючи, що і в Дарницькому лісі, і неподалік від Биківні лежать жертви нацистів. Як слушно зауважує Олег Бажан, констатація фактів з «Акту про масове винищення військовополонених і радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області» від 12 грудня 1943 р. («у лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами») мала стосуватися і захоронень у 19-му та 20-му кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства [22, с. 198]. Тобто стратегія комуністичної влади була досить простою: змішати жертви війни та репресій.

Але не всі були згодні з цим. Після XX з'їзду КПРС, який започаткував (хоч і обмежену) десталінізацію, привернути увагу до Биківні спробували ті, кого заведено називати «шістдесятниками». 8 березня 1960 року було засновано київський Клуб творчої молоді (КТМ). У 1962 р. Клуб створив спеціальну комісію для перевірки, чи направду в Биківні лежать жертви сталінських репресій. До Биківні приїхали митці Алла Горська, Лесь Танюк, Василь Симоненко.

«При Клубі, — згадував Танюк, — ми створили комісію (я — голова, Горська та Симоненко члени комісії), де потай збирали матеріали про репресії тридцятих років. Зокрема про ту роль, яку відіграло в цьому приміщення Жовтневого палацу — колишня катівня НКВД; ми були в тих підвалах і пережили багато з того, про що розповідали нам очевидці. Вони ж вивели нас і на інший будиночок, що в ньому нині Фонд культури, — що то за пристрасть віддавати найкривавіші будівлі — культурі? Там у дворі також розстрілювали, а далі була велика в'язниця [...]. Свідки ж вивели нас і на Биківню. Комісія КТМ почала перевіряти чутки про жахливі сталінські поховання. Року шістдесят другого чи шістдесят третього ми дісталися туди, до Биківні, втрьох — Горська, Симоненко і я. Місце як місце: горби, трава, земля вгинається під ногами, пасуться кози, а на рівному місці посеред лісу хлопчаки грають у футбол. Василь: "А ти подивись, чим вони грають". Хлопці гралися маленьким дитячим черепом, простреленим двічі... Алла відійшла, розплакалася, довго не могла говорити. Місцевий дідусь під чаркою оповідав нам про те, що творилося після літа 1936 р. "за зеленим парканом", яким було огороджене це страшне місце. Василь ніби не слухав його. Дід пішов, і Василь прочитав мені такі рядки:

Ми топчемо і ворогів і друзів,
О бідні йорики, всі на один копил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

Два перші рядки згодом дістали інше звучання, не пов'язане з Биківнею» [23, с. 162—163].

Комісія КТМ апелювала до Київської міської ради, зазначаючи, що жертв Биківні потрібно перепоховати. Звернення з «цвинтаря розстріляних ілюзій» були марними.

Після війни, коли з просілого ґрунту почали стирчати черепи, з'явилися мародери. Вони вкрили землю ямами-шурфами, деякими завглибшки під два метри, і, спускаючись на саморобних драбинах, витягували жертв зі спресованих куп трупів за допомогою саморобних гаків, обмацуючи вуха, роти й руки в пошуках сережок, золотих зубів та обручок. У кущах валялися кістки. «Золотошукачі» займалися комерційною некрофілією. Вандалізм набував дедалі більшого розголосу. Це спонукало владу приділити Биківні увагу.

У квітні 1971 р. на місці поховань почала працювати друга Урядова комісія з розслідування злочинів, здійснених гітлерівцями в районі Дніпровського лісництва. Комісію очолив міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко. Всього п'ять днів працювала Комісія, але «свою правду» сформулювала й оприлюднила.

Ексгумація, до якої залучили солдат, проводилася з 20 по 27 квітня. З 207 ям викопали 3049 чоловічих і 105 жіночих тіл. Останки зібрали у 29 ящиків і поховали у «братській могилі», викопаній поруч з історичним кладовищем. Ями засипали, усе вирівняли бульдозерами. Тоді з могил викопали чимало документів (паспортів, посвідчень тощо), які в мішках були передані міліції. Невдовзі мішки з документами були спалені, усе було знищено, а виконавця згодом знайшли повішеним.

Якщо звернути увагу на назву Комісії, то не дивно, що вона завершила свою роботу висновком про те, що у Биківні поховані люди, знищені нацистами. І. Головченко в доповідній записці до ЦК Компартії України стверджував, що «давність поховання трупів визначається приблизно у 28—30 років» [7, с. 35]. Це означало, що розстріли проводились в 1941—1943 рр.

24 квітня 1971 р. в газеті «Правда України» було надруковане повідомлення РАТАУ: «Як відомо, після визволення міста Києва радянською армією Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників установила, що в Дарницькому лісі в період окупації фашисти знищили 68 тисяч радянських громадян — в'язнів концентраційних таборів, які були розташовані на території Дарниці. У квітні 1971 року в Дарницькому лісовому масиві було виявлено ще одне місце масової розправи фашистських загарбників над радянськими людьми. Спеціальною урядовою комісією встановлено, що тут окупанти звіряче знищили кілька тисяч радянських громадян — військовополонених, жінок, літніх людей, осіб з інвалідністю. Знайдені останки загиблих поховано в братській могилі неподалік від місця кривавої розправи над радянськими людьми» [24].

Більш відверто висловився в щоденних записах тодішній перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест. 16 квітня 1971 р. він занотував: «Біля Києва у районі хутора Биковні, в лісі, знайдено 200 могил-пагорбів з захороненими останками. У розкопуванні могил брали участь і робили висновки судмедексперти. Вони встановили, що в цьому місці було розстріляно не менше 500 осіб [...]. Є сліди насилля, багатьох було розстріляно із зав'язаними руками. Разом з останками знайдено багато особистих речей [...]. Був особисто на місці — страшна кар-

тина людських трагедій. Слідчі органи ведуть розслідування, хто ці нещасні, коли це трапилося і хто винуватець цієї трагедії. Багато речей з іноземними марками і клеймами. Зробили перезахоронення, вирили екскаватором загальну могилу, склали у великі дерев'яні ящики, ось так і захоронили — просто зарили. Хто ці люди, за що їх стратили і хто стратив, поки нічого не відомо, але можна знайти сліди і цього злочину» [25, с. 530]. Як бачимо, Шелест не говорить категорично, що винні німці. Він ставить запитання. Однак саме в розплутуванні биківнянської загадки комуністичний режим і не був зацікавлений.

Битва за правду про Биківню загострилася в період горбачовської «перебудови». Улітку 1987 р. було організовано виїзд групи письменників і журналістів до Биківні. Ситуацію дуже виразно окреслив М. Царинник: «З часом черепи знову вигулькнули з піску, і мародери повернулися. За заздрісними чутками, один чоловік заробив 25 000 рублів за кілька днів. Микола Лисенко, економіст на пенсії, який відвідав своїх родичів у Биківні у 1987 р., був розчулений виглядом продірявлених кулями останків, перемішаних із гнилим ганчір'ям, і вирішив зробити впорядкування могил власною справою. Він сфотографував кістки, записав свідчення десяти очевидців і благав поета Івана Драча приїхати до Биківні. Драч був саме тією людиною, до якої варто було звернутися. Його батьки ледь вижили під час голоду, а сам він написав поему про звірства 1930-х рр., у якій проклинав історію за те, що вона спочатку морила голодом, а потім "годувала мовчанням наймовчазніший народ у світі"» [12].

Наслідком стало звернення до ЦК КПУ, а також до обласного та міського комітетів із вимогою впорядкувати кладовище й встановити знак із написом «Український народ жертвам сталінського терору».

І тоді в грудні 1987 р. було створено нову, третю Державну комісію на чолі з міністром внутрішніх справ УРСР Іваном Гладушем, якій доручили обстежити ділянки місцевості, де виявлено останки загиблих. 24—30 грудня (дуже швидко, як і в 1971 р.) було проведено розкопки. До них залучили солдатів (близько 400 осіб) та техніку (екскаватори, бульдозери). Усе відбувалося таємно. Уже 31 грудня був готовий звіт комісії. З нього випливало, що розкопки охопили 4 га, які поділили на 44 квадрати. Повідомлялося, що раніше могили були розриті «шукачами золота», тому останки були розкидані. Проте останки були знайдені абсолютно на території всіх 44 квадратів. Стверджувалося, що поховання здійснювалися в 1943 р., виявлено 68 ям, у яких були останки 2518 осіб [7, с. 43—45]. Останки зібрали у 34 ящики й поховали їх на глибині 5 м поруч з історичним кладовищем НКВС. Залишки одягу жертв і знайдені речі склали у вісім ящиків і закопали поблизу нового захоронення. Невдовзі в засобах масової інформації з'явилися повідомлення про те, що в Биківні розміщувався фашистський концтабір, у якому гинули радянські люди.

В інтерв'ю у грудні 1988 р. І. Гладуш стверджував: «Поховання в Дарницькому лісі не пов'язані з сумним періодом довоєнних репресій. Це лише місяців зо три тому, на рівні чуток, пішли такі розмови: мовляв, хтось від когось чув про те, що сюди в закритих машинах звозилися трупи розстріляних в катівнях НКВС

громадян. Але і зараз ми не маємо жодного свідчення про те, що хтось, мовляв, особисто бачив процес поховання цих трупів, не кажучи вже про безпосередніх свідків розстрілів [...]» [9, с. 14].

Наступного року в ліс привезли масу піску та чорнозему, вирівняли розкопи. Було зрозуміло, що влада знову замітає сліди злочинів. 6 травня 1988 р. у Биківні відкрили санкціонований владою пам'ятник [3] на «братській могилі». На камені було викарбовано: «Вічна пам'ять. Тут поховані 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, замучених фашистськими окупантами у 1941—1945 рр.». На відкритті були присутні секретар міськкому партії Костянтин Масик (який пізніше став одним із віцепрем'єр-міністрів незалежної України) та голова міськради Валентин Згурський. Із Києва привезли автобусами «групу підтримки», яка в потрібні моменти плескала в долоні. Місцевих жителів не було, адже їх ніхто не запрошував і жодних оголошень не робили. Задля уникнення протестів пресу поінформували про відкриття пам'ятника вже після того, як воно відбулося. Дуже точно висловився вже згаданий водій трамваю Дмитро Макаренко: «Пам'ятник поставили і написали на ньому, що буцім тут лежать закатовані німцями. Поставили так, наче вкрали. Ніхто й не знав, коли його ставили» [7, с. 64].

Влітку 1988 р. опозиційні структури активізували свої дії, спрямовані на пошук правди про Биківню. Український культурологічний клуб, Спілка письменників, Спілка кінематографістів України створювали ініціативні групи. Вони вказали владі на обман із биківнянськими жертвами та на фактичну помилку в написі на встановленому пам'ятнику: у 1945 р. у Биківні нічого не могло відбуватися, оскільки німців вибили з Києва в листопаді 1943-го.

15 липня 1988 р. над могилами жертв відбулися перші неформальні збори, у яких взяли участь і обурені жителі Биківні. Співробітники спецслужби фотографували учасників, однак самі збори не розігнали. Про цей захід ніде не повідомлялося.

Проте небайдужі не мали наміру капітулювати. Лесь Танюк запросив до Биківні невелику групу осіб, серед яких був власний кореспондент популярної тоді московської «Литературной газеты» Сергій Кисельов. У листопаді з'явилася його публікація, що розкривала правду про биківнянську трагедію. Стаття стала однією з перших у радянській пресі, де відкрито піддавалася сумніву та фактично спростовувалася офіційна радянська версія про те, що масові поховання в Биківнянському лісі під Києвом — це нібито жертви «нацистських загарбників». Наприкінці цієї невеликої за обсягом, але дуже важливої публікації Кисельов підкреслив: «Жителі Биківні вважають: необхідно провести ретельне дослідження всіх поховань, які, можливо, охоплюють не лише територію, огороджену до війни зеленим парканом. Для цього потрібно створити авторитетну комісію, до якої увійдуть досвідчені криміналісти, археологи, письменники, представники "Меморіалу", журналісти. Чутки мають бути або спростовані, або підтверджені. Хочеться вірити, що Прокуратура Української РСР допоможе встановити істину» [26]. Згодом вийшли його

[3] Спроєктований лауреатом Державної премії СРСР, заслуженим архітектором УРСР Вадимом Шараповим (1924—2014).

ж статті «Архіпелаг Биківня» [27], «Ще раз про Биківню» [28], а також публікація Олександра Швеця «Таємниця дарницької трагедії» [29].

Гласність зробила свою справу. 6 грудня 1988 р. відбулися збори громадськості в Республіканському будинку кіно в Києві. Було ухвалено звернення до Верховної Ради УРСР з вимогою об'єктивного вивчення обставин масових поховань поблизу селища Биківня. У вимозі мовилося: «Ми вимагаємо повної і правдивої відповіді на всі запитання, що поставлені пресою і громадськістю на наших зборах. У зв'язку з цим ми пропонуємо:

1. Припинити в будь-якому аспекті будівництво вокзалу в Биківні незалежно від того, ким розстріляні поховані там люди[4].

2. Для більш об'єктивного розгляду справи наполягаємо на заміні керівника Урядової комісії, а також на створенні робочої групи сприяння комісії з осіб, рекомендованих громадськими організаціями ("Меморіал", "Спадщина", "Небайдужі", "Громада"), ініціативної групи по створенню НРУ за перебудову.

3. Створити в Дарницькому лісі біля Биківні меморіал, який реально відповідав би історичній правді.

4. Розсекретити й оприлюднити відповідні архіви ЦК КПУ, НКВС, ДПУ та КДБ УРСР з метою відновлення історичної справедливості і вшанування пам'яті безпідставно репресованих

5. Зобов'язати КДБ УРСР виступити ініціатором виявлення всіх анонімних поховань жертв сталінського режиму» [7, с. 45—46].

Партійно-радянське керівництво змушене було відреагувати. Через два дні, 8 грудня 1988 р., з'явилося розпорядження Ради Міністрів УРСР про проведення Державною комісією (створеною розпорядженням Ради Міністрів УРСР ще від 24 грудня 1987 р.) додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних із масовими похованнями поблизу селища Биківня. За своєю суттю це була вже четверта комісія, адже до її складу включили нових членів, серед яких були заступник міністра культури УРСР, представники творчих спілок та ін.

Ще раніше, 6 грудня 1988 р., було відкрито нову кримінальну справу (завершену 31 травня 1989 р.), яку вів слідчий прокурор Віктор Кулик. Переломним моментом стало залучення до справи Прокуратури УРСР. Слідча група складалася з прокурорів та слідчих, також були залучені археологи й картографи. Археологічні та ексгумаційні роботи проводилися під наглядом слідчого з особливо важливих справ при Прокуратурі міста Києва Володимира Ігнатьєва та під керівництвом археолога Володимира Дорофеєва. Цього разу ексгумаційні роботи (де брали участь і добровольці) тривали довше. З кількох десятків розкопів вилучили черепи зі слідами розстрілів, кістки, особисті речі жертв. Комісія не лише опрацювала велику кількість матеріалів, а й опитала 250 свідків. Стало зрозуміло, що попередні державні комісії займалися, по суті, обманом — їм під час розкопок «траплялися» лише поховання жертв німців.

[4] Звернімо увагу на протест проти будівництва в Биківні залізничного вокзалу, ініційованого київською владою.

4 березня 1989 р. в Києві відбулися установчі збори історико-просвітницького товариства «Меморіал», було створено комісію з увічнення пам'яті жертв тоталітаризму. Було поставлено завдання спорудити пам'ятник биківнянським жертвам. 7 травня 1989 р. за ініціативою «Меморіалу» ліс у Биківні заповнили люди. Тут були діти, онуки та правнуки репресованих, свідки. Виступали колишні політичні в'язні та представники різних організацій. Було також багато міліціонерів і пожежників. Після мітингу активісти звернули увагу міністра внутрішніх справ Івана Гладуша на фальшивий напис на камені. Міністр відповів, що комісія ще не дійшла остаточних висновків.

31 травня 1989 р. Державна комісія офіційно оголосила, що «у квітні 1989 року під час слідства виявлено та вилучено предмети з особистими ознаками, написами, гравіюванням та іншими особливостями, за якими вдалося встановити конкретних розстріляних осіб, виявити та вивчити сотні архівно-кримінальних справ щодо жертв масових репресій довоєнних років, які свого часу були розстріляні в м[істі] Києві та поховані в 19—20-му кварталах Дніпровського лісництва поблизу с[елища] Биківня» [9, с. 15].

11 липня 1989 р. у пресі з'явилося повідомлення про завершення роботи комісії, у якому було названо кількість похованих жертв — 6783. Також повідомлялося про відкриття конкурсу на проєкт пам'ятника жертвам репресій. Після згаданого повідомлення в липні 1989-го напис на пам'ятному камені в Биківні збили, залишивши лише слова «Вічна пам'ять».

У середині 1989 р. комісія Гладуша рекомендувала Прокуратурі УРСР продовжити дослідження, забезпечити публічність її роботи та оголосити конкурс на новий меморіал. Міністерство культури УРСР оголосило цей конкурс, але він завершився безрезультатно. 10 травня 1990 р. в Биківнянському лісі «Меморіал» в односторонньому порядку встановив великий дубовий хрест, пам'ятний камінь та художнє огородження з колючого дроту. У липні того ж року робітники одного з підприємств міста Бровари Київської області встановили на узбіччі шосе півторатонну панель із написом «Могили репресованих — 1 км».

Нові сторінки в історії Биківні

Радянська влада неохоче та із запізненням визнала, що в биківнянських могилах спочивають жертви сталінського режиму, однак ігнорувала наявність серед них польських громадян. Річ у тім, що кілька разів під час проведення ексгумацій було знайдено останки польських військових. Поляки розцінювали це як «український слід Катині». Вони вважали, що в Биківні поховані польські офіцери, привезені в Україну з Катині й тут розстріляні. Проте до 1989 р. все це тримали в таємниці. У 1989 р. представники товариства «Меморіал» та інших незалежних українських організацій поінформували Консульство Польської Народної Республіки про поляків, похованих у Биківні.

У квітні 1990 р. офіційні радянські ЗМІ вперше визнали, що польських військовополонених у Катині поблизу Смоленська в Росії розстріляли не німці, а співробіт-

ники НКВС. Могили польських військовополонених знайшли також у П'ятихатках під Харковом, і тамтешня міська адміністрація вшанувала їх у 1991 р. меморіалом. Генеральна прокуратура Польщі у Варшаві прийняла Миколу Лисенка у 1990 р., а польський прокурор Яцек Вільчур відвідав Биківню. У травні там відбувся перший польський релігійний обряд. Того самого року Станіслав Шалацький, поляк з України, передав Папі Івану Павлу II у Римі капсулу з биківнянською землею.

У 1991 р. міністр внутрішніх справ Республіки Польща Анджей Мільчановський звернувся з проханням до СБУ надати інформацію про долю батька, колишнього заступника прокурора міста Рівне, заарештованого органами НКВС у 1939 р. За результатами архівного пошуку було виявлено супровідний лист НКВС УРСР і список заарештованих в Західній Україні 3435 осіб, серед яких був і Мільчановський Станіслав Йосифович, 1906 року народження, особові тюремні справи на яких 25 листопада 1940 р. були направлені з Києва до Москви в НКВС СРСР.

5 травня 1994 р. заступник голови СБУ генерал Андрій Хомич передав тогочасному заступнику генерального прокурора Республіки Польща Стефану Снєжку список, у якому було 3435 польських громадян, знищених в Україні. Відтоді «Список особових справ арештованих, направлених до НКВС СРСР» («Список личных дел арестованных, направленных в НКВД СССР») розглядається польською стороною як «український катинський список» («Ukraińska Lista Katyńska») — перелік громадян II Річпосполитої, замордованих на території України. Найбільше інформації, фотокопій документів і фотографій про «польський слід» у биківнянських могилах передав польській стороні військовий прокурор Андрій Амонс.

11 серпня 1994 р. Президент України Леонід Кучма підписав розпорядження № 100/94-рп «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня». Цей документ став офіційним початком створення меморіального комплексу на державному рівні. Згідно з розпорядженням передбачалося: спорудження меморіального комплексу на місці масових поховань жертв сталінських репресій; створення відповідної музейної експозиції; проведення науково-дослідних і пошукових робіт для встановлення масштабів трагедії та імен загиблих. Хоча на практиці в перші роки реалізація цього рішення відбувалася досить повільно й формально (зокрема, тривалий час не було чітко визначено юридичний статус і не організовано належну охорону), саме це розпорядження заклало правову основу для подальшого розвитку сучасного Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Сам Л. Кучма жодного разу до Биківні не доїхав. Натомість сюди доїхав тодішній прем'єр-міністр України Віктор Ющенко. 22 травня 2001 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про створення Державного історико-меморіального заповідника "Биківнянські могили" з віднесенням його до сфери управління Київської міської державної адміністрації [30].

25 червня 2001 р. під час свого пастирського візиту до України (який тривав з 23 по 27 червня) Папа Іван Павло II відвідав Биківнянські могили. Вшануван-

ня пам'яті жертв тоталітарного режиму в Биківні та Бабиному Яру стало однією з найважливіших подій київської частини його програми. Понтифік молився на місці масових розстрілів і віддав шану тисячам загиблих, серед яких було чимало як українців, так і його співвітчизників-поляків [31].

17 травня 2005 р. В. Ющенко, уже як Президент України, підписав указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», який передбачав комплекс заходів, зокрема й надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного.

Постановою Кабінету міністрів України від 13 червня 2007 р. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» було підпорядковано Українському Інституту національної пам'яті. 14 лютого 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів № 133-р «з метою створення належних умов для функціонування» заповідник було передано в управління Міністерства культури [33].

Тим часом поляки активізували зусилля з увічнення пам'яті про своїх загиблих земляків. У 2001, 2006—2007 та 2011—2012 рр. вони ініціювали розкопки в Биківні. У вересні 2012 р. президенти України й Польщі Віктор Янукович і Броніслав Коморовський урочисто відкрили на території «Биківнянських могил» польську частину меморіалу.

Професор Анджей Кола, який брав участь в ексгумаційних роботах, відзначав: «Нам було дуже важливо, щоб у Биківні з'явився Польський військовий цвинтар — четвертий серед так званих катинських. І мені здається, що це загалом вдалося. Пам'ятаю, як у 2001 р. на цьому цвинтарі ми натрапили на яму, в якій були виключно польські речі, що доводило: поляки десь тут поховані. Це підтвердилося тільки у 2006 році, коли ми знайшли 21 польське поховання, а ще через рік — ще 33. У них ми налічили 1488 осіб. І хоча останки були перемішані, під час підрахунку жертв, які спочивають у похованнях, ми брали до уваги так звані лічильні кістки — наприклад, ліві стегнові кістки або кістки підборіддя... Рахували також взуття... Я дивлюся на ексгумацію з різних аспектів. Перший — археологічний: він полягає в тому, що ми використовуємо свої знання для пошуку правди про те, що тут сталося. Другий — родинний, бо тут загинули чоловіки, батьки, сини... Їхні родини страждали багато років. Бажання дізнатися, де саме вбили та поховали їхніх родичів, є надзвичайно сильним. Я вважаю, що родини мають право приїхати на цвинтар, на могили своїх близьких. Ще є національний аспект — для поляків це питання пам'яті про своїх героїв! Адже ці офіцери — не військовополонені, оскільки Польща не перебувала у стані війни з Радянським Союзом. Переважно їх заарештовували, утримували у в'язницях і розстрілювали без суду і слідства» [34].

Допоки у 2022 р. не почалося масштабування російської агресії проти України, до Биківні приїздили автобуси з поляками різного віку. Старші люди й молоді віддавали шану своїм родичам і землякам.

З того часу, як виник меморіальний комплекс, кожного року у травні в Биківні збираються українці. Нащадки й ненащадки репресованих. Всі ті, хто кон-

солідувався для подолання «організованого забуття» трагічного минулого й виборював правду про Биківню.

Підсумовуючи, слід насамперед зазначити своєрідний парадокс. Биківня не унікальна, адже повідомлення про масові поховання — у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Полтаві та Вінниці — переповнювали радянську пресу. Проте водночас історія Биківні унікальна тим, як динамічно й виразно вона консолідувала різноманітні групи суспільства у протистоянні з владою, яка воліла приховувати репресивний характер комуністичного режиму. До того ж, імплікації історії Биківнянських могил сягають за межі суто історичної пам'яті, торкаючись питань сучасної правової відповідальності держави.

Усю історію з жертвами в Биківні супроводжували проблеми, що не зникли дотепер: досліджено все ще малу частину колишнього чекістського цвинтаря; у Биківні не ведеться систематична ексгумаційна робота; не встановлено точну кількість жертв — за твердженнями деяких дослідників, можна впевнено говорити про 30 тис. похованих, дехто ж називає цифру 130—200 тисяч.

Дослідження «українського катинського списку» та виявлення останків заарештованих польських громадян надали биківнянській трагедії міжнародного значення. Важливими віхами у визнанні цього виміру стали візит Папи Івана Павла II у 2001 р. та відкриття у 2012 р. польської частини меморіалу.

Періодично виникали й виникають скандали довкола польських жертв Биківні. З'ясувалося, що розкопки у Биківні влітку 2006 р. проводилися з грубими порушеннями законодавства, а також усупереч елементарним нормам і загальноприйнятим методикам проведення ексгумацій. Представники Київського «Меморіалу» вважають, що заяви про поховання в Биківні 3435 польських громадян із катинського «українського» списку є «міфом» і що насправді в Биківні поховано від 100 до 270 репресованих польських громадян. Один з аргументів: у записці Голови КДБ СРСР Олександра Шелєпіна до ЦК КПРС від 3 березня 1959 р., де йдеться про Катинську справу, жодного слова про розстріли поляків у Києві чи про їх поховання в Биківні. У записці, зокрема, зазначалося: «Усього за рішенням спеціальної трійки НКВС СРСР було розстріляно 21857 осіб. Із них: у Катинському лісі (Смоленська область) 4421 осіб; у Старобільському таборі неподалік Харкова 3820 осіб; в Осташківському таборі (Калінінська область) 6311 осіб; і 7305 осіб були розстріляні в інших таборах і тюрмах Західної України і Західної Білорусі» [35, с. 601]. Зазначається, що Державна міжвідомча комісія при Кабінеті Міністрів України з питань вшанування пам'яті жертв війни і політичних репресій проводила розкопки разом з польською стороною з порушенням норм українського законодавства. Як повідомляли польські ЗМІ у червні 2013 р., польськомовні написи на меморіалі є самовільними, оскільки Україна так і не підписала жодного документа, який би їх дозволяв. Фактично, схоже, не було підготовлено жодного документа з дозволом на створення польського цвинтаря [11, с. 73].

Набуття заповідником «Биківнянські могили» статусу національного є важливим кроком, проте існує нагальна потреба продовжувати системні ексгумаційні

та наукові дослідження для встановлення точної кількості жертв. Невеликий, занадто скромний, музей зустрічає відвідувачів біля дороги, що веде до меморіалу. Дуже важливо створити повноцінну музейну експозицію, сучасний музейно-меморіальний комплекс. Це дозволить відвідувачам глибше зрозуміти трагічні події минулого, їхній контекст, не лише унаочнити суть того, що відбулося, а й осягнути значення місця пам'яті, яким є Биківня.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lysenko, M. Bykivnia: zlochyn bez kayattia. Brovary, 1996 [in Ukrainian].
   [Лисенко М. Биківня: злочин без каяття. Бровари, 1996. 136 с.].
2. Lysenko, M.H. Mohyly Bykivni chekayut. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB.* 1997. 1/2: 432-436 [in Ukrainian].
   [Лисенко М.Г. Могили Биківні чекають. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1997. Вип. 1/2. С. 432—436].
3. Amons, A.I. Rol viiskovoi prokuratury tsentralnoho rehionu Ukrainy v rozsliduvanni faktiv masovoho teroru vidnosno zhertv Bykivnianskoho pokhovannia. *Materialy Vseukrainskoi konferentsii sumnoi pamiati velykoho teroru 1937 roku "Zlochyn bez kary". 3—4 lystopada 1997 r.* Kyiv, 1998. 136-145 [in Ukrainian].
   [Амонс А.І. Роль військової прокуратури центрального регіону України в розслідуванні фактів масового терору відносно жертв Биківнянського поховання. *Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари». 3—4 листопада 1997 р.* Київ, 1998. С. 136—145].
4. Amons, A.I. Bykivnianska trahediia. Dokumenty i materialy. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
   [Амонс А.І. Биківнянська трагедія. Документи і матеріали. Київ, 2006. 560 с.].
5. Amons, A.I. (Comp.). Bykivnianski zhertvy, abo Yak pratsiuvala "Vyshcha dviika" na Kyivshchyni. Dokumenty ta materialy. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
   [Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині. Документи та матеріали / Автор-укладач А.І. Амонс. Київ, 2007. 608 с.].
6. Rozhenko, M.M. & Bohatska, E.L. Sosny Bykivni svidchat: zlochyn proty liudstva. Kn. 1. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
   [Роженко М.М., Богацька Е.Л. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. Кн. 1. Київ, 1999. 546 с.].
7. Bazhan, O.H. (Comp.). Pamyat Bykivni: dokumenty ta materialy. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
   [Пам'ять Биківні: документи та матеріали / Упоряд.: О.Г. Бажан та ін. Київ, 2000. 320 с.].
8. Bilokin, S. Bykivnia i Vinnytsia v istoriohrafii teroru. Vydannia nezalezhnoi Ukrainy. *Serhii Bilokin: personalnyi sait istoryka Ukrainy.* URL: https://www.s-bilokin.name/Terror/Bykivnja/Independence.html#Ref290 [in Ukrainian].
   [Білокінь С. Биківня і Вінниця в історіографії терору. Видання незалежної України. *Сергій Білокінь: персональний сайт історика України.* URL: https://www.s-bilokin.name/Terror/Bykivnja/Independence.html#Ref290] (дата звернення: 03.06.2026).
9. Shapoval, Yu.I. (Ed.). Bykivnia v systemi politychnykh represii URSR u 1937—1941 rokakh: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
   [Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937—1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. Збірник наукових праць / Головний ред. Ю.І. Шаповал, відп. секретар Я.М. Антонюк. Київ, 2014. 200 с.].

10. Biliashivskyi, B.B. & Sheptytska, T.L. (Eds.). Bykivnianska trahediia v konteksti zlochyniv totalitarnoho rezhymu (do 15-richchia zasnuvannia Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka "Bykivnianski mohyly"). Zbirnyk statei za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 8 hrudnia 2016 r. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»). Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / Упоряд.: Б.Б. Біляшівський, Т.Л. Шептицька. Київ, 2017. 260 с.].
11. Berkhoff, K.C. Bykivnia: how grave robbers, activists, and foreigners ended official silence about Stalin's mass graves near Kiev. *Human Remains and Identification. Mass violence, genocide, and the "forensic turn".* Ed. by Anstett É., Dreyfus J.-M. Manchester, 2015. Pp. 59-82.
12. Carynnyk, M. The Killing Fields of Kiev. *Commentarry*. 1990, October. URL: https://www.commentary.org/articles/marco-carynnyk/the-killing-fields-of-kiev/ (дата звернення: 15.07.2026).
13. Nora, P. Teperishnie, natsiia, pamyat. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Переклад із французької А. Рєпи. Київ, 2014. 272 с.].
14. Konnerton, P. Yak suspilstva pamyataiut. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Переклад з англійської С. Шліпченко. Київ, 2013. 184 с.].
15. Levin, M. Sovetskiy chelovek. Moscow, 2008 [in Russian].
[Левин М. Советский человек. Москва, 2008. 688 с.].
16. Vert, N. & Mironenko, S.V. (Eds.). Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaya polovina 1950-kh godov. Sobranie dokumentov v 7-mi tomakh. T. 1. Massovye repressii v SSSR. Moscow, 2004 [in Russian].
[История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР / Ответственные редакторы Н. Верт, С.В. Мироненко. Москва, 2004. 728 с.].
17. Kollmus, A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verscharrt. *Berliner Börsenzeitung.* 1941. 30. September [in German].
18. Bryvko, M. Spetsdilianka NKVS u Bykivnianskomu lisi v informatsiino-propahandystskomu poli Yevropy 1941 roku. *Kyiv i kyiany. Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Vyp. 14. Kyiv, 2022. 66-69 [in Ukrainian].
[Бривко М. Спецділянка НКВС у Биківнянському лісі в інформаційно-пропагандистському полі Європи 1941 року. *Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.* Вип. 14. Київ, 2022. С. 66—69].
19. Zvirstva enkavedystiv u Kyievi. Vykryly mohyly pomordovanykh liudei. (Za voiennym korespondentom A.P. Kolmusom). *Lvivski visti. Shchodennyk dlia Dystryktu Halychyny.* 1941. 4 zhovtnia [in Ukrainian].
[Звірства енкаведистів у Києві. Викрили могили помордованих людей. (За воєнним кореспондентом А.П. Кольмусом). *Львівські вісті. Щоденник для Дистрикту Галичини.* 1941. 4 жовтня].
20. Shliakhom morduvan. I v Kyievi lylasia krov. *Ukrainski visti.* 1941. 8 zhovtnia [in Ukrainian].
[Шляхом мордувань. І в Києві лилася кров. *Українські вісті.* 1941. 8 жовтня].
21. Loshytskyi, O. "Laboratoriia". Novi dokumenty i svidchennia pro masovi represii 1937—38 rokiv na Vinnychyni. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB.* 1998. 1-2: 183-227 [in Ukrainian].

[Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937—38 років на Вінничині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1998. Вип. 1-2. С. 183—227].
22. Bazhan, O. Represyvna diialnist orhaniv VUNK-DPU-NKVS-KDB na Kyivshchyni u 1919—1980-ti rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB.* 2011. 1: 156-234 [in Ukrainian].
[Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919—1980-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. Вип. 1. С. 156—234].
23. Zaretskyi, O. & Marychevskyi, M. (Eds.). Alla Horska. Chervona tin kalyny. Lysty, spohady, statti. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Алла Горська. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського. Київ, 1996. 240 с.].
24. Soobshchenie RATAU. *Pravda Ukrainy.* 1971. 24 aprelya [in Russian].
[Сообщение РАТАУ. *Правда Украины*. 1971. 24 апреля].
25. Shapoval, Yu. (Ed.). Petro Shelest: "Spravazhnii sud istorii shche poperedu». Spohady. Shchodennyky. Dokumenty. Materialy. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. 1120 с.].
26. Kiselev, S. Tayna Bykovnyanskogo lesa. *Literaturnaya gazeta.* 1988. 30 noyabrya [in Russian].
[Киселев С. Тайна Быковнянского леса. *Литературная газета.* 1988. 30 ноября].
27. Kiselev, S. Arkhipelag Bykovnya. *Literaturnaya gazeta*. 1989. 5 aprelya [in Russian].
[Киселев С. Архипелаг Быковня. *Литературная газета.* 1989. 5 апреля].
28. Kiselev, S. Eshche raz o Bykovne. *Literaturnaya gazeta.* 1990. 10 oktyabrya [in Russian].
[Киселев С. Еще раз о Быковне. *Литературная газета.* 1990. 10 октября].
29. Shvets, O. Taiemnytsia darnytskoi trahedii. *Vechirnii Kyiv.* 1988. 1 hrudnia [in Ukrainian].
[Швець О. Таємниця дарницької трагедії. *Вечірній Київ.* 1988. 1 грудня].
30. Pro stvorennia Derzhavnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka "Bykivnianski mohyly": Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.05.2001 r. № 546. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D0%BF#Text [in Ukrainian].
[Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2001 р. № 546. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 05.07.2026)].
31. 23 chervnia 2001 roku rozpochavsia vizyt Papy Rymskoho Ivana Pavla II v Ukrainu. *Khrystyiany dlia Ukrainy.* 22.02.2024. URL: https://c4u.org.ua/media/calendar/1513 [in Ukrainian].
[23 червня 2001 року розпочався візит Папи Римського Івана Павла II в Україну. *Християни для України.* 22.02.2024. URL: https://c4u.org.ua/media/calendar/1513 (дата звернення: 13.07.2026]).
32. Pro nadannia Derzhavnomu istoryko-memorialnomu zapovidnyku "Bykivnianski mohyly" statusu natsionalnoho: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.05.2006 r. № 400/2006. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/2006#Text [in Ukrainian].
[Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного: Указ Президента України від 17.05.2006 р. № 400/2006. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/2006#Text (дата звернення: 23.07.2026)].
33. Pro vidnesennia natsionalnykh zakladiv do sfery upravlinnia Ministerstva kultury: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.02.2011 r. № 133-r. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2011-%D1%80#Text [in Ukrainian].
[Про віднесення національних закладів до сфери управління Міністерства культури: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.02.2011 р. № 133-р. *Верховна Ра-*

да України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2011-%D1%80#Text (дата звернення: 15.07.2026)].
34. Rigamonti M. Bykownja. Archeologia zbrodni. Warszawa, 2012. 120 s. [in Polish, Ukrainian, Russian].
35. Pikhoya, R.G. & Geyshtor, A. (Eds.). Katyn. Plenniki neobyavlennoy voyny. Dokumenty i materialy. Moscow, 1997 [in Russian].
[Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Под редакцией Р.Г. Пихои, А. Гейштора. Москва, 1997. 608 с.].

Надійшла / Received 02.08.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Yurii SHAPOVAL
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@ipiend.gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2883-6403

HISTORICAL MEMORY: A MECHANISM FOR CONSOLIDATION. THE BYKIVNIA CASE

Objective of the article is to examine the history of the creation, existence, and functioning of the secret NKVD facility in the Bykivnia Forest, as well as to analyze the multi-layered struggle to restore historical truth regarding the mass burials of victims of communist repression and the transformation of Bykivnia into a site of national memory. **Methodology** is based on the principles of historicism and systems analysis. The study employs the comparative-historical method, critical analysis of archival and published documents, and oral history methods (analyzing eyewitness testimony, memoirs of the *Sixties Movement* figures, and accounts of excavation participants). **Scientific novelty** lies in an attempt to synthesize the historiographical, source-based, and socio-political aspects of the Bykivnia tragedy. It demonstrates how the communist authorities' attempts to erase public memory ultimately fostered citizen consolidation and resolve to resist methods of "organized oblivion." The paper examines the mechanisms used by three Soviet governmental commissions (in 1944, 1971, and 1987) to falsify Chekist crimes, analyzes the role of the public movement (the *Sixties Movement*, the Creative Youth Club, and the "Memorial" Society) in exposing state deception, and highlights the discovery of the "Ukrainian Katyn List" within the tragedy's international dimension. **Conclusions.** Bykivnia became known as the secret burial site of victims of the Stalinist regime in 1937—1941 thanks to the memories of many witnesses and contemporaries of those tragic events. For decades, the Soviet regime systematically falsified history, attributing its own crimes to the Nazi occupiers. The united, nonconformist stance of the "Sixties generation" (*shistdesiatnyky*), public representatives, and independent researchers led to official recognition of the NKVD's crimes in the late 1980s, confirming that the victims buried in Bykivnia suffered from Communist, rather than Nazi, repression.

A key role was played by the "Polish connection" (research into the "Ukrainian Katyn List") and Pope John Paul II's visit to Bykivnia in June 2001. Despite the "Bykivnia Graves" memorial reserve obtaining national status, there remains an urgent need to continue systematic archeographic and exhumation research, establish the actual number of victims, and create a modern museum and memorial complex with a full exhibition.

Keywords: *communist repressions, NKVD, Great Terror, Bykivnia Graves, Sixties Movement (Shistdesiatnyky), "Memorial" Society, "Ukrainian Katyn List", exhumation, memorial sanctuary.*

ХРОНІКА

ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІСТА В ДИСКУСІЯХ XV МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «КИЇВ І КИЯНИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ»

Будь-яка інтелектуальна ініціатива доводить свою доречність і ефективність сталістю реалізації та набуттям багажу традицій. Слушність цієї тези підтверджується 15-річною історією проведення наукових конференцій з урбаністичної проблематики у стінах Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка. Заявлений у назві форуму напрям історичної урбаністики — місто й містяни у просторі країни (Київ і його мешканці слугують матрицею для вивчення узагальнених проблем еволюції міста як феномену в історії України) — з року в рік деталізувався в одному з актуальних питань міської історії. Лише від початку активної фази російсько-української війни, коли конференція не тільки не припинила роботи, але отримала «друге» дихання, тут обговорювалися складні багатоаспектні питання: «Місто як інформаційно-комунікаційний осередок» (2022), «Місто у війні» (2023), «Міська історія у наративах» (2024), «Політика пам'яті у минулому й сьогоденні» (2025).

20 травня цього року організатори заходу — співробітники кафедр історії України та всесвітньої історії Факультету суспільно-гуманітарних наук — у співпраці з працівниками низки академічних наукових закладів України (Інститут історії України й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Науково-дослідний інститут історичної урбаністики)

Цитування: Будзар М., Гедьо А. Інституційне середовище міста в дискусіях XV Міжнародної наукової конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України». *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 244—254.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

й науковцями із закордонних установ (Університет ім. Миколая Коперника в Торуні (Польща) та Університет Сетон-Голл (США)) темою конференційної дискусії обрали інституційне середовище міста, маючи за основне завдання дослідити місто як ключовий локус трансформаційних процесів через діяльність провідних інституцій, що історично формували адміністративний, інтелектуальний і культурний складники його ландшафту.

У вітальних промовах, якими відкрили конференцію представники Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка професорка *Наталія Віннікова* і проф. *Віталій Андрєєв*, а також закордонні учасники — проф. *Джеймс К. Дейлі* (Університет Сетон-Голл, Нью-Джерсі, США), д-р філософії *Панайотіс Ксенофонтос* (Оксфордський університет, Сполучене Королівство), було наголошено на тому, що інституції є вагомим чинником формування політичної структури й соціальних практик, важливою формою виявлення суспільної свідомості. Закордонні науковці також виразили підтримку ініціативі українських колег та їхньому прагненню продовжувати дослідження у граничних обставинах війни.

На пленарному засіданні провідні дослідники розглянули проблему розвитку інституційного середовища міста в історичній ретроспективі, використовуючи потенціал історико-антропологічної оптики. Кілька концептуальних виступів окреслили засадничі вектори еволюції інституцій у просторі сучасного українського міста, наголосивши на їхній ролі у забезпеченні стійкості міського соціуму перед трагічними викликами сучасності.

Професор *Ігор Гірич* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) у доповіді «Національні аспекти суспільної проблематики в діяльності самоврядування Києва XIX — початку XX ст.» через реконструкцію просопографічного портрета очільників міста дослідив процес поступових змін у царині міського самоврядування Києва в 1834—1919 рр. Простеживши соціопрофесійну еволюцію управлінської еліти, дослідник зауважив, що впродовж XIX ст. провідною силою в управлінні Києвом був купецький стан, з якого походили майже всі 19 міських голів, що зумовлювало суто прагматичний, торгівельно-економічний підхід до життєдіяльності міста. Трансформація соціально-фахового профілю влади сталася на початку XX ст., коли купців посунули представники інтелектуальної еліти, які спиралися на виконавців високої кваліфікації та вдавалися до раціональних методів адміністрування. Доповідач виокремив етапи етнополітичних впливів у Київській Думі: час панування російського купецтва (П. Дегтярьов, П. Єлисеєв, С. Личков, А. Бухтєєв та І. Ходунов, який обирався тричі, на початку XX ст. — В. Проценко) переривався проявами української суспільної активізації під час ліберальних «відлиг» (врядування М. Балабухи в рік створення Кирило-Мефодіївського братства та Г. Покровського в період заснування перших громад), короткочасним посиленням польського чинника до повстання 1863 р. (Й. Завадський), реформаторською добою Ф. Войтенка (час активності В. Антоновича та М. Драгоманова) та «німецькою» епохою (Г. Фінке, Г. Ейсман, М. Рен-

ненкампф), коли очільники Київської Думи німецького коріння ділили владу з меценатами П. Демидовим Сан-Донато й І. Толлі. Спікер дійшов висновку, що найбільшого модернізаційного злету Київ досягав за урядування поміркованих ліберaлів-центристів (С. Сольського й І. Дьякова), коли господарський прагматизм переважав над ідеологічними суперечками. Теоретичною базою доповіді І. Гирича стало твердження про те, що київський міський управлінський корпус не діяв ізольовано, вправно реагуючи на загальноімперські політичні коливання Російської імперії.

Зацікавила учасників форуму доповідь професорки *Оксани Драч* (Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка) «Жіночі гімназії Києва — інституції формування інтелектуалок: соціокультурний портрет вихованок 1914 р.» Для дослідження «жіночого фактора» діяльності урбаністичної спільноти початку XX ст. історикиня використала різноманітні документи з фондів Державного архіву міста Києва й Центрального державного історичного архіву України в м. Київ. Це сформувало доказову статистичну базу розвідки, що базувалася на висновку про стрімке зростання мережі жіночих середніх навчальних закладів Києва за 1899—1914 рр. (кількість гімназій і прогімназій зросла в 5,25 раза, контингент вихованок — у 3,68 раза) і демократизацію освіти з середини XIX — до початку XX ст. (питома вага учениць зі спадкових дворян зменшилася з 20,04 % до 8,52 %, натомість зросло представництво селян (з 4 % до 14,13 %), міщан (з 27,7 % до 34,05 %) і особистих дворян-чиновників (25,27 % у 1914 р.). Доповідь продемонструвала урізноманітнення інституційної інфраструктури жіночої освіти в Києві як фактора модернізації міста. Доповідачка використала відомості щодо функціонування державної Київської міністерської гімназії ім. Святої княгині Ольги, приватних закладів Л. Браткової, М. Батцель, Н. Байкової, А. Дучинської, Е. Євсеєвої, А. Жекуліної, В. Жеребцової, С. Ігнатьєвої, М. Клуссінш, Н. Конопацької, М. Левандовської, закладу в селищі Пуща-Водиця та гімназії при євангелічно-лютеранській церкві. Ще однією базовою тезою виступу О. Драч стала демонстрація етноконфесійних зрушень у жіночій освіті в Києві до 1914 р.: збереження та незначне зростання (з 58,99 до 65,75 %) домінування православних, помітне зменшення питомої ваги римо-католичок (з 13,48 до 6,55 %) і лютеранок (з 7,22 до 3,1 %), стабілізація чисельності учениць юдейського віросповідання, навіть попри обмеження, на рівні 24,4 % до початку Першої світової війни. Теоретичні умовиводи О. Драч унаочнила переконливими прикладами — описами життєвих шляхів осіб із двох етноконфесійних кіл — юдейки Фруми-Сарри Берман (золота медалістка гімназії Е. Євсеєвої) та українки Іулітти Дашко (випускниця Києво-Подільської гімназії 1912 р.), створеними з використанням методів мікроісторії та біографічного аналізу. Тобто, реконструкцію колективного портрета київської гімназистки доповідачка персоніфікувала долями конкретних осіб, які долали дискримінаційні бар'єри на шляху до вищої освіти через безперервне самовдосконалення та здобуття фінансової самостійності.

Не менш ґрунтовними були доповіді, які базувалися на аналізі інституційного процесу в Україні у складі радянської імперії — СРСР. Їхні авторки зупинилися на одному з найбільш контроверсійних періодів радянізації України — 1930-х рр. Для досліджень був обраний історико-культурний підхід.

Пам'яткознавиця, києвознавиця *Олена Мокроусова* (Київський науково-методичного центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій) у виступі «Роль архітектурно-художньої ради міської ради у формуванні забудови Києва 1930-х років (За документами Павла Альошина)» відтворила діяльність Архітектурно-художньої ради при Київській міській раді з метою вивчення експертного механізму створення архітектурного обличчя міста за доби тоталітарного транзиту 1930-х рр. (перенесення столиці з Харкова до Києва). Використавши унікальні першоджерела з особистого архіву київського зодчого Павла Альошина, науковиця дослідила перебіг професійних дискусій і дію механізмів інституційного контролю за візуальним образом міста в умовах масштабної реконструкції столиці. На основі документів О. Мокроусова переконливо довела: Архітектурно-художня рада була тією міською інституцією, що діяла як потужний інтелектуальний та естетичний цензор, з середини 1930-х рр. визначаючи вектори переходу київської архітектурної школи від аскетичного конструктивізму до монументального радянського класицизму (постконструктивізму). Дослідниця наголосила на складному фаховому компромісі провідних представників української мистецької еліти, зокрема Валеріана Рикова, Василя Кричевського, Олександра Вербицького: вони повсякчас балансували між тиском партійної номенклатури, яка вимагала помпезного «освоєння класичної спадщини», і власними переконаннями щодо необхідності збереження історичного ландшафту стародавнього міста, дотримання раціональності й професійних принципів масштабування у плануванні міських просторів. Увагу учасників заходу привернули конкретні кейси, розглянуті О. Мокроусовою для унаочнення реального впливу рішень ради на долю київських новобудов. Прикладом успішного компромісу став житловий будинок на вул. Інститутській, 15/5 (проєкт Йосипа Каракіса), де раді вдалося гармонізувати складний рельєф місцевості та монументальний об'єм споруди. Водночас будинок на вулиці Академіка Богомольця, 4 і проєкт Інституту експериментальної біології та патології, власні роботи Павла Альошина, що демонстрували бездоганне володіння інструментами класичної тектоніки, отримали цілковите схвалення колег. Доповідачка розповіла й історію нереалізованих чи радикально змінених проєктів, які окреслювали межі дозволеного в тоталітарному міському просторі. Приміром, рада змогла відхилити первинний масштабний проєкт житлового будинку М. Шехоніна для забудови ділянки на вул. Володимирській, 1 через загрозу візуального придушення ансамблю Софійського собору й залишків Десятинної церкви. О. Мокроусова змогла аргументовано схарактеризувати діяльність Архітектурно-художньої ради міськради в 1930-х рр. як вирішального чинника, що сприяв збереженню Києва від хаотич-

ної, естетично бідної забудови за часів форсованої радянської реконструкції. Її розвідка демонструє приховані, але послідовні зусилля фахової спільноти задля збереження унікального духу Києва в умовах жорсткого ідеологічного тиску та сприятиме подальшій деконструкції радянського міського міфу).

Трагічні перетворення міського інституційного середовища за часів остаточного оформлення радянського тоталітаризму стали предметом дослідження музейниці *Анни Яненко* (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра») та були представлені в доповіді «Тоталітарна трансформація музейного ландшафту: Київ 1930-х років». Використавши різновидові архівні документи — фотоматеріали, періодику, путівники — науковиця дослідила примусову зміну функцій інституцій у сфері культури, перехід від академічної моделі (до 1930 р.) до тоталітарного радянського стандарту (після 1934 р.), опертого на «формаційний підхід» та ідею класової боротьби. На прикладі видатних архітектурних ансамблів Києва доповідачка відтворила процеси більшовицької музеєфікації та десакралізації церковних споруд. Процес секуляризації Києво-Печерської лаври й виселення ченців з її території, перетвореної на Всеукраїнський музейний городок, супроводжувався агресивним ідеологічним переформатуванням сакрального простору, який було цинічно використано задля демонстрації «класової сутності релігії». Схожа доля спіткала й Володимирський собор, де в межах державної програми войовничого атеїзму було організовано Антирелігійний музей, коли унікальні інтер'єри собору й сакральні артефакти використовувалися як наочні посібники для спростування релігійних догматів і нівелювання духовної культури українців. Як джерело доповідачка використала видання «Київ: Провідник» за редакцією Федора Ернста, у якому, хоча й було збережено описи старокиївських пам'яток у такому обсязі, що видання згодом було фактично заборонено для використання, але вже проглядало тотальне переформатування міського наративу, коли пам'ятки княжої доби трактувалися як спадщина феодалізму, а екскурсійні маршрути спрямовувалися до Музею революції та філії Центрального музею В.І. Леніна в будівлі колишнього Педагогічного музею (тогочасна вул. Короленка, 57). Як промовистий приклад трагічного розриву кадрової та наукової наступності в українському музеєзнавстві А. Яненко навела історію погрому української музейної школи в першій половині 1930-х рр., що ще раз засвідчило вирішальну роль соціокультурних інституцій у житті суспільства.

Низку виступів на пленарному засіданні було присвячено репрезентації міста як простору, де відбувався процес інституалізації української науки навіть в умовах бездержавності або псевдодержавності радянської доби, а також як середовища, де проявилася медійна й комеморативна стійкість українського суспільства в умовах екзистенційних викликів воєнного часу.

Професор *Олег Журба* (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара) у доповіді «Місто як фактор інституалізації модерної української науки», використовуючи статути наукових товариств, архівні плани міст і програмні видання, запропонував інтегрування історико-урбаністичного й історіо-

графічного підходів до вивчення інтелектуальної історії України XIX — початку XX ст. У виступі дослідника модерне місто постало самостійним фактором впливу на інституційну архітектуру й комунікаційні практики науки. Доповідач проаналізував такі інфраструктурні чинники інституалізації міського простору як географічна локалізація осередків знань (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Чернігів), концентрація капіталу, розвиток друкарства й поштових сполучень, що дозволило структурувати ринок періодики й фінансувати наукові експедиції. Як важливий аспект активізації діяльності наукових інституцій Олег Журба визначив урізноманітнення соціального профілю читача (міська буржуазія, чиновництво, студентство, різночинці), що стимулювало видавничу діяльність і сприяло розвиткові комунікаційних потоків усередині наукових об'єднань. Зворотний вплив інституцій на простір міста, на думку науковця, продемонструвало створення Одеського товариства історії і старожитностей (1839), Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1843), Історичного товариства Нестора-літописця (1873) і губернських вчених архівних комісій (1890—1910-ті рр.), наявність яких разом із музеями й періодичними виданнями маркувала зростання цивілізованого інтелектуального середовища й формувала міський патріотизм. На прикладах Чернігова й Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. було висвітлено процеси децентралізації та регіоналізації історичних досліджень, де локальні еліти через вивчення козацької давнини залучалися до загальнонаціональних академічних дискурсів. Отже, спікер, розглядаючи урбанізаційні процеси XIX ст. в нерозривному зв'язку з інтелектуальним розвитком суспільства, запропонував нову методологічну рамку для вивчення історії української науки в міському просторі. Обґрунтовані О. Журбою теоретичні підходи закладають надійне наукове підґрунтя для переосмислення інтелектуальної спадщини українських міст XIX ст. та розробки сучасних концепцій репрезентації локальної історії в публічному просторі.

Доповідь *Сергія Пахоменка* (Латвійський університет, Маріупольський державний університет) «Деколонізація в політиці пам'яті України: мотиви безпеки, антиколоніальна логіка та локальні суперечності в інституційному просторі Одеси» зосередила увагу учасників конференції на сучасних проблемах розвитку інституційного середовища українських міст, актуалізувавши концепт «мнемонічної безпеки». Методологічним підґрунтям виступу стали дискурсно-історичний метод, постколоніальна теорія, концепція сек'юритизації пам'яті, зокрема теоретичні розробки М. Мальксоо, М. Павлишина, Б. Торнквіст-Плева, Ю. Юрчук, емпіричною базою — масив джерел 2022—2025 рр. (нормативно-правові акти, документація Українського інституту національної пам'яті, матеріали органів місцевої влади, статистичні показники, соціологічна інформація). Доповідач диференціював етапи еволюції української політики пам'яті за останні 10 років, визначив головний критерій вшанування історичних постатей у сучасному публічному просторі, назвав повідних а́кторів впровадження таких трансформацій. Складну дихотомію між загальнодержавним антиколоніальним

курсом і резистентністю локальної історичної пам'яті С. Пахоменко розглянув через призму міського простору Одеси, що спричинило жваву дискусію та подальше обговорення головних тез його доповіді. Науковець зафіксував у меморіальному ландшафті міста конфлікт між імперсько-радянськими маркерами й знаками української культурно-історичної присутності. Використавши соціологічні матеріали, він визначив підґрунтя доволі незначної готовності одеської громади до радикальних топонімічних змін — контроверсійне зіткнення громадських інституцій міста й суспільну інерцію, завдяки чому рівень оновлення урбанонімів Одеси — назв об'єктів, найменованих на честь російських і радянських діячів — коливається в межах 25,6—30,2 %. С. Пархоменко обґрунтував невідворотність інституційної деколонізації Одеси, що підтверджується масштабним оновленням понад 500 топонімів і демонтажем близько 50 пам'ятників у місті, але наголосив на необхідності постійної взаємодії між владою і громадськістю, ще раз засвідчивши, що сучасна російсько-українська війна перевела деколонізаційні процеси з площини культурно-ідеологічних дискусій у царину національної безпеки й стратегічного захисту державної ідентичності.

Професорка *Ірина Грідіна* (Маріупольський державний університет) виступила з концептуально новаторською доповіддю на тему безпекових викликів в інформаційному середовищі Києва «Цифрова паніка як зброя: медіатероризм у медіапросторі столиці». Дослідниця реконструювала механізм когнітивної агресії, де мішенню стає цивільне населення, а інструментом дестабілізації — алгоритмічно індукована паніка як загрозливе явище сучасної гібридної війни. І. Грідіна також реконструювала ланцюжок дестабілізації: від кінетичного тригера (ракетного удару чи кібератаки) до інтенсивної дисемінації неперевіреної інформації у соціальних мережах, що спричиняє суспільний шок, дезорганізацію інфраструктури й десинхронізацію комунікаційних процесів у суспільстві. Науковиця умотивовано показала, що метою такого медіатероризму є стратегічна деморалізація, виснаження психологічного ресурсу громадян, індукування стану «навченої безпорадності». Для цього вона деталізувала механізм формування синергетичного ворожого наративу в деструктивних діях анонімних Telegram-каналів через монетизацію тривожності, сенсаційність і ефект «часткової достовірності» (маніпулятивне поєднання фактів і викривленого контексту). Одним із вирішальних чинників цього процесу науковиця назвала нехтування адміністраторами таких мережевих ресурсів фаховою верифікацією даних, завдяки чому вони нерідко стають, навіть проти власної волі, інструментами ворожого інформаційного впливу. Як руйнівний прояв когнітивно-психологічної агресії доповідачка кваліфікувала систематичний ядерний шантаж з боку політичного керівництва РФ, спрямований на посилення суспільного фаталізму. Визначальним умовиводом І. Грідіної стала теза про суспільну «антикрихкість» (життєстійкість і здатність до самоорганізації в умовах кризового хаосу) як фундаментальний соціальний інструмент протидії медіатероризму. На прикладі поведінкових патернів киян під час енергетичних криз науковиця переконливо показа-

ла, що високий рівень інформаційної гігієни, критичне мислення та соціальна згуртованість є таким же важливим елементом національної безпеки, як і розвиток військово-технічної інфраструктури.

Доповіді пленарного засідання породили жваве обговорення та підтвердили, що аналіз інституційного досвіду українських міст у минулому є невіддільним елементом осмислення та проєктування нашого спільного майбутнього.

Не менш різноманітними й змістовно глибокими були виступи під час роботи дискусійних платформ. Учасники першої з них, присвяченої обговоренню проблеми взаємодії владних структур і самоорганізованих громад у діяльності інтелектуально-освітніх інституцій міста, обговорили низку питань, пов'язаних з діями офіційних і неформальних інституцій, інтелектуальних еліт, бізнесових кіл і гуманітарних мереж. *Святослав Чирук* (НТУ «Дніпровська політехніка») і *Світлана Каюк* (ДНУ ім. Олеся Гончара), розглянувши практичний кейс Музею історії Дніпра в доповіді «Інституціалізація історичного наративу: зміна літочислення Дніпра в політиці пам'яті та академічному дискурсі», переконливо продемонстрували, наскільки впливовими суб'єктами деконструкції імперських міфів є академічні та музейні установи. *Ольга Тарасенко* (Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка) у виступі на тему «Університет Св. Володимира як осередок історичної вищої освіти в Києві XIX ст. у спогадах студентів» обґрунтовано довела, що Київський університет виконував роль потужної інституційної основи для конструювання національного історичного наративу й виховання нової генерації української гуманітарної еліти.

Низку доповідей цієї частини конференції було присвячено дослідженню практичного внеску інституцій, створених за ініціативи професійних і етнорелігійних громад, у розвиток міста другої половини XIX — початку XX ст. Професорка *Ірина Шандра* (Харківська державна академія культури, Вища школа економіки у Варшаві) всебічно схарактеризувала діяльність Товариства цукрозаводчиків у Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. як потужну інституційну основу промислового розвитку. *Світлана Новікова* (Маріупольський державний університет) реконструювала діяльність єврейських громадських, благодійних і просвітницьких організацій у Києві на початку XX ст., чим унаочнила багатоваріантність соціокультурного й етнічного життя міста.

Учасники другої дискусійної панелі розглянули реалізацію культурних ініціатив, діяльність медіа й практики комеморації в інституційному просторі міста. Кілька змістовних доповідей представили драматичну історію роботи культурно-мистецьких інституцій міст України в 1920—1980-х рр. *Олександр Бонь* (Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка) у виступі «Капела "ДУМКА" за сторінками щоденника 1920 років» на основі аналізу змісту его-документу розглянув контроверсійне питання діяльності мистецьких інституцій в умовах раннього тоталітарного більшовицького режиму. *Юлія Стуканова* (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет») у доповіді «Мовні стратегії радянських письменників Донеччини в контексті владного

дискурсу періоду "відлиги" (на матеріалі критики повісті Олександра Чепіжного)» унаочнила тиск державної системи на інтелектуальну активність інституційного середовища міст України навіть в умовах лібералізації суспільної атмосфери. У виступі *Валерія Богуненка* (КЗ «Часовоярський історико-краєзнавчий музей», ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет») «Меморіальні музеї Донбасу в політиці пам'яті доби СРСР» було розглянуто полемічне питання ролі меморіальних музеїв Донбасу в комеморативних практиках радянської епохи.

З вельми змістовними доповідями виступили в межах другої дискусійної платформи *Володимир Сазонов* (Тартуський університет) і професорка *Тетяна Литвинова* (ДНУ ім. Олеся Гончара). В. Сазонов у доповіді «Російські заходи інформаційного впливу проти Естонії» дослідив форми й методи російської пропаганди в Естонії та намагання цієї країни попередити партнерів по НАТО і ЄС про екзистенційну загрозу добробуту й самому існуванню європейської цивілізації з боку агресора. Т. Литвинова, реконструювавши музичний ландшафт Дніпра в умовах російсько-української війни, виснувала, що діяльність мистецьких установ міста є на сьогодні не лише засобом розради, а й дієвим інструментом культурного опору, психологічної стійкості й дипломатичної боротьби. Доповідачка наголосила на тому, що, попри виклики воєнного часу й обов'язкове впровадження безпекових заходів, мистецькі установи міста пропонують надзвичайно різноплановий репертуар, створюють інтерактивні й освітні проєкти для дітей, відкривають нові локації просто неба, успішно провадять міжнародну співпрацю через залучення іноземних диригентів і гастролі у Великій Британії. Науковиця підкреслила, що культурна спільнота Дніпра, поєднуючи мистецтво, безпеку, дипломатію та турботу про молодь, перетворила музичний простір міста на потужний осередок духовного опору й життєздатності.

На дискусійній панелі, фокусом якої стала проблема культурно-антропологічного виміру інституцій у місті, особливо зацікавили учасників конференції доповіді *Ольги Перепелюк* (Український державний університет ім. Михайла Драгоманова), яка на оригінальному джерельному матеріалі дослідила повсякдення церковних співців Михайлівського Золотоверхого собору в XIX ст., *Марка Мілютіна* (Музей видатних діячів української культури, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), який розмірковував на тему складних взаємозв'язків держави й громадянина, проаналізувавши фізичне і психоемоційне здоров'я Олександра Кониського, *Єлизавети Лазько* (Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка), чия дослідницька увага зосередилася на розгляді інституційної трансформації Києва в березні 1917 р. через визначення межі між авторським наративом та історичним фактом. *Світлана Андрєєва, Віталій Андрєєв, Роман Подать* (Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка) на основі багатого джерельного матеріалу розглянули реалії жіночої праці на Дарницькому фар-

мацевтичному виробництві в контексті еволюції інституційного ландшафту міста 1950—1980-х рр.

Допитливими дослідниками зарекомендували себе молоді науковці в дискусії про проблеми історії міста в його інституційному розвитку. Вони розглянули низку актуальних питань із різних сфер інституційного життя міста в історичній перспективі: рецепції мандрівників XIX ст. щодо сакральних інституцій в ландшафті міст Галичини та Буковини (*Вероніка Штонда*) та ставлення до імперської каральної системи (*Діана Невмержицька*), огляди передвиборчої пропаганди й агітації у пресі в атмосфері виборів до Київської міської думи на початку XX ст. (*В'ячеслав Єськов*), оцінки діяльності Київської «Просвіти» в 1906—1910 рр. за матеріалами періодичних видань (*Дарина Осетянова*), характеристику Києва як центру трансформації православного середовища України (1988—1992 рр.) (*Антон Павленко*). Розмірковування *Катерини Баранової* на тему медіатехнологій взаємодії влади й громади у кризових ситуаціях у комунікаційному просторі сучасного міста зацікавило учасників дискусії аналізом власного досвіду доповідачки.

Підсумовуючи роботу XV Міжнародної наукової конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: інституційне середовище», варто зазначити, що результати проведених наукових дискусій підтвердили високий евристичний потенціал і методологічну зрілість сучасної української урбаністики. Завдяки успішному інтегруванню низки міждисциплінарні підходів — просопографічного аналізу, мікроісторії, джерелознавчої реконструкції, комеморативних студій, постколоніальної теорії — проблема становлення та розвитку інституційного середовища міста постала в доповідях учасників форуму у складній поліваріантності історичних репрезентацій і в драматичних викликах сучасності.

Доповіді, репрезентовані на форумі, відтворили багатовимірну еволюцію інституційного простору українських міст XIX—XX ст. Ретроспективний погляд уможливив розуміння того, що процеси інституціалізації міського середовища й подальшої модернізації його через розвиток самоврядування, освітньої мережі та наукових товариств обумовлювалися соціопрофесійною трансформацією міських еліт, залученням локальних спільнот до новітніх інтелектуальних дискурсів. Водночас аналіз радянського тоталітарного транзиту 1930-х рр. унаочнив трагічний розрив академічної та культурної традиції, коли інституційне середовище, музейний ландшафт і архітектурний простір столиці деформувалися агресивною ідеологізацією, десакралізацією та жорстким адміністративно-політичним контролем.

Учасники дискусії особливо зауважили на тому, що в умовах сучасної російсько-української війни дослідження міського інституційного й меморіального простору виходить за межі суто академічної історіографії, набуваючи вкрай важливого безпекового значення. Доповідачі актуалізували концепт «мнемонічної безпеки» як фундаментальний інструмент захисту національної ідентичності та

обґрунтували тезу про те, що послідовна деколонізація урбаністичних просторів є значущим елементом державного суверенітету, а високий рівень інформаційної гігієни й соціальна згуртованість («антикрихкість») громадян — вирішальним чинником протидії когнітивній агресії та медіатероризму.

Апробовані під час конференції теоретичні тези та запроваджений до наукового обігу розлогий масив архівних джерел формують надійне підґрунтя для подальшого переосмислення соціокультурного ландшафту Києва й інших міст України.

Надійшла / Received 15.08.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Марина БУДЗАР
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
Maryna BUDZAR
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
Анна ГЕДЬО
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
Anna HEDO
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІЙНА ТА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ ТА НОРВЕГІЇ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ»

28—29 травня 2026 р. у Норвезькому університеті природничих наук і технологій (Norwegian University of Science and Technology) у Тронгеймі відбулася міжнародна наукова конференція «Війна та пам'ять в Україні та Норвегії: взаємозв'язки» («War and Memory in Ukraine and Norway: Interconnections»). Цей захід об'єднав дослідників з України, Норвегії, Німеччини та Чехії, які працюють над проблемами історії Другої світової війни, примусової праці, військового полону, післявоєнної репатріації та політики пам'яті. Конференція стала важливим етапом розвитку українсько-норвезького наукового співробітництва та засвідчила зростання інтересу до малодосліджених сторінок історії українців у Норвегії під час Другої світової війни.

Особлива роль у проведенні заходу належала Норвезькому університету природничих наук і технологій. Він виступив не лише організаційним майданчиком конференції, а й одним із головних центрів формування міжнародного дослідницького середовища, яке сьогодні займається вивченням долі вихідців з України, що опинилися на території Норвегії як військовополонені або примусові робітники. Саме завдяки підтримці цього навчального закладу до обговорення було залучено істориків, археологів, музейних працівників і фахівців із дослідження культурної пам'яті, що дозволило розглянути проблему в широкому міждисциплінарному контексті.

У центрі уваги учасників перебувало питання ідентифікації та повернення із забуття тисяч людських історій. Якщо досвід остарбайтерів і військовополонених на території Третього Райху впродовж останніх десятиліть активно досліджував-

Цитування: Заболотна Т. Міжнародна наукова конференція «Війна та пам'ять в Україні та Норвегії: взаємозв'язки». *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 255—262.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

ся, то перебування десятків тисяч вихідців з України в Норвегії досі залишається маловідомим як в українській, так і в норвезькій історіографії. Одним із головних завдань сучасних українсько-норвезьких досліджень є встановлення кількості українців серед радянських громадян, які утримувалися в Норвегії в 1941—1945 рр., реконструкція їхніх біографій та з'ясування післявоєнної долі.

Роботу конференції відкрили доктор філософії (PhD), професор сучасної європейської історії Норвезького університету природничих наук і технологій *Ганс Отто Фрьоланд* та кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України *Тетяна Заболотна*. У спільній вступній доповіді вони окреслили передумови організації конференції та наголосили на актуальності порівняльного вивчення війни й комеморативних практик в українському та норвезькому контекстах. Дослідники зазначили, що поштовхом до започаткування цього наукового діалогу стала їхня участь у міжнародній конференції «The War and Beyond: Perspectives on Ukrainian Culture and Society», яка відбулася в Університеті Бергена 14—15 жовтня 2025 р. Саме тоді виникла ідея поєднати зусилля норвезьких та українських учених у дослідженні досвіду війни, примусової праці, військового полону й політики пам'яті в межах окремого міжнародного проєкту. Вступна доповідь задала загальну рамку для подальших дискусій, зосереджених на людських долях, механізмах пам'ятання та способах повернення забутих історій до сучасного історичного наративу.

Першу тематичну доповідь представила кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України *Тетяна Пастушенко.* У виступі про колишні табори для радянських військовополонених в Україні як місця пам'яті про нацистські злочини вона звернулася до історії таборів у Славуті, Вінниці, Львові та Полтаві, відзначивши, що трагедія військового полону не була гідно вшанована ні за радянських часів, ні в незалежній Україні. Доповідачка проаналізувала чинники, які впливали на збереження або втрату пам'яті про ці локації після війни, наголосивши на важливості місцевих громад у справі вшанування пам'яті понад мільйона загиблих військовополонених.

Доктор філософії, декан факультету гуманітарних студій Київської школи економіки *Антон Лягуша* присвятив свій виступ пам'яті про примусову працю українців у Німеччині та Норвегії. Він розглянув механізми формування суспільних наративів про остарбайтерів, звернувши увагу на численні «білі плями» пам'яті, які виникли внаслідок радянської політики стигматизації колишніх примусових робітників та недостатньої присутності їхнього досвіду в сучасному публічному просторі. Історик здійснив порівняльний аналіз меморіального ландшафту Німеччини та Норвегії як місць примусової праці. У Німеччині, попри десятиліття осмислення нацистського минулого (Vergangenheitsbewältigung), наратив про залучення підневільної робочої сили залишається під впливом ширших дискурсів про Голокост і злочини нацистів, часто маргіналізуючи східноєвропейський досвід. У Норвегії, де історія примусової праці стосується як радянських військовополонених, так і депортованих цивільних осіб, пам'ять формується національним наративом, зосередженим на опорі та окупації, відводячи мало місця для голосів

іноземних робітників, тому вони існують у мінімальній мнемонічній зоні. Підсумовуючи свій виступ, А. Лягуша наголосив, що вивчення пам'яті про примусову працю вимагає переходу від підходів, орієнтованих на пам'ятки, до процесоорієнтованих структур, які враховують мовчання, фрагментацію та емоційну інтенсивність. Питання не лише в тому, що пам'ятається, а й у тому, як сама відсутність стає структуроутворювальною силою в культурній пам'яті.

Дарія Резник, представниця Лейпцизького університету та громадської організації «Після тиші», запропонувала до уваги учасників конференції огляд джерел для вивчення історії українських остарбайтерів. Головний акцент вона зробила на питаннях деколонізації історичного знання та необхідності переходу від узагальнених категорій на кшталт «радянські громадяни» до дослідження індивідуального досвіду конкретних національних груп. Історикиня схарактеризувала особливості роботи організації «Після тиші», відзначила важливу роль просвітницьких заходів (пересувних виставок, на яких представлені зібрані документи особового походження) для поширення знань про досвід українських примусових робітників часів Другої світової війни та інтеграцію його в ширший європейський наратив. Окремо дослідниця наголосила на потенціалі соціальних мереж у пошуку колишніх бранців, примусових робітників та їхніх родичів з метою верифікації, доповнення біографічних даних і накопичення нових усноекспозиційних та архівних матеріалів.

Докторка філософії (PhD), професорка Арктичного університету Норвегії *Маріанне Неерланд Солейм* проаналізувала історію радянських військовополонених у Норвегії та практики їхньої меморіалізації після війни. Значне місце у виступі посіла історія «Операції Асфальт» 1951 р., коли було здійснено централізоване перепоховання радянських жертв на меморіальному кладовищі острова Тьотта. Доповідачка показала, як політика холодної війни вплинула на формування пам'яті про загиблих і як сучасна російська політика пам'яті намагається використовувати ці меморіальні місця у власних ідеологічних цілях. Дослідниця відзначила, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. суттєво вплинуло на сприйняття та проведення в Норвегії меморіальних заходів, пов'язані з радянською епохою. Хоча військовополонені червоноармійці, увічнені в Норвегії, були жертвами нацистської Німеччини під час Другої світової війни, асоціація з радянською історією та символікою стала більш політично чутливою через сучасну російську агресію.

Доктор філософії (PhD), старший науковий співробітник Центру війни та миру в Нарвіку *Гуннар Д. Гатлегол* розглянув становище цивільних остарбайтерів у Норвегії. На основі архівних джерел він реконструював умови праці та побуту українських робітників на рибопереробних підприємствах, у будівництві та промисловості, показавши складність їхнього повсякденного досвіду між примусом, виживанням та пошуками людської підтримки.

Доктор філософії (PhD), професор сучасної європейської історії Норвезького університету природничих наук і технологій *Ганс Отто Фрьоланд* та доктор філософії (PhD), дослідник Центру війни та миру в Нарвіку *Міхаель Стокке*

ознайомили присутніх з підсумками кількісного аналізу репатріаційних списків радянських громадян. Історики проаналізували різні статистичні джерела та наявні оцінки, вміщені в опублікованих дослідженнях. Неточності та різночитання суттєво ускладнили процес виокремлення вихідців з України серед цієї категорії людей, яка перебувала на території Норвегії. Згідно з їхніми обчисленнями, серед понад 85 тис. радянських бранців і примусових робітників, зафіксованих у післявоєнних документах, не менше 16 592 становили українці. Ці результати відкривають нові можливості для персоналізації історії та подальших просопографічних досліджень.

У власній доповіді *Міхаель Стокке* звернувся до післявоєнної долі українців, які повернулися до СРСР після перебування в Норвегії. Він простежив механізми роботи фільтраційних таборів, особливості соціальної адаптації репатріантів і форми дискримінації, з якими вони нерідко стикалися усе подальше життя. Його звернення до джерел особового походження дозволило реконструювати долю українців під час війни та в повоєнний час.

Кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України *Т. Заболотна* презентувала доповідь про українські архівні джерела щодо перебування вихідців з України в Норвегії під час Другої світової війни. Вона схарактеризувала документи німецької окупаційної адміністрації, матеріали радянських репатріаційних органів і фільтраційні справи НКВС як важливі інструменти реконструкції людських доль. На прикладі спогадів Феодосія Хотячука було показано, як особисті свідчення дають змогу поєднати український і норвезький виміри історичної пам'яті. Серед іншого історикиня відзначила труднощі практичного характеру, які ускладнюють процес ідентифікації українців серед радянських полонених та остарбайтерів.

Увечері 28 травня в Музеї зброї (The Armoury Museum) відбулася окрема наукова сесія. Науковий співробітник музею *Фроде Ліндгьердет* проаналізував систему німецьких таборів у Тронгеймі в роки окупації. Він показав, як масштабна військова присутність Німеччини в Норвегії впливала на організацію міського простору, функціонування таборів для військовополонених і примусових робітників та повсякденне життя норвезького населення. Особливу увагу доповідач приділив місцю радянських військовополонених у цій системі та проблемам їхньої меморіалізації після війни.

Продовженням цієї дискусії стала доповідь доктора філософії (PhD), професора археології Інституту історичних студій Норвезького університету природничих наук і технологій *Марека Е. Ясінського*. Учений поділився багаторічним досвідом археологічного дослідження місць масового насильства та поховань жертв воєн і політичних репресій. Особливий інтерес викликала розповідь про його участь у вивченні Биківнянських поховань у Києві на початку 2000-х рр. Доповідач наголосив на важливості міждисциплінарного підходу до вивчення місць масових поховань, який поєднує археологію, антропологію, історію та генеалогію. Як приклад успішної міжнародної співпраці він схарактеризував заходи зі встановлення родичів польських громадян із так званого «катинського списку», чиї

останки були виявлені в Биківні. Водночас М. Ясінський звернув увагу на значно складнішу ситуацію з ідентифікацією вихідців із колишнього Радянського Союзу. Попри проведення ексгумацій та наявність археологічних матеріалів, встановлення особистостей багатьох жертв часто виявляється неможливим через відсутність контактів із родичами та недостатню збереженість інформації про репресованих.

Другий день конференції відкрив доктор філософії (PhD), доцент Арктичного університету Норвегії *Бйорн Петтер Фінстад*, який розповів про українців у рибопереробній промисловості Норвегії. Особливу увагу він приділив історії молодих українок, депортованих із Дніпропетровська (нині м. Дніпро) до Гаммерфеста в 1942 р. Доповідач наголосив на складних повсякденних умовах східних робітниць, простеживши їхні переживання, особливості життя та праці далеко від батьківщини.

Доктор філософії (PhD), науковий співробітник Центру Фальстад *Крістоффер Еліассен Гріні* оприлюднив доповідь про радянських військовополонених та примусових робітників у таборі Фальстад. Окрім чотирьох тисяч політичних в'язнів з Норвегії, у ньому утримувалися іноземні громадяни щонайменше з 15 країн, зокрема радянські військовополонені та примусові робітники, переведені з інших регіональних таборів для покарання, а в багатьох випадках і для страти. Окрему увагу доповідач приділив сучасним підходам до їхньої меморіалізації через музейні експозиції, наукові дослідження та освітні програми, підкресливши важливість урахування того, що жертви нацистського окупаційного режиму належали до різних народів.

Докторка філософії (PhD), доцентка Карлового університету *Вендула Гінгарова* поділилася результатами дослідження історії чеських юнаків із Протекторату Богемія та Моравія, яких нацисти примусово відправили на будівництво військових об'єктів Організації Тодта в Норвегії та Фінляндії. Дослідниця наголосила, що попри значну кількість цих юнаків, їхня історія десятиліттями залишалася на периферії як норвезької, так і чеської культури пам'яті. Виступ В. Гінгарової продемонстрував можливості поєднання архівних матеріалів, листування, фотографій, щоденників та усних свідчень для реконструкції колективної біографії окремих груп примусових робітників. Особливу увагу вчена приділила психологічній амбівалентності досвіду примусових робітників: у їхніх спогадах розпач від депортації, голод і постійна небезпека нерідко переплітalися із захопленням норвезькою природою, дружніми контактами з місцевими жителями та навіть специфічним «туристичним» сприйняттям чужої країни. Зазначена внутрішня напруга між статусом жертви та особистою волею сформувала унікальні моделі родинної пам'яті, які аналізуються як зразок для дослідження інших національних груп примусових робітників.

Увагу учасників конференції привернули сучасні виклики інструменталізації та комеморації Другої світової війни. Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Олександр Воронюк* піддав деконструкції загальновідоме гасло «Ніколи знову», яке в умовах сучасної геноцидної війни Росії проти України продемонструвало свою повну девальвацію

та перетворилося на «Завжди знову». У виступі було обґрунтовано, що фокус на каятті за минулі трагедії не лише не зупинив нове зло у вигляді рашизму, а й посилив це явище через так звану «політику неминучості», яка фактично намагалася скасувати реальний перебіг історії. На основі філософських роздумів Фрідріха Ніцше автор запропонував концепт «аісторичного розуму». Цей феномен заганяє культуру пам'яті в пастку подвійних стандартів, де досвід минулих жертв визнається вирішальним, але сучасна жертва агресії позбавляється права на повноцінний захист.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Володимир Головко* представив доповідь про використання Кремлем пам'яті про Другу світову війну для виправдання агресії проти України. Дослідник зазначив, що через поглиблення міжнародної ізоляції після 2022 р. Росія почала активно шукати ідеологічного зближення з Китаєм, використовуючи спільні історичні наративи як інструмент прикриття своїх дій. Аналіз двосторонніх самітів і заяв за 2022—2025 рр. продемонстрував поступову адаптацію російського історичного календаря до китайського, що досягло свого піка під час відзначення 80-річчя завершення війни. Згідно з висунутою гіпотезою, під маскою формального нейтралітету Пекіна ховається цілком свідоме схвалення російських інтерпретацій, адже основні елементи спільних наративів фактично легітимізують цілі «спеціальної військової операції». На думку автора, така позиція китайської сторони чітко свідчить про непослідовність і наявність подвійних стандартів у її зовнішній політиці.

Молодша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України *Олена Лисенко* присвятила свою доповідь Корюківській трагедії 1943 р. Знищення містечка та вбивство близько семи тисяч його мешканців стали наслідком ескалації насильства між окупантами та радянськими партизанами, що перетворилося на масштабну акцію відплати. Дослідниця звернула увагу на механізми масового терору й тривалі труднощі з поіменною ідентифікацією жертв, більшість з яких досі залишаються невідомими. Також було проаналізовано еволюцію політики пам'яті: трагедія, маргіналізована за радянських часів на догоду партизанському героїзму, отримала комплексну переоцінку лише в незалежній Україні після відкриття секретних архівів. Сьогодні Корюківський злочин дедалі більше визнається у європейському контексті, а його вивчення є надзвичайно актуальним у світлі сучасної російсько-української війни для дискусій щодо документування воєнних злочинів і збереження пам'яті.

Роботу конференції завершила доповідь доцента Норвезького університету природничих наук і технологій *Ларса Бустеруда* про трагедію норвезького прибережного селища Телавог, ущент знищеного нацистами 30 квітня 1942 р. як помста за загибель двох чиновників гестапо під час сутички з бійцями Опору. Тоді за особистим наказом райхскомісара Йозефа Тербовена всі будівлі поселення спалили, жінок та дітей інтернували, а 72 чоловіків депортували до концтаборів Німеччини, де майже половина з них загинула. У дослідженні проведено історичні паралелі між норвезьким Телавогом та чеським селом Лідице, яке зазнало аналогічного тотального знищення у травні 1942 р. після замаху на Райнхарда Гейдрі-

ха. Особливий акцент було зроблено на дидактичному потенціалі та комеморації цієї події: автор проаналізував, чому історія Лідице стала центральною в чеській культурі пам'яті, тоді як унікальна для Норвегії трагедія Телавога досі посідає маргінальне місце й майже не згадується в норвезьких шкільних підручниках.

Підбиваючи підсумки дводенної роботи конференції, проф. Г.О. Фрьоланд та Т. Заболотна у спільній доповіді наголосили на необхідності продовження українсько-норвезької співпраці та представили плани щодо підготовки електронного видання з відкритим доступом, до якого мають увійти матеріали конференції. На думку організаторів, така публікація дозволить зробити результати досліджень доступними для ширшого міжнародного академічного середовища та сприятиме подальшому розвитку студій, присвячених історії українців у Норвегії під час Другої світової війни.

Конференція переконливо продемонструвала, що історія українців у Норвегії під час Другої світової війни поступово формується як самостійний міжнародний напрям досліджень. Представлені доповіді засвідчили значний потенціал поєднання архівних документів, усноісторичних джерел, цифрових технологій та кількісних методів для відновлення індивідуальних людських доль, які тривалий час залишалися поза увагою дослідників.

Важливим результатом наукових дискусій стало перенесення уваги від узагальнених понять «радянські військовополонені» та «радянські громадяни» до конкретних людей — вихідців з України, їхніх біографій, родинних історій і досвідів. Саме такий підхід дозволяє повернути із забуття тисячі чоловіків і жінок, які пройшли через військовий полон, примусову працю, репатріацію та післявоєнні переслідування. Доповіді учасників переконливо продемонстрували, що відновлення імен, життєвих історій та родинних зв'язків є важливою частиною сучасної культури пам'яті.

Не менш важливим об'єднавчим мотивом конференції стала проблема комеморації жертв війни й політичних репресій. Учасники неодноразово звертали увагу на те, що пам'ять про минуле не є сталою: вона змінюється під впливом суспільних і політичних процесів, може ставати інструментом міжнародної політики або навпаки сприяти міжнаціональному порозумінню. Особливої актуальності ці питання набувають сьогодні, коли РФ активно використовує пам'ять про Другу світову війну для легітимації власної агресивної політики. У цьому контексті представлені на конференції дослідження продемонстрували важливість критичного переосмислення усталених наративів та повернення до історії голосів тих груп і спільнот, які тривалий час залишалися на периферії суспільної уваги.

Особливого значення конференції надає її міжнародний характер. Організація заходу на базі Норвезького університету природничих наук і технологій продемонструвала його активну роль у розвитку нових напрямів дослідження історії Другої світової війни та її комеморативних вимірів. Водночас зустріч у Тронгеймі підтвердила високий рівень українсько-норвезького академічного партнерства. Завдяки співпраці Норвезького університету природничих наук і технологій, Арктичного університету Норвегії, Центру війни та миру в Нарвіку, Центру Фальстад,

Інституту історії України НАН України та інших наукових установ формується міжнародна дослідницька мережа, здатна реалізовувати масштабні проєкти з виявлення, оцифрування та інтерпретації джерел. Таке співробітництво сприяє не лише поглибленню знань про Другу світову війну, а й створює підґрунтя для формування спільного європейського простору пам'яті, у центрі якого перебувають людська гідність, історична правда та повага до різноманітності людського досвіду.

Надійшла / Received 17.06.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Тетяна ЗАБОЛОТНА
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Tetiana ZABOLOTNA
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ЛІТНЯ ШКОЛА З ЦИФРОВОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ КАТОЛИЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Ідеї та перші концепти цифрової гуманістики (Digital Humanities) як міждисциплінарного сегмента знання ввірвалися до наукового обігу від середини 2000-х рр. Однак певні практики цифрової гуманістики побутують ще з другої половини XX ст., наприклад, у вигляді «гуманітарної обчислювальної техніки» (humanities computing) та ін. Нині практики й алгоритми цифрової гуманістики затребувані в найширшому діапазоні української соціогуманітаристики, зокрема історичної науки.

Своєрідним підтвердженням цього стала Літня школа з цифрової гуманітаристики, проведена 22—26 червня 2026 р. у Львові. Її ініціатором, головним організатором і координатором програми виступив Центр цифрової гуманітаристики Українського католицького університету (далі — УКУ). Організацію школи забезпечували керівниця Центру, викладачка кафедри історії Гуманітарного факультету Орися Віра та співзасновник Центру, керівник проєктів і програм Факультету прикладних наук, менеджер з комунікацій Андрій Гриниха.

Це друга Літня школа з цифрової гуманітаристики УКУ (перша відбулася в червні 2025 р.). Цьогорічну програму було повністю присвячено використанню штучного інтелекту в гуманітарних науках. Учасники працювали з практичними інструментами та методами роботи з текстовими даними, обговорювали питання впливу штучного інтелекту на сучасні гуманітарні дослідження, трансформацію наукових стратегій та етичні засади застосування новітніх технологій. Програма Літньої школи задекларувала важливу й амбітну мету — «створити простір для розмови про те, як гуманітаристика змінюється в епоху ШІ, які нові

Цитування: Блащук С. Літня школа з цифрової гуманітаристики в Українському католицькому університеті. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 263—267.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

методи з'являються сьогодні та де проходять межі відповідального використання технологій у дослідженнях» [1].

Центр цифрової гуманітаристики УКУ офіційно розпочав свою діяльність 2 квітня 2026 р. Його інавгурація відбулася в межах конференції «Artes Digitales: форум цифрової гуманітаристики», яка стала платформою для зустрічі дослідників, викладачів і студентів, зацікавлених у розвитку цифрових стратегій і практик у царині гуманітарних наук.

Створення Центру стало важливим етапом у розвитку цифрової гуманітаристики в УКУ. На сьогодні це перша спеціалізована інституція, яка системно поєднує гуманітарні дисципліни з цифровими методами дослідження. Діяльність Центру охоплює широкий спектр напрямів від історії, культурології, лінгвістики та архівознавства до аналізу даних, штучного інтелекту й інших цифрових технологій, які застосовуються в гуманітарних науках.

Центру вже вдалося сформувати активну міждисциплінарну спільноту науковців і практиків, які працюють у сфері цифрової гуманітаристики або інтегрують її інструменти у власні дослідницькі проєкти. Важливий напрям діяльності пов'язаний із проведенням освітніх ініціатив, зокрема літніх шкіл. Цей формат співпраці дозволяє поширювати та популяризувати цифрові методи в гуманітарних дослідженнях завдяки навчанню, професійному обміну та міждисциплінарній співпраці.

Літня школа стала одним із ключових освітніх проєктів Центру цифрової гуманітаристики УКУ та майданчиком для науковців, які застосовують цифрові технології в студіях з історії, культури, мови та культурної спадщини України. Крім того, такий формат підтримує розвиток цифрових компетентностей, міждисциплінарної кооперації та впровадження інноваційних стратегій у гуманітарні науки. Цього разу школа об'єднала 25 учених з усієї України. Вони представляли різні наукові інституції, заклади вищої освіти, музейні установи Галича, Дніпра, Івано-Франківська, Києва, Львова, Полтави, Харкова.

Метою школи було ознайомлення учасників із ключовими напрямами цифрової гуманітаристики та опанування практичних навичок роботи з генеративним ШІ, аналізом зображень, оптичним розпізнаванням тексту, інтерактивною картографією тощо. Водночас поважне місце в роботі Літньої школи посіли проблеми теорії та методології цифрової гуманітаристики; практики роботи з цифровими інструментами; стимулювання власних дослідницьких або творчих проєктів учасників із менторським супроводом; створення простору міждисциплінарного обміну досвідом і побудови професійних зв'язків; інтегрування традиційних гуманітарних стратегій із новітніми цифровими методами.

Загалом програма Літньої школи була орієнтована на формування практичних навичок роботи з цифровими інструментами та сучасними методами аналізу даних. Учасники знайомилися з основами цифрової гуманітаристики, опановували методи оцифрування та опрацювання історичних джерел, вивчали техно-

[1] Публікація на фейсбук-сторінці Центру цифрової гуманітаристики УКУ (URL: https://www.facebook.com/share/p/1H1Gj3Ru1V/).

логії оптичного розпізнавання тексту (OCR), цифрового збереження культурної спадщини, аналізу даних, візуалізації інформації, а також застосування ШІ та комп'ютерного зору в гуманітарних дослідженнях.

Робота школи розпочалася зі знайомства з університетом, його історією та сучасністю, зокрема з освітнім простором — кампусом УКУ. Співорганізатори школи — Орися Віра та Андрій Гриниха, а також перший проректор Ярослав Притула розповіли про історію та сьогодення університету. В межах Літньої школи запрошені історики, літературознавці, культурологи, архівісти, музеєзнавці представили власні ідеї та дослідницькі задуми, котрі опрацьовували впродовж Літньої школи, послуговуючись цифровим інструментарієм.

Програма Літньої школи складалася з теоретичної та практичної частин. Теоретичний блок проблем був репрезентований у лекції Олександра Косована (викладач курсу ШІ на Факультеті прикладних наук УКУ, працює у сфері Data Science/AI близько 10 років) «Як використовувати ШІ в цифровій гуманітаристиці, і коли краще не треба?». Були порушені питання не лише про можливості ШІ для гуманітарних наук, а й про його обмеження, ризики та важливість критичного підходу до використання нових інструментів. Важливу роль відіграла індивідуальна робота з менторами, під час якої учасники отримали перші поради щодо розвитку своїх проєктів.

23 червня робота Літньої школи була зосереджена на перетворенні текстів на дані та можливостях роботи з ними за допомогою цифрових інструментів. Лекція Євгена Ворожейкіна (доцент кафедри інформаційних комунікацій, Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка) «Voyant Tools: погляд на текст через призму цифр» запропонувала цікаве поєднання теорії та практики. Учасники змогли практично попрацювати з цим інструментом та побачити, як він дозволяє аналізувати не окремі тексти, а великі масиви джерел, виявляючи теми, закономірності та приховані зв'язки між ними. Під час заняття йшлося про підготовку текстових корпусів до аналізу, роботу з «шумними» даними, принципи попередньої обробки текстів і можливості платформи Voyant Tools для гуманітарних досліджень.

Ще одну лекцію прочитав Назар Коцур (консультант з розвитку Вікіджерел, ГО «Вікімедіа Україна») «Вікіджерела як ресурс для цифрової гуманітаристики». Учасники дізналися більше про можливості відкритих текстових колекцій, принципи роботи з оцифрованими джерелами та роль спільнотних проєктів у збереженні й поширенні культурної спадщини.

24 червня учасники Літньої школи працювали з просторовими даними та інструментами для мапування. Цей тренінг відбувався на базі Центру міської історії / Center for Urban History. Співробітники центру Роксоляна Головата (керівниця платформи «Інтерактивний Львів»), Анастасія Холявка (керівниця проєкту «Міський медіаархів») та Оксана Авраменко (архівістка проєкту «Міський медіаархів», координаторка Телеграм-архіву війни) розповіли про цифрові платформи Центру, зокрема «Інтерактивний Львів», «Міський медіаархів» та «Телеграм-архів війни». Вони поділилися багаторічним досвідом роботи з цифровими інструментами, а також пошуку й переходу на нові open-source системи

(Collective Access, Open Encyclopedia System, Omeka S та інші). Цікавою та дуже інформативною виявилася практична частина, якою опікувався Владислав Муравський (асистент цифрових проєктів Центру міської історії). Учасники працювали в п'яти командах, вивчаючи різні набори просторових даних. У роботі вони використовували цифрові інструменти, зокрема MapWarper, проєкт «Вулиці Львова», ArcGIS та моделі ШІ. З їхньою допомогою учасники досліджували, структурували, перевіряли й візуалізували дані, щоб побачити, як історичні джерела можуть перетворюватися на цифрові мапи.

25 червня заходи Літньої школи були присвячені сучасним технологіям комп'ютерного зору та цифровим методам, які допомагають відкривати нові можливості для гуманітарних досліджень. На лекції Ярослава Притули (аспірант Факультету прикладних наук УКУ, учасник команди викладачів курсу ШІ для бакалаврів, викладач весняного курсу Deep Learning for Computer Vision для магістрів в Університеті Тарту) «Комп'ютерний зір у гуманітаристиці» учасники дізналися, як методи комп'ютерного зору можуть застосовуватися для аналізу візуальних джерел, розпізнавання об'єктів, роботи з історичними зображеннями та цифровими колекціями. Також йшлося про переваги, обмеження та виклики використання ШІ для аналізу візуальних даних у гуманітарних науках. В'ячеслав Тимощук (краєзнавець і генеалог) презентував проєкт «Інвентаріум», який продемонстрував, як різні стратегії цифрової гуманітаристики можуть бути поєднані для оцифрування, опрацювання та публікації інвентарних описів маєтків.

26 червня були систематизовані навички, набуті учасниками за п'ять днів інтенсивного навчання, а також представлені рефлексії щодо того, яким є місце ШІ в сучасних гуманітарних дослідженнях. Лекція Тетяни Захарченко (керівниця бакалаврської програми «Комп'ютерні науки», наукова співробітниця Center for Responsible AI, NYU University та членкиня Комітету з питань розвитку сфери штучного інтелекту в Україні при Міністерстві цифрової трансформації України) була спрямована на обговорення низки злободенних питань, як-от: етичні аспекти використання ШІ в науці, академічна доброчесність, можливості нових інструментів і відповідальність дослідника за результати власної роботи. Завершальною стала лекція Олексія Молчановського (керівник Офісу Інновацій УКУ, засновник магістерської програми «Науки про дані», старший викладач кафедри прикладної математики та статистики) «ШІ в гуманітаристиці: підсумки, виклики та горизонти», яка підбила підсумки з ключових тем Школи та окреслила перспективи розвитку цифрової гуманітаристики в Україні.

Важливою частиною Літньої школи була індивідуальна проєктна робота. Після завершення лекційних і практичних занять учасники об'єднувалися в команди та працювали з власними проєктами під керівництвом досвідчених менторів. Завдяки цьому вдалося апробувати сучасні цифрові інструменти на реальних матеріалах. Менторами були Орися Віра, Іванна Папа (старша викладачка кафедри історії Гуманітарного факультету УКУ, провідний бібліотекар Бібліотеки УКУ), Оксана Таран (викладачка програми «Artes Liberales — Філологія» Гуманітарного факультету УКУ), Максим Гобела, Юліана Гринда, Віктор Пахолок (студенти

Факультету прикладних наук УКУ), які протягом усієї Літньої школи працювали з учасниками, допомагаючи розвивати їхні дослідницькі проєкти. Робота з менторами також стала цікавим каналом міждисциплінарного обміну досвідом.

На нашу думку, реалізований формат навчання дав змогу не лише набути нових компетентностей, а й закласти підґрунтя для реалізації майбутніх наукових, освітніх і культурних проєктів. Учасники школи ознайомилися із сучасними цифровими інструментами для гуманітарних досліджень та освіти, опанували практичні підходи до використання ШІ, аналізу текстових даних і цифрових методів дослідження. Отримані знання та практичні навички сприятимуть подальшому професійному зростанню. Учасники вдосконалили комунікативні та презентаційні навички, зокрема в цифровому середовищі, а також отримали відповідні сертифікати.

Насамкінець варто зазначити, що цифрова гуманістика пропонує новітні можливості для розвитку історичної науки, поєднуючи традиційні методи історичного дослідження із сучасними цифровими технологіями. Використання цифрових інструментів дозволяє дослідникам ефективніше працювати з великими масивами джерел, автоматизувати окремі етапи дослідження, виявляти закономірності, які складно простежити традиційними методами, а також представляти результати досліджень у нових інтерактивних формах. Украй необхідним за теперішніх воєнних умов є створення та використання цифрових архівів, електронних колекцій і баз даних, які забезпечують швидкий доступ до історичних джерел незалежно від місця їхнього зберігання. Оцифрування різного роду документів не лише сприяє їхньому збереженню, а й значно розширює дослідницькі можливості науковців. Неабияке значення мають також інструменти просторового аналізу та геоінформаційні системи (GIS), які дозволяють досліджувати історичні процеси у просторовому вимірі. Важливими є методи аналізу текстових даних, мережевого аналізу та цифрової візуалізації. Сучасні технології ШІ також дедалі активніше інтегруються в історичні дослідження. Вони можуть використовуватися для автоматичного розпізнавання текстів (OCR і HTR), транскрибування рукописів, тематичного аналізу документів, класифікації історичних матеріалів та ін.

Певна річ, використання таких інструментів вимагає критичної оцінки отриманих результатів, ретельної перевірки їхньої достовірності та дотримання принципів академічної доброчесності. Зрештою, варто взяти до уваги, що сучасне застосування цифрових методів у жодному разі не замінює класичних і некласичних методів та стратегій історичної науки. Утім, цифрові методи й практики суттєво їх доповнюють, зокрема надають ученим-гуманітаріям новітні інструменти аналізу, інтерпретації, систематизації та представлення історичних джерел і фактів.

Надійшла / Received 10.07.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Світлана БЛАЩУК
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Svitlana BLASHCHUK
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск ***Українського історичного журналу*** від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу **UHJ_2025@ukr.net**. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,4—0,5 авт. арк.** (15—20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі https://orcid.org/0000-0000-0000-0000). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом **від 1,5 до 2 тис. знаків** українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті (**наприклад: [1, с. 25]**) й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик ***Українського історичного журналу***, але також **Рецензії й огляди** отримують **DOI** (у форматі https://doi.org/). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик **Ювілеї** та **In Memoriam** обов'язково повинні **супроводжуватися фотографіями** й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме.**

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять ретельний відбір шляхом експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!